

K-14038

СВІТИ УКРАЇНИ

ISSN 0453-8048

П327140

П327140
№426
'99

**ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

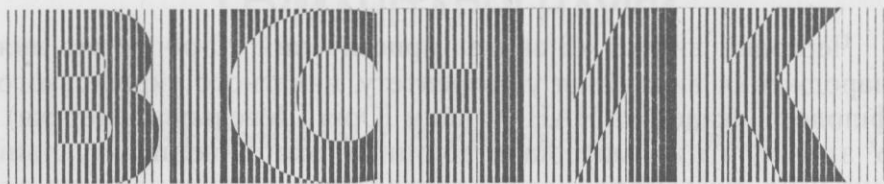
**ТВОРЧИЙ ДОРОБОК
ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА
І СУЧАСНІ ГУМАНІТАРНІ НАУКИ**

Харків

ЛІВНИЦЬКИЙ

1999

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

№426 1999

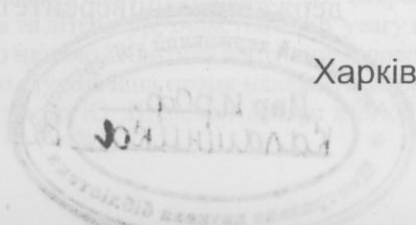
**ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
ЗАСНОВАНИЙ У 1965 р.

**ТВОРЧИЙ ДОРОБОК
ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА
І СУЧАСНІ ГУМАНІТАРНІ НАУКИ**

Харків

ЛІСНІВЕРСЕТ

1999

Черговий випуск «Вісника» присвячений 90-річчю від дня народження вихованця університету, видатного українського філолога, академіка НАН України Юрія Шевельова (Шереха). У зв'язку з цим матеріали збірника, охоплюючи актуальні питання сучасного мовознавства, літературознавства та культурології, значною мірою пов'язані з науковими інтересами Ювіляра. Поряд із статтями відомих науковців у «Віснику» подано й розвідки наукової молоді.

Для науковців і спеціалістів.

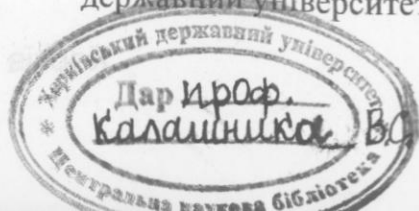
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: доц. Ю. Безхутрий (відп. редактор), проф. З. Голубева, проф. В. Калашник, доц. І. Кравчук, доц. О. Лагунов, проф. І. Михайлин, проф. О. Міхільов, проф. І. Московкіна, проф. І. Муромцев, проф. Р. Піддубна, проф. Н. Сукаленко, доц. М. Філон, доц. В. Шевелєв, доц. Т. Шеховцова (відп. секретар), проф. О. Юрченко.

Друкується за ухвалою Ради філологічного факультету Харківського державного університету (протокол № 24 від 22 січня 1999 року)

Адреса редколегії: 310077, Харків, майдан Свободи, 4, Харківський державний університет, філологічний факультет. Тел. 45-73-33.

Відповідальний за випуск-доц. М. Філон.

© Харківський
державний університет, 1999

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА І ГУМАНІТАРНІ НАУКИ

Ю. Безхутрий, В. Калашник, М. Філон

ФЕНОМЕН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (за матеріалами статті Юрія Шереха “Критика поетичним словом”)

Роман Корогодський, один з упорядників книги Ю. Шереха “Поza книжками і з книжок” (1998), у передмові до цього видання зазначає: “Тексти Шереха збуджують думки, збуджують увагу. Хочеться розвивати чи не кожную думку автора ... І головне, – не боятися робити висновки, навіть якщо вони вельми несподівані й не конче вселяють надію на перемогу “вічного й розумного” в найближчому світлому майбутньому” [3, с.5].

Властиво, такими “несподіваними” висновками, які є логічним продовженням “несподіваного”, щонайменше – нетрадиційного, аналізу багатьох усталених проблем української філології, мистецтва, рясніють дослідження шановного Ю. Шереха. Це не дивно, бо “Ю.Шевельов-Шерех репрезентує свій індивідуальний варіант того класичного типу філолога в неподільності лінгвістичних та літературних зацікавлень, який у ХХ ст. вже майже нездійсненний, а проте, всупереч цьому, виразно існує, за словами С.Аверинцева, принаймні як потреба й тенденція і час від часу таки вивершується у постатях на кшталт Я.Мукаржовського, Ю.Лотмана, самого С.Аверинцева та інших” [1, с.83]. Індивідуальний варіант класичного стилю, – продовжимо ми, – який у своїх пошуках керується базовими, якщо хочете, класичними принципами. Хотілося б ще додати “науковими”, однак уважний аналіз бодай невеликого творчого доробку філолога дозволяє абсолютно аргументовано стверджувати: для Ю. Шереха наукові засади є лише продовженням і своєрідним вираженням життєвої позиції, і навпаки.

Із-поміж усього написаного Ю. Шерехом на ниві українського мовознавства та літературознавства нашу увагу привернула його розвідка із прикметною назвою “Критика поетичним словом”. Це можна пояснити не тільки тим, що студійована праця належить до робіт, які – вже вкотре щодо діяльності самого Ю. Шереха і вкотре взагалі в науці – свідчать: де є зустріч

великого митця і його неординарного поціновувача, там з'являється небуденне бачення проблеми й вагоме наближення до істини. Головною мірою це не можна пояснити тим, що постать Шевченка завжди перебувала й перебуває в полі зору українських науковців, а насамперед тим, що вивчення творчості Шевченка, не встигнувши звільнитися від нав'язливих догм радянської ідеологічної доктрини, прямує в інші догми, зокрема космозованого, міфологізованого прочитання спадщини Кобзаря. Крім цього, є ще одна причина, що спонукала нас звернутися до розвідки Ю.Шереха "Критика поетичним словом": проблеми, які висвітлює в ній автор, мають принципове значення для усвідомлення сьогоденного стану і – сподіваємось – визначення напрямків розвитку шевченкознавства.

Коли йдеться про творчість Шевченка, автори зазвичай послуговуються оцінками типу "геніальний", "великий", "народний" тощо. Розмірковуючи над працею Ю. Шереха, не уникли стандартно-оцінного слововживання і ми, хоч сам автор уникає характеристичних епітетів. На своє виправдання (бо часто за такими епітетами стоїть лише традиція стилю, а не потреби наукового пізнання) скажемо, що для нас слово "феномен" має дійове пізнавальне значення – йдеться про творчу ідеологію та художню спадщину письменника, яка все ще залишається багато в чому не дослідженою і потребує подальшого об'єктивного, неупередженого вивчення.

Здається, не зайвим тут буде нагадати, що феномен Шевченка проявляється не тільки в глибокому впливові його творчості на формування літературних стилів і жанрів, літературної мови, суспільної свідомості, але й беззастережно – ідеальній маніфестації глибинних, живих, але часто прихованих від істориків рухів і прагнень українства ХІХ сторіччя.

"Українці прожили кілька сот літ на особній постаті, ніж ляхи, українці мали свої особні звичаї установи як і всякий особний люд, свою особну богодаровану мову, віру, свій особний громадський лад і щоб скасувати усе це силоміць – недостатня річ", – писав у 1873 році А.Лободовський (Передмова до "Богдана Хмельницького". Рукопис, с. 26).

Звичайно, певні передумови (і в плані зародження періодики) до цього були. Скажімо, А. Склабовський, редактор "Українського журналу", писав ще в 1824 році: "Для жителя Украины как ни занимательны все русские журналы, но он, без сомнения, с большею охотою и любопытством читал бы такие, которые принадлежали бы собственно Украине" [4, с. 1].

Проте і через 15 років, на 1840 рік, "періодики української не було. Видання альманахів тільки узаконювалося. Не було жадних умов для появи літературної критики як віддиференційованого жанру. Її як окремого жанру й не було" [7, с.36].

Аналізуючи вияви літературної критики в Шевченка і виходячи при цьому за межі вузького історичного контексту, Ю.Шерех побіжно зауважує, що "можна було б, правда, подумати про відтворення української барокової традиції". Це зауваження стосується окремої лексеми, але, на наш погляд, воно може бути розширене, охоплювати більш складні явища творчості

Шевченка супроти барокової традиції.

У поглядах Ю.Шереха на динаміку літературного процесу, взятих у контексті традиційного аналізу проблеми становлення нової української літератури, можна було б бачити лише полемічний підтекст, коли б не один прикметний факт: дослідник, можливо, підсвідомо продовжив наукову традицію, започатковану ще М.Драгомановим: "...наслідок романтизму не був без впливу і за тісними межами чисто вчених праць: етнографія будила увагу до народності, далі до народу і помагала тому, що мало-помалу самий літературний романтичний напрямок переходив у реалістичний" [2, с.54].

Властиво, в статті Ю.Шереха визначаються деякі характеристичні моменти переходу від одних художніх стилів до інших, зміна літературних методів. Перш ніж романтичний напрямок перейшов у реалістичний, відбувся перехід від бурлескного, етнографічного напрямків до романтичного. Саме динамічні тенденції цього процесу, означені поетичним словом як засобом маніфестації художньо-естетичних поглядів, об'єктивно й глибоко визначав Ю.Шерех.

Висвітлюючи питання "Котляревський-Шевченко", слід пам'ятати про деякі моменти творчого і життєвого шляху Кобзаря.

У ранній поезії "На вічну пам'ять Котляревському" Шевченко писав:

Дивлюся на море широке, глибоке
Поглиб би на той бік – човна не дають.

Вірш "Чи не покинуть нам, небого» написаний у передчутті, що "човна вже дали". Досить пригадати відоме:

А поки те, та се, та оне...
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець –
Чи не одурить він Харона
І Парку-пряху?...І тойді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гексаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання. А потім
Співали б прозу, та по нотах,
А не як-небудь ... –

щоб, відчувши в останній поезії Шевченка виразні нотки Котляревського, не наголосити: Котляревський – це не "котляревщина", а "котляревщина" – це не стільки література, скільки "олітературнене" вираження хуторянського світогляду. Саме його і відкидав Шевченко.

Надзвичайно влучними і перспективними видаються спостереження Ю.Шереха над особливостями осмислення літературного процесу як частки загальноісторичного. Прослідковуючи різні підходи до розуміння цієї

проблеми – від початкового “нанизування” фактів у хронологічному порядку до появи так званих “дуальних” концепцій, коли досліджувалися “ланцюги подій, що стосувалися носіїв світла, і ланцюги подій, що траплялися носіями темреви” [7, с.45], – дослідник приходить до важливого висновку про те, що найоптимальнішим для історика літератури буде вивчення усіх існуючих різноспрямованих ліній розвитку, їхньої плюралістичності. Для українського літературознавства взагалі і шевченкознавства зокрема це означає залучення в орбіту досліджень усього багатства літературного життя – без вилучень, умовчань, “білих плям” тощо.

На жаль, тенденція “дуальності” за принципом “наш – не наш”, “народний– антинародний”, основу якої значною мірою заклав С.Єфремов, в українському літературознавстві радянських часів була панівною, а її рудименти зустрічаються подекуди й сьогодні. Тому програма “плюралістичного” поцінування літературних явищ, багатовекторного вивчення літературного процесу, запропонована Ю. Шерехом, є програмою входження у нормальний європейський (чи світовий) науковий простір, де є місце всім творам, що мають естетичну вартість. Тим більше, що вчений не обмежується загальнотеоретичними положеннями, а пропонує цілком конкретні напрями досліджень, у даному випадку творчості Шевченка – від видання й наукового коментаря “Книги биття українського народу”, нецензурованого – “Кобзаря”, до нових, чесних видань “Шевченківського словника” та “Словника мови Шевченка”.

У цьому зв’язку виникає закономірне питання про постання нової української літературної мови. Теза Ю.Шереха – “У тому сенсі, як ми тепер говоримо про українську мову, “Енеїда” не була написана українською мовою. Якщо вживати сучасної термінології, вона написана суржигом” – може за певних обставин спричинити появу розлогих публікацій на цю тему. Сказане, за словами самого Ю.Шереха, “може здатися блюзнірством”, однак назвати його блюзнірством несподіваним навряд чи можна; йдеться про те, що думка Ю.Шереха, будучи спричинена аналізом питань, піднятих у статті, водночас виходить за її межі. По суті, вона органічно продовжує напружені пошуки автора відповідей на питання про місце та роль Котляревського і Шевченка у процесах формування української літературної мови, про особливості її постання, місце різних діалектів у цьому процесі тощо.

Пам’ятаючи про те, що аргументи, які лежать у площині так званої психології творчості, особіно наукової, вельми ненадійні, наважимося таки сказати: оцінка постаті Котляревського супроти Шевченка викликана не стільки помітними відмінностями у якостях художнього слова, скільки прагненням уникнути побудови прямолінійного еволюційного ряду: Шевченко– продовжувач Котляревського, – глибоким усвідомленням того, що, як і в царині літературних форм, справа полягає не в розвиткові - продовженні, а в розвиткові-запереченні, у кардинальній зміні природи поетичного слова, яка дозволяє усвідомити слово не тільки як слово художнє, феномен літе-

ратури.

Неординарна думка Ю.Шереха про мову “Енеїди” І.Котляревського як і будь-яке “переосмислююче” розуміння явищ літератури й мови, потребує спокійного аналізу. Справа тут, і це добре розуміє сам шановний автор, не проста. Йдеться не тільки про те, що від “сміховини” твору до класифікації мови “Енеїди” як суржикової безпосереднього переходу немає і навіть не про загальнотеоретичні аспекти поняття “суржик”, а про класифікаційні параметри українських діалектів та формування норм літературної мови. Але і це лише один бік справи. Якщо, скажімо, порівняти мову творів Шевченка і мову його епістолярки, впадають в око певні відмінності, які не можна пояснити, виходячи із специфіки стилів – художнього та епістолярного.

В основі присутніх характеристичних відмінностей ознак Шевченкового епістолярного і поетичного слова лежить різне відношення до слова, причому інколи епістолярне Шевченкове слово наближається до художнього слова Котляревського.

Інтерпретація цих фактів у термінах і категоріях, пов’язаних із явищем стилю, не вичерпує проблеми. Поза увагою залишається один її аспект, який, послуговуючись модним нині терміном, можна назвати “мовна особистість”.

Це значить, що формування літературної мови, самої літератури нерозривно пов’язане із явищем, яке можна назвати суб’єктивним, людським чинником – формуванням мовної особистості.

Остання ця не найвиразніше виявляється у словниковому складі мовця (письменника). Своєчасна, як уже зазначалося, думка Ю.Шереха про необхідність нового чесного видання «Словника мови Шевченка, як і необхідність укладання нового, чесного видання “Шевченківського словника” вводить у світ фундаментальних проблем не тільки словникарства, а й літературознавства та мовознавства в цілому. Справді, звільнитись від нав’язливих догм кастрованої зрадянщеної філології – ще не значить успішно вирішити дані проблеми. Скажімо, проблема видання «Словника мови Шевченка» вводить у світ поетичної лексикографії, ділянки філології, майже не розробленої в Україні.

Ю. Шереху особливо йдеться про “Словник мови Шевченка”. Загальновідомо, що творчість Шевченка розглядається здебільшого у плані історичної перспективи – контексті проблем становлення нової української літературної мови, розвитку словника української поезії ХІХ– ХХ сторіч.

Шевченко не тільки започатковує, але значною мірою і продовжує. Переборюючи, а зрештою, і переборовши котляревщину і водночас не зупиняючись на “народнописенному слові” та ліричній стихії фольклору, Шевченко, так би мовити, виходить на окремі образи, наприклад, *море, серце, Бог, святий*, які, сягаючи Святого Письма, цікаві не тільки з точки зору їх формально-семантичних ознак, смислової організації, але й у плані визначення засадничих принципів художньої творчості.

Такі образи поетичного словника видається можливість розглядати в плані їх історичної ретроспективи, тобто з погляду відношення окремих фрагментів образної системи старої української літератури, наприклад барокової. Показовим у цьому плані є, скажімо, слово-образ “серце”. У XVIII ст. образ “серце” активно використовує Г.Сковорода. У XIX сторіччі “серце” у П.Юркевича являє собою образно-генералізуючу домінанту його філософського вчення. Як відомо, Д.Чижевський філософію П.Юркевича називає філософією серця. Але Д.Чижевський використовує образ “філософія серця” і для характеристики творчості П.Куліша, – йдеться, безперечно, про домінанту в літературно-естетичному лексиконі П.Куліша [6, с.442]. Утім, щодо образу “серця” як літературного топосу необхідно зауважити: актуалізація образу “серця” сприяли не тільки початки його власної філософії письменника, але й загальні принципи теорії та естетики романтизму, причому українські поети-романтики часто послуговувались “серцем” для маніфестації літературно-естетичних поглядів. Концептуальне розуміння поезії як вираження “абсолютного внутрішнього життя” (Гегель) фіксується, наприклад, у назві збірки О.Афанасьєва-Чужбинського “Що було на серці”. У передмові до збірки автор зазначає: “Як не потрапиш розказати, од чого береться у тебе сміх, відкіль наливаються на очі сльози, стремнісенько та не вгадаєш, де озметься пісня і голосить у серці, поки ти її не виспіваєш” [5, с.532].

Слово-образ «серце» належить до стрижневих елементів Шевченківського поетичного словника. У його місткій семантичній структурі представлені як значення, що пов’язують даний образ із ейдосами нової української літератури, так і значення, що еднають цей образ із староукраїнським літературним – “серце”.

Визначаючи особливості шевченкової критики поетичним словом, Ю.Шерех назвав її “критикою інакшістю”. Дослідження Ю.Шереха спонукає до вивчення “інакшості” Шевченка в широкому контексті культурно-історичного життя українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко А., Соловей Є. Спроба окреслення цілісного образу науковця // Сучасність. – 1998. – № 10. – С.81 – 97.
2. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. – Т.1. – К., 1970.
3. Корогодський Р. Культурологія від наступного тисячоліття // Юрій Шерех. Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С. 5 – 20.
4. Український журнал. – X., 1824. – № 1.
5. Українські поети-романтики. – К., 1987.
6. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
7. Шерех Ю. Критика поетичним словом // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С. 34 – 54

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СИНТАКСИСУ В “НАРИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ” ЮРІЯ ШЕРЕХА

Видатного ученого-філолога світового значення, професора Колумбійського університету (США) і одночасно академіка НАН України Юрія Шевельова (Шереха) відзначає енциклопедичність знань у всіх галузях філології чи то літературознавчого, чи то мовознавчого спрямування. Він бачить конкретну проблему крізь призму її зв'язків і взаємовідношень з іншими явищами та проблемами у загальнослав'ястичному чи й світовому контексті.

Духовним наставником Ю.Шевельова був, безперечно, Олександр Опанасович Потебня. У статті “О.О.Потебня і стандарт української літературної мови” Ю.Шевельов хоч і не прямо говорить про любов до свого вчителя, проте глибока шана відчувається у кожному рядку. Глибока обізнаність з працями О.О.Потебні, аналіз фактичного лінгвістичного матеріалу, наведеного в наукових працях ученого, та аналіз його листів з іншими лінгвістами дали підстави для висновку, що “...тематикою, ідеологією і почуттям Потебня був насамперед українським науковцем”, хоч і писав російською мовою [4, с.69].

Без сумніву, саме граматичні концепції О.О.Потебні лежать в основі загальнотеоретичних концепцій у мовознавчому доробку Юрія Шереха, зокрема і в його “Нарисі сучасної української мови”, що побачив світ у Мюнхені в 1951 році і становить одну з найфундаментальніших праць ученого, що й до сьогодні не втратила своєї актуальності й новизни.

Безпосередніми учителями майбутнього вченого, студента і випускника Харківського університету, були відомі українські мовознавці К.Т.Німчинов та М.Ф.Наконечний. Саме під впливом наукових праць і лекцій М.Ф.Наконечного, вважаємо, в синтаксичній концепції Юрія Шевельова запроваджене тісне, нерозривне поєднання морфології й синтаксису при вивченні частин мови [3, с.58, 82, 144, 74 та ін.]. У “Нарисі...” замість розділу “Морфологія” вміщено розділ “Слово в реченні (Частини мови)”. Говорячи про основні властивості іменника, прикметника, числівника, займенника, дієслова та інших частин мови, Ю.Шерех виділяє в окремі параграфи відомості про “синтаксичну поведінку” певної частини мови в реченні. Так, при вивченні іменника учений виділяє як одну з найважливіших ономасіологічних ознак його “здатність керувати і бути керованим” [5, с. 162]. “Нашу характеристику іменника в сучасній українській мові, – зазначає Ю.Шерех, – ми почнемо якраз з розгляду його синтаксичної ролі й властивостей,

а вже потім перейдемо до того, якими зовнішніми ознаками (закінчення відмінків, наголос) ці функції обслуговуються” [5, с.165]. Особливості керованої форми іменника вживатися в об’єктній, атрибутивній чи обставинній функції; прикметника – в атрибутивній та предикативній; прислівника – в ролі модальних, обставинних та предикативних компонентів у реченні учений розглядає як частиномовну особливість, знімаючи тим самим питання про другорядні члени речення і вставні слова, що традиційно у граматиках виділяються в розділі синтаксису.

У передмові до “Нарисів...” Ю.Шерех зазначає, що він планує подати курс української мови на наукових засадах подібно до тих, що були викладені в 20-30-х рр. Василем Сімовичем, Оленою Курило та Олексою Сиявським. Саме в цих працях засади наукового аналізу трактувалися з урахуванням самотності української синтаксичної системи, на виробленні та усталеності синтаксичних норм. У списках наукової літератури, що її подає Ю.Шерех до окремих розділів своєї книги, бачимо передусім працю О.Сиявського “Норми української літературної мови” (Харків, 1931; друге видання — Львів, 1942). Цю працю Ю.Шерех називає монументальною, що має значення “авторитету і закону” для української літературної мови, оскільки в ній відстоюються норми граматичної системи української літературної мови.

Під впливом свого вчителя О.Сиявського автор “Нарису...” робить спробу “опису сучасної української літературної мови” як системи в усьому багатстві її стилістичних варіантів” [5, с.5], щоб його праця була корисна кожному, хто стикається з українською мовою на практиці – учителеві, журналістові, священикові і просто інтелігентній людині. Ю.Шерех переконаний, що не можна “приписувати норми сучасній українській мові”, а потрібно “встановлювати їх, виходячи з її конкретного функціонування протягом останніх півтора сторіччя, а надто найостаннішого п’ятдесятиліття” [5, с.6].

З інших українських наукових джерел Ю.Шерех рекомендує: «Граматику української мови» В.Сімовича (1918), “Підвищений курс української мови” Л.А.Булаховського (Харків, 1930), “Нариси з української синтакси” С.Смеречинського (Харків, 1932), “Українську фразу” М.Сулими (Харків, 1928), “Уваги до сучасної української мови” О.Курило, серію монографій Є.Тимченка про відмінки (“Функции генетива в южнорусской языковой области”. – Варшава, 1930; “Номінатив і датив у українській мові”. – Київ, 1925; “Акузатив в українській мові”. – Київ, 1928; “Вокатив і інструменталь в українській мові”. – Київ, 1926; “Льокатив в українській мові”. – Київ, 1925).

Своїм добрим учителем Юрій Шевельов неодноразово називав мовознавця Василя Сімовича. Він вивчав праці В.Сімовича. Особливо плідними були його зустрічі й розмови у місті Львові на початку 40-х рр. Саме Сімович, як вважає Й.Андерш, – привернув увагу молодого дослідника до вчення Празького лінгвістичного гуртка [1, с.66].

Після смерті В.Сімовича Ю.Шевельов зібрав, упорядкував і видав його праці: "В.Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті. – Оттава, 1984".

Свою наукову діяльність розпочав Юрій Шевельов під керівництвом Леоніда Арсеновича Булаховського, який викладав тоді в Харківському університеті.

Свої лінгвістичні знання поповнював Ю.Шевельов у наукових бібліотеках Швеції, де він посилено працював протягом двох років.

При написанні "Нарису..." Юрій Шерех намагається врахувати всі ті зміни, що сталися у світовій мовознавчій науці, особливо в методології лінгвістичних студій. Започатковане Ф. де Сосюрром синхронне мовознавство в 50-х рр. ХХ ст. виросло в потужну науку. Намітилися окремі мовознавчі школи й напрями мовознавчих досліджень. Зокрема, женецька школа, представлена іменами Ш.Баллі, С.Карцевського та ін.; празька, з якої вийшли В.Сімович, В.Матезіус, Р.Якобсон, Н.Трубецькой; паризька, прославлена іменами А.Вайяна, В.Унбегвна та ін.; копенгагенська та амстердамська, до яких входили такі відомі мовознавці, як В.Брендаль, Л.Єльмслєв, А.В. де Гроот та ін.

При вивченні української граматики Ю.Шерех радить ознайомитися з працями "чужої літератури", що, на його думку, мають методологічне значення при вивченні синтаксичних явищ, зокрема: О.Шахматова (Шахматов А. Синтаксис русского языка. – Ленінград, 1925 або 1941); О.Пешковського (Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. – Вид.3. – Москва, 1928 і пізніші), Р.Блумеля (Blumel R. Einfuhrung in die Syntax. – Гайденберг., 1914), О.Єсперсена (Jespersen O. Analytic Syntax. – Копенгаген, 1937), З.Клеменсевича (Klemensiewicz Skladnia opisowa wspoicznej poizczyzny kulturalnej. – Краків, 1937). Ю.Шерех ненав'язливо пропонує рекомендовану літературу, звертаючись передусім до науковців. Безперечно, він прагнув написати новий науковий курс української мови, оскільки попередньо видані праці українських мовознавців уже дещо застаріли (з часу їх появи минуло 20-30 років), хоч розумів, що це неможливо. По-перше, у зв'язку з обмеженим розміром праці і, по-друге, у зв'язку з тим, що "в злиднених обставинах життя на чужині не можна дозволити собі на розкіш видати дві книжки: чисто наукову і дещо популярнішу" [5, с.5]. По-третє, учений тонко відчував потребу в такій праці передусім з боку тих, хто хоче вивчити українську мову. Майбутніми читачами його книги мали бути не лише фахівці-мовознавці, а й широкі кола людей із середньою освітою. Тому перед автором "стояло завдання дати повний курс сучасної української мови, не оминаючи і елементарних для науковця речей, а з другого боку, в міру можливости, побудувати його науково і з методологічного боку свіжо" [5, с.5].

Щодо розділу "Синтаксис", то в "Нарисі..." він, за зізнанням самого автора, викладений менш докладно, ніж інші розділи. Це пояснює Ю.Шерех тим, що він має намір видати окремою книгою "широкий курс описо-

вої синтакси українського речення” [5, с.6].

Проте і в “Нарисі” чітко простежуються ті теоретичні засади синтаксису, які притаманні саме авторській концепції Юрія Шевельова. По-перше, учений визначає місце вивчення синтаксичної системи зразу ж після основ лексики та семантики, а не після морфології як першої частини граматики. Це, безперечно, полегшує вивчення мови як іноземної і мови взагалі, оскільки правила граматики і особливості парадигматичних видозмін слова є більш абстрактними і повинні базуватися на знанні словникового складу та зв’язному тексті. Розділ “Речення”, що має паралельну назву “Синтакса”, містить теоретичні відомості про член речення, про тісний зв’язок між “словосполученням” і “реченням”. Учений не вважає їх двома окремими синтаксичними одиницями. “Найважливіший тип – це речення”, – зазначає він [5, с.72]. Ю.Шерех тлумачить речення комплексно (з формально-граматичного погляду, з психологічного (як одиницю мислення) і з комунікативного (група підмета показує дане, а група присудка – приписуване в свідомості) [5, с.74].

Особливо повно висвітлено типи граматичного зв’язку слів у реченні (узгодження, керування, прилягання) з їх різновидами сильного і слабого (керування, прилягання), безпосереднього та посереднього (керування), про синтаксичні ряди слів (однорідних членів) тощо. У розділі “Просте речення” окремими параграфами виділено: “Підмет і простий присудок. Їх зв’язок”, “Складений присудок”, “Безособові і відносно-безособові речення”, “Називні речення”, “Неповні речення. Еквіваленти речень”.

Можемо сказати, що при викладанні теоретичних положень автор керувався в основному комунікативно-функціональним принципом, подаючи при цьому короткі відомості про граматичну сутність і особливості формальної будови простих речень.

Заслугове на увагу виділення в окремий параграф питання про “Синтаксичну синонімію”. Ю.Шерех справедливо відзначає, що синонімічними бувають не лише слова, але й звороти та конструкції, які “мають у головному однакове значення, різняться відтінками, і можуть до певної міри одна одну заступати” [5, с.98]. Синтаксис дає мовцеві цілу низку можливостей виразу певного змісту. І “тільки той опанує літературну мову, – робить висновок учений, – хто в кожному випадку вміє увияти всі конструкції, які він має в своєму розпорядженні, і вибрати найвідповіднішу [5, с.99]. Саме в цьому полягає і мета вивчення синтаксису: “...Щоб не просто засвоїти назви частин речення і типів речень, щоб навчитися робити синтаксичну аналізу, а в тому, щоб знати і використовувати синтаксичні можливості мови” [5, с.99].

Другий розділ синтаксису – “Складне речення” розпочинається із з’ясування понять “асиндетон” (безсполучникового зв’язку), “паратакса” та “гіпотакса”. Українська мова, – зазначає Ю.Шевельов, – “розмірно більше, ніж деякі інші слов’янські мови, вживає асиндетону й паратакси, але вона має і високо розвинену гіпотаксу” [5, с. 102]. Термін “складне речення” не

дуже вдалий, на думку автора. Йдеться про систему речень, тому доцільнішим був би термін “складне ціле” або якийсь інший. Проте, як знаємо з сучасної практики, традиційний термін “складне речення” продовжує активно використовуватися і в наш час. Поняття ж про “складне синтаксичне ціле” переосмислилося у поняття “надфразної єдності” (або сполучення речень, об’єднаних тематично).

Відомості про єднальний, розділовий та протиставний зв’язок у “Нарисі...” пов’язується з вживанням у певних функціональних стилях. Правда, деякі положення “Нарису...” містять суб’єктивні міркування автора, що відображає й стиль викладу, порівняймо: “З нашого перегляду видно, що в межах паратакси за допомогою сполучників можна висловити багато відтінків синтаксичного зв’язку, які тільки умовно можна вкласти в традиційний поділ на зв’язок єднальний, розділовий і протиставний” [3, с.108].

Підрядні речення не становлять собою чогось застиглого, а перебувають у розвитку, – вважає Ю.Шерех. Саме тому вони “з трудом піддаються вичерпній класифікації” [5, с.110]. Учений дотримується логіко-граматичної класифікації речень, враховуючи їх значення. У “Нарисі...” виділено, зокрема, такі типи підрядних речень: 1) об’єктні (додаткові); 2) атрибутивні (означальні; “їх називають також релятивні, або відносні”); 3) місцеві; 4) часові; 5) причинові; 6) мети; 7) умови; 8) способові; 9) допустові; 10) наслідкові; 11) зіставні; 12) відносно-незалежні та 13) вияснювальні.

Запропонована класифікація не повторює, як бачимо, логіко-граматичну класифікацію складних речень за аналогією до членів речення (підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні), а характеризується більш послідовно семантичними критеріями. Це дало змогу авторові “Нарису...” виділити в окремі різновиди зіставні та “відносно-незалежні” (супровідні, відносно-поширювальні) речення. Що ж до “вияснювальних” (з пояснювальними сполучниками тобто, себто, то), то в сучасній граматичній традиції їх прийнято відносити до складносурядних речень.

Досить вдало, на нашу думку, Ю.Шерех висвітлює питання про “розгорнене складне речення” та “період” (§ 27).

Відокремлення слів і зворотів у “Нарисі...” тлумачаться як вияв синтаксичної синонімії зі складними реченнями [5, с.123 – 128]. Відзначимо, що принагідне учений висловив і деякі міркування, що набули розвитку в українській та російській синтаксичній науці значно пізніше. Маємо на увазі вчення про напівпредикативні конструкції. Ю.Шерех, наприклад, говорить про “вияв другорядної предикації” [5, с.126].

Дещо нетрадиційно висвітлено в “Нарисі...” розділ про пряму та непряму мову. Так, учений привертає увагу до розбіжностей між логіко-граматичними вимогами і фактами мови. “Непряма мова взагалі, – зазначає Ю.Шерех, – є категорія, що розвинулася розмірно пізно і під чужими (передусім, латинськими) впливами; категорія, якої “стихийна” усна мова майже не знає” [5, с.134]. Учений наводить приклади змішування елементів прямої і непрямої мови в українській народній мові, як-от: “Принесла хліба,

картоплі, а коли ще трошки шиона на куліш, так уже й хвалиться зразу дітям, що “от, діточки, ми собі зварим куліш”, – і усі дожидають кулешу (Вовч.) [5, с.134 – 135]. Учений розрізняє “підготовану пряму мову”, “невласне пряму мову”, детально зупиняється на понятті “непряме питання” тощо.

У розділі синтаксису вміщено й “елементи стилістичної синтакси” [5, с. 139 – 156]. Окремий параграф присвячено порядку слів, що виконує не лише роль синтаксичного засобу впорядкування, але й семантичну, граматичну та стилістичну ролі. Порядок слів аналізується не лише з граматичного, але й з психологічного погляду (виділяється, наприклад, імпульсивний та імпресивний типи порядку слів) [5, с.146]. Окремий параграф присвячено синтаксичним фігурам. Учений наголошує на тісному зв’язку синтаксису із стилістикою, оскільки крім можливості постійного вибору при структуруванні речення синтаксис надає можливість мовцеві багато інших можливостей стилістичної організації фрази і тексту в цілому.

Завершує розділ синтаксису параграф “Синтакса і пунктуація. Принципи української пунктуації”. Учений говорить про формально-граматичний та інтонаційний принципи пунктуації, про значення пунктуаційних знаків і про зв’язок між синтаксисом та пунктуацією. «Стосунки між синтаксою й пунктуацією, – зазначає Ю.Шерех, – можна порівняти з стосунками між фізикою і правилами автомобільної їзди для шоферів. Звісно, праця автомотора спирається на закони фізики, але кваліфікація шофера – не наука, а практичне вміння» [5, с.160]. Через те, на думку вченого, й правила пунктуації потрібно вивчати не в синтаксисі, а в практичних курсах правопису.

Таким чином, теоретичні засади синтаксису, викладені в “Нарисі сучасної української мови” Ю.Шереха, позначені, по-перше виразною авторською концепцією, орієнтованою на найсучасніші досягнення мовознавчої світової науки; по-друге – на системне комплексне вивчення граматики української мови: 1) морфології (частин мови) у зв’язку з синтаксисом слів у реченні; 2) синтаксису у зв’язку зі стилістикою, з особливим опертям на високу культуру мовлення, нормативність та багатство виражальних можливостей синтаксичних одиниць у зв’язному тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Юрій Шевельов – визначний учений-мовознавець // Мовознавство. – 1992. – №2. – С. 66 – 67.
2. Муромцева О. Про стиль лінгвістичних праць Ю.В.Шевельова // Видатний філолог сучасності / Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. – Харків, 1996. – С.37 – 42.
3. Наконечний Ф. Українська мова: Програма-конспект. – Харків, 1928.
4. Шевельов Ю. О.О.Потебня і стандарт української літературної мови // Мовознавство. – 1992. – №2. – С.67 – 74.
- 5 Шерех Юрій. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951.

“СУДИЛОСЯ БУТИ УКРАЇНОЮ”, АБО ГОЛОВНА ПУБЛІЦИСТИЧНА ІДЕЯ ЮРІЯ ШЕРЕХА (ШЕВЕЛЬОВА)

Традиційно академізм виключає публіцистичну діяльність. Науковець створює нові духовні цінності чи здійснює відкриття в спеціальній лабораторії чи в кабінетній тиші, абстрагувавшись від турбот і пекучих проблем сучасності. Таким ідеальним кабінетним академічним науковцем постає назагал у нашій уяві Юрій Шерех. Надто ж тоді, коли в автобіографічному нарисі з гордістю розповідає про дотримання ним у своєму житті знаменитого сквородинівського гасла “Світ ловив мене, але не спіймав”, яке майже неможливо було реалізувати в часи другої світової війни [1, с.97 – 116].

Ю. Шерех ховався від ловитви світу, старанно замітав сліди, як хитрий лис, аби мисливці за людьми (потворна реалізація метафори “світ”) не вполювали його в свої сіті. Тим паче, що ці мисливці були цілком реальними членами радянських репатріаційних комісій, що не спинялися й перед викраденням активістів еміграційного руху в повоєнній Німеччині. З того часу в Ю. Шереха виробилася потреба в обережності, маскуванні, звичка, заплутувати сліди. Один такий заплутаний слід і ставимо собі за мету розплутати в цій доповіді, додавши при цьому, що питання про творчість Ю. Шереха-публіциста взагалі ще не ставилося в нашій науці.

Отож почнімо з несподіваного твердження: Ю.Шевельов, цей завжди глибокодумний академічний науковець, є ще й полум'яним і пристрасним публіцистом. Щоправда, він це приховує, розкидаючи публіцистичні праці по своїх літературознавчих книжках, створюючи їх у непубліцистичних жанрах рецензій чи есе, даючи довгі невиразні заголовки, де головне губиться між другорядним.

Лише одного разу Ю.Шерех видав книжку з підзаголовком “Публіцистика” – “Думки проти течії”, виразно вказавши на продовження ним традицій М.Хвильового. Готова вона була до друку в 1948 році, а вихід її загаявся на рік. Так з'явилася ця дивна княжка без зазначення місця видання, датована на титульному аркуші 1948 роком, а на обкладинці – 1949. Але два твори, що вміщені тут, дорогі для автора, про що свідчить включення есе “Над озером. Баварія” в книгу “Друга черга” (1978), а статті “Донцов ховає Донцова” – у збірник “Поza книжками і з книжок” (1998).

В інші літературознавчі збірники включено публіцистичні твори “Москва, Маросейка” – у “Не для дітей” (1964), “Про самвидав на іншому континенті, про ненависть, про новітню поезію і про інші речі і нації” – у “Третю сторожу” (1991). З київського видання цієї книги ця стаття вилуче-

картоплі, а коли ще трошки піона на куліш, так уже й хвалиться зразу дітям, що “от, діточки, ми собі зварим куліш”, – і усі дожидають кулешу (Вовч.) [5, с.134 – 135]. Учений розрізняє “підготовану пряму мову”, “невласне пряму мову”, детально зупиняється на понятті “непряме питання” тощо.

У розділі синтаксису вміщено й “елементи стилістичної синтакси” [5, с. 139 – 156]. Окремий параграф присвячено порядку слів, що виконує не лише роль синтаксичного засобу впорядкування, але й семантичну, граматичну та стилістичну ролі. Порядок слів аналізується не лише з граматичного, але й з психологічного погляду (виділяється, наприклад, імпульсивний та імпресивний типи порядку слів) [5, с.146]. Окремий параграф присвячено синтаксичним фігурам. Учений наголошує на тісному зв’язку синтаксису із стилістикою, оскільки крім можливості постійного вибору при структуруванні речення синтаксис надає можливість мовцеві багато інших можливостей стилістичної організації фрази і тексту в цілому.

Завершує розділ синтаксису параграф “Синтакса і пунктуація. Принципи української пунктуації”. Учений говорить про формально-граматичний та інтонаційний принципи пунктуації, про значення пунктуаційних знань і про зв’язок між синтаксисом та пунктуацією. «Стосунки між синтаксою й пунктуацією, – зазначає Ю.Шерех, – можна порівняти з стосунками між фізикою і правилами автомобільної їзди для шоферів. Звісно, праця автотомора спирається на закони фізики, але кваліфікація шофера – не наука, а практичне вміння» [5, с.160]. Через те, на думку вченого, й правила пунктуації потрібно вивчати не в синтаксисі, а в практичних курсах правопису.

Таким чином, теоретичні засади синтаксису, викладені в “Нарисі сучасної української мови” Ю.Шереха, позначені, по-перше виразною авторською концепцією, орієнтованою на найсучасніші досягнення мовознавчої світової науки; по-друге – на системне комплексне вивчення граматики української мови: 1) морфології (частин мови) у зв’язку з синтаксисом слів у реченні; 2) синтаксису у зв’язку зі стилістикою, з особливим опертям на високу культуру мовлення, нормативність та багатство виражальних можливостей синтаксичних одиниць у зв’язному тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Юрій Шевельов – визначний учений-мовознавець // Мовознавство. – 1992. – №2. – С. 66 – 67.
2. Муромцева О. Про стиль лінгвістичних праць Ю.В.Шевельова // Видатний філолог сучасності / Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. – Харків, 1996. – С.37 – 42.
3. Наконечний Ф. Українська мова: Програма-конспект. – Харків, 1928.
4. Шевельов Ю. О.О.Потебня і стандарт української літературної мови // Мовознавство. – 1992. – №2. – С.67 – 74.
- 5 Шерех Юрій. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951.

“СУДИЛОСЯ БУТИ УКРАЇНОЮ”, АБО ГОЛОВНА ПУБЛІЦИСТИЧНА ІДЕЯ ЮРІЯ ШЕРЕХА (ШЕВЕЛЬОВА)

Традиційно академізм виключає публіцистичну діяльність. Науковець створює нові духовні цінності чи здійснює відкриття в спеціальній лабораторії чи в кабінетній тиші, абстрагувавшись від турбот і пекучих проблем сучасності. Таким ідеальним кабінетним академічним науковцем постає назагал у нашій уяві Юрій Шерех. Надто ж тоді, коли в автобіографічному нарисі з гордістю розповідає про дотримання ним у своєму житті знаменитого сквородинівського гасла “Світ ловив мене, але не спіймав”, яке майже неможливо було реалізувати в часи другої світової війни [1, с.97 – 116].

Ю. Шерех ховався від ловитви світу, старанно замітав сліди, як хитрий лис, аби мисливці за людьми (потворна реалізація метафори “світ”) не вплювали його в свої сіті. Тим паче, що ці мисливці були цілком реальними членами радянських репатріаційних комісій, що не спинялися й перед викраденням активістів еміграційного руху в повоєнній Німеччині. З того часу в Ю.Шереха виробилася потреба в обережності, маскуванні, звичка, заплутувати сліди. Один такий заплутаний слід і ставимо собі за мету розплутати в цій доповіді, додавши при цьому, що питання про творчість Ю.Шереха-публіциста взагалі ще не ставилося в нашій науці.

Отож почнімо з несподіваного твердження: Ю.Шевельов, цей завжди глибокодумний академічний науковець, є ще й полум’яним і пристрасним публіцистом. Щоправда, він це приховує, розкидаючи публіцистичні праці по своїх літературознавчих книжках, створюючи їх у непубліцистичних жанрах рецензій чи есе, даючи довгі невиразні заголовки, де головне губиться між другорядним.

Лише одного разу Ю.Шерех видав книжку з підзаголовком “Публіцистика” – “Думки проти течії”, виразно вказавши на продовження ним традицій М.Хвильового. Готова вона була до друку в 1948 році, а вихід її загаявся на рік. Так з’явилася ця дивна княжка без зазначення місця видання, датована на титульному аркуші 1948 роком, а на обкладинці – 1949. Але два твори, що вміщені тут, дорогі для автора, про що свідчить включення есе “Над озером. Баварія” в книгу “Друга черга” (1978), а статті “Донцов ховає Донцова” – у збірник “Поза книжками і з книжок” (1998).

В інші літературознавчі збірники включено публіцистичні твори “Москва, Маросейка” – у “Не для дітей” (1964), “Про самвидав на іншому континенті, про ненависть, про новітню поезію і про інші речі і нації” – у “Третю сторожу” (1991). З київського видання цієї книги ця стаття вилуче-

ча саме через публіцистичну гостроту й безкомпромісність. Вона може правити за вірець реалізації двох інших особливостей публіцистики Ю.Шереха: за жанром це нібито рецензія, але ж аналіз поетичних книжок О.Смотрича, слабких у своїй художній суті, фактів бібліографії, але аж ніяк не літературної критики, заховає більш істотне: висвітлення україно-російського культурного й політичного протистояння. А заголовок цієї публіцистичної праці демонструє здатність Ю.Шереха до маскуванню головного в другорядному, адже опорні слова в цій розгонистій і претензійній праці: “Про ненависть і нації” – це й мало б залишитись після вимогливого редагування, яке б відгорнуло все зайве, безфункціональне. Решта слів відіграє не змістовисловлювальну, а маскувальну мету, у цьому сенс їхньої наявності в заголовку.

Отож, далі – про Ю.Шереха–публіциста. На цьому місці, цілком у дусі його стилістики, можна дозволити собі епіграф.

“Але ми вже можемо бути сильні тільки
вмінням включити себе в світ і – поганий
той вояк, що не вміє бути генералом –
повести його за собою. Це робить тільки ідея” [2, с.90]

Пошукові цієї ідеї і присвячена публіцистика Ю.Шевельова. Це повинна бути велична провіденційна ідея, обґрунтування всесвітньо-історичної місії України, “шансу Києва”, як він написав. Це мала бути футуристична ідея про функцію України в сучасних і майбутніх духовних пошуках людства, про створення й висунення такої концепції, яка б дозволяла українству захопити стале лідерство серед народів світу.

За Ю.Шерехом, ідея української державності стала доконаним фактом, за неї вже пролилася кров. Навівши численні приклади приниження української культури в більшовицькій Росії, публіцист зауважує: “Крапля падає за краплею. Душу українця продовбати тяжче, ніж камінь. На тисячі ренегатів принадають десятки тисяч непоборних. Ґрунт родить українство” [2, с.87]. А відтак у перспективі майбутнього постання української держави – неминучість. І от Ю.Шерех замислився: а що може запропонувати українство на світовому ринку духовного розвою.

Ідея “шансу Києва” вироблялася в гарячих і не завжди коректних суперечках з Д.Донцовим і вісниківством, в аналізі сучасної епохи та становища української еміграції. Можливо, Ю. Шерех був першим, хто – не стільки піддав критиці, скільки роз’яснив для загалу – історичну обмеженість і перейденість вісниківства, спричинився до розуміння МУРу як нового етапу в розвитку українства, що постав унаслідок гегелівського “зняття”, тобто заперечення вад і утримання достойнств попереднього явища.

Ю.Шерех довів типологічну спорідненість російського більшовизму й донцовщини як його дзеркального відображення, звідки робив висновок про його безґрунтість, приреченість і неможливість перемоги. Ландцог дії і протидії може розірвати лише третя сила, яка б стояла на вищих, гуманістичних засадах.

“Наше вісниківство не вирвалося з “пекельного кругобігу дії і протидії”, – писав він, – воно йшло за большевизмом теза за тезою і протиставляло свої протитези. “Комунізмові” як формі російського шовінізму воно протиставило український шовінізм; нетерпимості – нетерпимість; замкненій змовницькій партійності – замкнену змовницьку партійність; терорів – терор; пантеонові большевицьких “святих” – пантеон так само вузько дібраних своїх святих; нечесності й підступності – нечесність і підступність; демагогії – демагогію; диктатурі – диктатуру і т.д. і т.д. І так воно стало большевизмові “братом–ворогом, подібним у своїй ненависті”. Але в історії ніколи не перемагає той, хто діє методами і на рівні свого ворога, – хіба-що в силу якоїсь випадковості зовнішнього порядку, перемагає той, хто приносить вищу ідею, ідею не позичену, чи засвоєну, а випливаючу з суті даного партнера, з його традицій» [2, с. 18 – 19].

Пошукові цієї вищої ідеї присвячено другий твір книжки “думки проти течії” – есе “Над озером. Баварія”, у якому, продершись, як через очерет, крізь неістотний ліричний сюжет, опиняємося в чистій воді публіцистично-філософської концепції.

Щоб викласти перебіг Шерехових думок, доведеться звернутися до деяких інших його праць, написаних: у пізніші часи, де окремі ідеї виглядають більш виношеними, сформульованими афористично. Разом з тим це й доказ того, що в цілому його концепція всесвітньої місії України залишилася незахитаною й у пізніші часи аж до наших днів.

За Ю. Шерехом, головною перешкодою на шляху здійснення української державності є більшовицька Росія. Кепкуючи з освідчень у любові до України деяких росіян, публіцист створює виразний образ: “Коли удав тримає ягня в своїх обіймах, непристойно йому заявляти про свою любов до ягняти, навіть якби він мав намір те ягня випустити» [3, с. 334]. І трохи далі так викладає стосунки двох сусідок: “Ні, від росіян доброї волі ми хочемо тільки повного невтручання в українські справи. У вас держава, і мова, і культура – і в нас держава, і мова, і культура. Історія склалася так, що мости між Україною й Росією висаджені в повітря. Це може бути сумний факт, але факт, що його росіяни як група мусять визнати. Тільки після такого визнання можна почати будувати нові мости в атмосфері нового – і перевіреного – довір’я” [3, с. 334 – 335].

Україна може домогтися перемоги, лише відмовившись від вісниківства, національно вузьких завдань, запропонувавши світові розв’язання його власних проблем на загальнолюдських і разом з тим традиційно українських підставах, виклавши свою концепцію виходу з духовної кризи. Ми й так стоїмо на вищому етичному рівні за своїх поневолювачів, а відтак “повинні б знайти свою, вищу, людянішу концепцію доби” [2, с. 67].

Щоб спромогтися на це, необхідно реалізувати гасло, яке неодноразово, як рефрен, повторює Ю. Шевельов: “Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована” [2, с. 78]. Українці мусять позбутися провансальства, почуття меншовартості. “Провінція, – приходить до висновку Ю. Шерех,

все те, що не думає, що воно столиця світу. Провінція – все те, що не стверджує себе столицею світу. Провінція – не географія, а психологія. Не територія, а душа” [2, с.84]. Іншими словами, це не зовнішій атрибут, а внутрішній стан. А відтак слід мобілізувати суб’єктивні чинники, для побороення цієї риси.

Столичність – ознака не стала, а відносна, релятивна.

“Дві столиці світу – Москва і Нью-Йорк – не вічно будуть столицями світу, – доводить Ю.Шерех. – Одна втратила свою ідею. Другий надщерблює її своєю теорією smelting-pot. Тут шанс Києва” [2, с.91]. Розуміється, шанс Києва поміняти статус з провінційного на столичне місто. Знову ж таки, “щоб бути столицею, треба не тільки мати й зберігати ідею, що піднесла людину – місто – народ. Треба зберігати її живою, сповненою духу живущого і духу експансії” [2, с.85].

Як бачимо, автор за допомогою трьох аргументів – потреби заперечення вісниківства, необхідності протистояти більшовицькій Москві й побороення власного провінціалізму – підходить до однієї думки про потребу сміливого духовного вчинку, під яким і розуміється створення своєї концепції доби, зіпертої на національну традицію. Що ж це за ідея?

З посиланням на Юрія Липу Ю.Шерех формулює поняття про місію України. У духовному сенсі вона може запропонувати світові “традицію вічного селянського” [2, с.76], не в класовому, а в моральному розумінні цього вислову. “Селянство” слід розуміти як “категорію психологічну” [2, с.76]. Україна з її чорноземами й ласкавий підсонням завжди плекала в своєму народі “вічно-селянський первень” [2, с.77]. Це і є та нова ідея, яка, вирощи з української національної традиції, має збагатити світ і посилити авторитет нашого народу.

Сучасну епоху Ю. Шерех характеризує як світ, де значення людини зведене до функції, а сама вона позбавлена вміння мислити, розуміти, бути самодостатньо-повноцінним індивідом. Ідея “вічного селянського” торує сучасній людині шлях з глухого кута, забезпечує реставрацію особистості, повернення людині втраченої національної гордості, прагнення творчості, – можливість широких і глибоких переживань від сприйняття світу, насолоди від різнобічної (а не функціонально-одноманітної) праці.

Геть масову людину з порожньою душею, виконавця наказів без особистої і національної гордості. Хай живе вихована на вічно в селянському первні всебічна людина, ренесансна за характером почувань, здатна мислити й розуміти, сповнена внутрішньої гордості й самоповаги. В опануванні цього ідеалу провідну роль повинно відіграти українське мистецтво. Тому Ю.Шерех і опинився серед засновників і став головним ідеологом Мистецького Українського Руху (МУР), літературної організації, утвореної письменниками, що опинилися на еміграції.

Звичайно, “не мистецтво і не наука побудують Україну – а зброя і труд, політика і зброя” [2, с.99], – не перебільшує Ю.Шевельов значення художнього слова. Але світовий, загальнолюдський ідеал перед державотворчи-

ми чинниками має покласти саме мистецтво. Допоки ж політичні рухи спрямовані на цілі провінційні, марно чекати перемоги в боротьбі за стратегічну мету – створення Української держави.

Осягнуть в мистецтві вартість і значимість для світу української ренесансної людини, втілити ідеал “вічно селянського” первня і покликане об’єднання МУР, що діє на засадах проголошеної Ю. Шерехом естетичної програми національно-органічного стилю.

Нам не судилося бути Німеччиною, Францією, Китаєм чи Росією. Ми живемо на тій землі, де, як сказав Ю.Шевельов, “грунт родить українство” [2, с.87]. Тому нам навіки-вічні “судилося бути Україною” [2, с.97]. Тож і будьмо нею, намагаючись послідовно й повноцінно виконати свою місію перед світом.

Очевидно, що здійснення Україною своєї духовної місії не може бути виконане внаслідок одноразового акту, а передбачає тривалий процес внутрішнього самоусвідомлення з наступним експансіюванням у культурне довкілля українського вічно-селянського первня. Що найважливішим етапом на цьому шляху стало здобуття Україною державної самостійності, наступним шаблем має стати набуття нашою державою українського духу і характеру. Будьмо свідомі того, що й ми учасники цього процесу – запровадження в життя головної публіцистичної ідеї Ю.Шевельова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шерех Юрій. 28 днів особливої служби соціалістичній Батьківщині і по тому. Бувальщина і небувальщина // Сучасність. – 1998. – Ч. 10. – С. 97 – 116.
2. Шерех Юрій. Думки проти течії. Публіцистика. – Б.м., 1948.
3. Шерех Юрій. Про самвидав на іншому континенті, про ненависть, про новітню поезію і про інші речі і нації // Шерех Юрій. Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеології. – Балтимор – Торонто, 1991. – С.331 – 349.

Т.Матвєєва

ЕСТЕТИКА РОМАНТИЗМУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ Ю.ШЕВЕЛЬОВА (ДО ПРОБЛЕМИ ХАРАКТЕРОЛОГІЇ)

Загальновідомо, «в гносеологічному аспекті романтизм виступає як явище, що коріниться з самій природі мистецтва», а «романтичне – це суб’єктивний бік художнього пізнання» [1, с.41]. Тому проблема автор (суб’єкт творчості) – художньо пізнавальні дійсність і людина (її об’єкт і предмет) стає визначальною для розуміння специфіки романтичної естетики. Ще в ХІХ ст. була об’рунтована думка, що характер змальованої а творі людини є цікавим і несподіваним у сприйнятті тому, що твориться вик-

лючно фантазією митця. Це і є «поетична правда характеру». Відповідно й людину потрібно змальовувати не такою, якою вона є насправді, а такою, якою вона можлива і якою повинна бути. Тобто йдеться про художнє втілення естетичного ідеалу, про абсолютизацію, надання універсального смислу індивідуальному моменту, ситуації. Пізніше сформульована теза, що істинно поетичні характери – це ніби «різні голоси й інструменти, які повинні бути окресленими і все ж вільними» [6, с.102], стала основою визначення поняття характеру в художньому творі як «єдності в дії тих або інших сил, що незмінно сприяє їх рівновазі й збереженню міри у виявленні» [9, с.308]. У цілому розуміння характеру в теорії романтизму збагатилося за рахунок відкриття в ньому людського, відходу від мотивування вивищення чи деградації станомою приналежністю або громадянським обов'язком. Характер починає акумулювати в собі риси не тільки національні, пізнаючи які, виходимо на загальнолюдські, а мислиться одразу у співвіднесенні з епохою, концентруючи почуття й думки історичної людини, яка живе в перелітний час.

У ХХ ст., позначеному впливом нових, відмінних від позитивістських, філософських концепцій, принципи пізнання людини змінилися. Якщо «старий» романтизм прагнув звільнити від натовпу тільки виключну, героїчну особистість, то новоромантизм вивільнює її в самому натовпі, заперечуючи вічну моральну самотність» [7, с.236]. Тобто йдеться про вивільнення в кожній людині продуктивних у творенні цілісного внутрішнього світу психологічних і філософських категорій.

В українській літературі початку ХХ ст. спостерігалось дві тенденції в розумінні феномену романтизму. Одна пов'язана з дослідженнями Д.Чижевського, М.Зерова, В.Петрова, П.Филиповича, пізніше Ю.Шереха та ін.[2], лейтмотивом яких є думка про романтичне світосприйняття як апофеоз духовності, прагнення до масштабного охоплення буття, вираження безкінечного в міфі та символі. Інша – з поглядами В.Коряка, С.Щупака [4], які вважали романтизм епігонською літературною течією, що базується на українському націоналізмі.

У розвідках Ю.Шереха, які нам вдалося опрацювати, – збірники «Друга черга», «Не для дітей», «Третя сторожа» ми не знайшли синтетичного дослідження з проблем теорії романтизму, натомість за низкою статей можна простежити рух авторської думки в інтерпретації деяких питань романтичної естетики – романтичного світобачення, прийомів показу людини і дійсності. Ці статті умовно можна згрупувати так: в яких до першої групи зараховуємо статтю «На рихтованнях історії літератури» (1956), яка є рецензією на «історію української літератури від початків до доби реалізму» Д.Чижевського. Автор позитивно оцінює запропонований Д.Чижевським критерій періодизації історії літератури за зміною стилів, що визначаються як «стилістичні системи, системи жанрів, світоглядної настанови» [14, с.30]. Одночасно наголошує, що для української літератури цей критерій є єдиною можливим засобом переборення еkleктизму в оцінці літературних явищ,

причиною якого є провінційність. У статті «Трое прощань і про те, що таке історія української літератури» (1968) Ю.Шерех, звернувшись до проблеми діалектики суб'єктивного і об'єктивного в творчості, зробив висновок, що «літературний твір ніколи не віддзеркалює повноти життя. ... Але в кожному мистецтві є туга за тим, щоб цю повноту відбити.» Найпродуктивнішим у цьому контексті дослідник вважав романтизм як «нове шукання реалізму», але не в описуванні «пласкої видимої реальності», матеріального світу буденщини, який пригнічує людину, а світу, препарованого людською уявою, відкритого назовні через внутрішнє. Звідси висновок, що «романтизм уважав за вищий реалізм світ снів і видив», що саме через них можна заглибитися «в людське ество і в істоту світу» [16, с.463]. Прямо не названі, в роботі відчутні, можливо, й опосередковано для автора, вплив теорії І.Франка про еруптивність нижньої свідомості [8, с.64], відгомони літературної дискусії 1901 – 1903 років, тези маніфесту О.Луцького [5] про роль містичних візій у творчості тощо.

Кілька статей присвячені конкретним творам. Зокрема, це розвідка «Інший романтик, інший романтизм» (1944), у якій, зіставляючи однойменні поезії Т.Шевченка і М.Петренка «Думи мої, думи», Ю.Шерех робить висновок, що Т.Шевченко репрезентує предметно-конкретно і посередньо, через цю конкретність, суб'єктивний струмінь романтизму, а М.Петренко – загальниковий і суб'єктивний, мотивуючи це тим, що Т.Шевченко в поезії відстоює «концепцію поета, що підпорядковує свою творчість своїй країні», і навіть «в особистій ліриці вибивається на поверхню національно-історична романтика». Натомість, М.Петренко репрезентує власне суб'єктивну і тим самим загальнолюдську лірику. «Пафосом його (Петренкої – Т.М.) творчості є не колектив, а «я», душа, переживання, що є водночас переживаннями універсальної людини». Така поезія є «не драмою національної субстанції в конкретних історичних обставинах, а трагічним внутрішнім конфліктом, закладеним у людській душі». Тому, вважає Ю.Шерех, і в переборенні котлярєвщини М.Петренко був послідовнішим, і в створенні «чистої дикиї української поезії, не обтяженої реаліями побуту й подробицями щоденності» [13, с.35, 36, 46].

На нашу думку, пишучи так, автор вибудовував ієрархію романтичних течій за ступенем наближення до абсолюту «чистої» філософії. Якщо для Т.Шевченка, вважає Ю.Шерех, характерним був рух від соціального й морально-етичного до філософського рівня осмислення людиною себе і власного місця в суспільстві, космосі, то для М.Петренка це пряме накладання психологічного рівня на філософський. Йшлося про динаміку входження в універсальний світ вічних цінностей або через біо-генетичні закони й пізнання особливостей національних уявлень про філософські категорії, або через психогенні (індивідуально самодостатні) фактори. Однак таке розмежування все ж видається умовним, оскільки образність як основа творчості первісно синтезує об'єктивне й суб'єктивне (в різних естетичних системах йдеться лише про міру у співвіднесенні цих категорій), тому абсо-

лютизація або індивідуального або загального є малопродуктивною, оскільки індивідуальне є особистим інваріантом загального, а загальне – знятою сумою індивідуального.

Поетика романтичного світобачення стала предметом аналізу і в статті «Другий «Заповіт» української літератури» (1967). Визначивши так поему І.Франка «Мойсей», Ю.Шерех звернув увагу на використання прийому висхідної градації, гіперемоційності як особливої романтичної техніки в творі, назвавши це «шуканням колориту й настрою через нагнітання словника і образів того самого плану». А навівши низку лейтмотивних образів (гебреї – «пустельний будяк»), порівнянь («завзяття пом'якло в душі, наче мокрая глина», «тремтіло шакалів виття, мов болючая рана») тощо, зробив висновок про їх кумулятивний ефект – ілюзію реальності для читача.

Якщо згадати основні тенденції літератури початку ХХ ст. – ліризацію та психологізацію з їх настановами на монологічність художнього мислення, синтезування родів і жанрів, тяжіння до аналітико-інтроспективного типу психологічного аналізу, то можна розширити висновок автора спостереженнями над мозаїчністю емоційного фону, зумовленої тяжкою душевною роботою, коли сумнів обертається зневірою, апатією; градаційністю подієвої канви: відхід із табору, зустріч з Азазелем (а фактично з пригніченою половиною власного «я»), покара Єговою (прозріння на порозі смерті), поданої за принципом контрасту сумління Божого проводиря і слабкістю людини. Вважаємо, що ці спостереження доповнюють тезу Ю.Шереха, що у «Мойсеєві» романтизм дав Франкові техніку глухих передчуттів, що ведуть уяву до чогось непомітного на поверхні подій» [10, с.213], а значить наснажують образи внутрішньою силою, роблячи їх і зовнішньо рельєфнішими. Оригінальним є і визначення М.Коцюбинського як «пастельного романтика» [12, с.70]. Аналізуючи акварель «На камені», що є тонким психологічним малюнком, виписаним малярською технікою: замість емоцій, настроїв – кольори, замість динаміки внутрішнього життя – символіка фарб, Ю.Шерех приходять до висновку, що українським інваріантом класичної романтичної опозиції «мрія – буденність» є «безгрунтянство»: людина переростає своє оточення прагненням жити в гармонії з внутрішнім «я», природою, всесвітом і опиняється в ситуації абсурду – готова до творення добра, пізнає життя через зло, втрачає ґрунт, звичний для буденної свідомості, але віднайти свій власний не встигає і падає, розчавлена натовпом. Тут автор виходить на визначення опозиції, що є добро і зло для загалу та індивідуальності. Відповідь універсальна: консерватизм як моральна основа загалу і здатність на вчинок особи. У цілому віднайдення нового літературного ґрунту дослідник пов'язує зі зверненням до світової тематики, зануренням у душевні глибини героїв, проектуючи рух літератури на пізнання прихованого у підсвідомості потенціалу через «вміння вгадати завтрашню людину».

Однак, спрямовуючи літературний рух «від ідилії білої хатки» до «моря тьми, де бринів... незрозумілий «Вальс меланхолійний», автор зробив вис-

новок, що «перехід від народницького або етнографічного періоду нашої літератури до нового етапу її розвитку був від літератури, приліпленої до свого ґрунту і спраглої віднайти його» [11, с.65] є єдиною можливим засобом позбутися стереотипів, однозначності й однотонності малюнку дійсності та людини в ній. Однак, на нашу думку, протиставлення учнівства (читай «народництва») і майстерності (читай «модернізму») не є виправданим, оскільки, відірвана від органічного для неї ґрунту література не може знайти інший, такий же органічний. Натомість продуктивним літературний рух може бути тоді, коли усвідомлене національне наповнюється (не знищується) новим змістом і продовжує в ньому розвиватися. Аналогічним є тлумачення драматичних етюдів Лесі Українки – «На полі крові», «Одержима», «Йоганна, жінка Хусова», драматизм яких базується «на виявленні внутрішніх суперечностей у нібито єдиному або на виявленні єдності у нібито протилежному» [15, с.59].

Універсальність характерології тут впливає з Біблійної основи творів, яка, проте, подається як корелят свідомості одиниці, про що свідчать символічні фінали: гріх зради, уособлений натовпом, який побиває камінням Міріам, Юдою, який, неушкоджений, продовжує обробляти поле крові, – є вічним супутником людства. На нашу думку, романтична антитеза буденщини та мрії в цих творах переростає в філософське «Дякую Тобі, Боже, що я був на цьому світі», смисл якого – випробування земним гріхом духовного начала.

У цілому можемо зробити висновок, що, звертаючись до вивчення окремих аспектів романтичної естетики, Ю.Шерех плідно продовжив традиції своїх попередників інтерпретувати головне – специфіку зображення людини через опозицію існуючого і бажаного буття. Прагматизм першого і передбачувана гармонія другого утворюють своєрідну тезу і антитезу, синтезом яких є рух колективної свідомості до розуміння об'єктивної єдності реалій та їх перспективи в розвитку ідеального у системі взаємин внутрішнього «я» з соціумом, природою, космосом. Вважаємо, ці дослідження також логічно вписуються у сучасні [3] літературознавчі інтерпретації специфіки романтичної естетики трактуванням проблеми безґрунтянства як українського інваріанту романтичного світорозуміння і романтичного художнього мислення, хоча разом із цим ця теза потребує уточнення в аргументації особливостей кожного етапу літературного процесу, баченого через призму адекватності – неадекватності людського «я» середовищу як національно-соціального конгломерату.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Гуляев Н., Карташова И. Введение в теорию романтизма: Пособие по спецкурсу.– Тверь, 1991.
2 Зеров М. Три пори українського романтизму // Тв.: В 2 т. / Упор. Г.Кочур, Д.Павличко. – К., 1990.– Т.2; Петров В. Вальтерскоттівська повість з української

минувшини // Куліш П. Михайло Чарнипенко. – К., б.р.; Филипович П. Історія одного сюжету («У неділю рано зілля копала» О.Кобилянської) // Літературно-критичні статті. – К., 1991; Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Тернопіль, 1994 та ін

3 Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму: Проблема національного та інтернаціонального. – Львів, 1983; Нахлік С. Українська романтична проза 20-х – 60-х років XIX ст. – К., 1988; Романтизм // Історія української літератури XIX ст.: У 3 кн. / За ред. М.Яценка – К., 1995. – Кн. 1.

4 Коряк В. За творчу методу пролетарської літератури // Гарт. – 1931. – № 10; Художня література на сучасному етапі соціалістичного будівництва // Червоний шлях. – 1931. – № 5; Щупак С. Підсумки першого етапу творчої дискусії на Україні // Гарт. – 1931. – № 9; Літературний фронт на Україні // Життя й революція. – 1931. – № 5–6.

5 Луцький О. Маніфест «Молодої Музи» // Цит. За вид.: Ляшкевич П. Остап Луцький – теоретик раннього українського модернізму // Молода Муза і літературний процес к. XIX – поч. XX ст. в Україні: Тези доп. наук. конф. / 19–20 листоп. 1992 р., Львів, 1992.

6 Новалис. Фрагменти // Літературні маніфести західноєвропейських романтиків / Под ред. А.Дмитрієва. – М., 1980.

7 Українка Леся. Новейшая общественная драма // Збір. тв.: У 12 т. – К., 1977. – Т. 8.

8 Франко І. Із секретів поетичної творчості // Збір. тв.: У 50 т. – К., 1981. – Т. 31.

9 Шеллинг И. Об отношении изобразительных искусств к природе // Литературная теория немецкого романтизма: Документы / Ред. вст. ст., коммент. Н. Берковско-го. – Л., 1934.

10 Шерех Ю. Другий “Заповіт” української літератури // Там само.

11 Шерех Ю. Від Коцюбинського до Росселіні, від Росселіні до Коцюбинського // Друга черга. Література. Театр. Ідеологія / Упор. Ю.Шевельов. – Б.М., 1978.

12 Шерех Ю. Від Коцюбинського до Росселіні, від Росселіні до Коцюбинського // Друга черга.

13 Шерех Ю. Інший романтик, інший романтизм // Третя сторожа.

14 Шерех Ю. На риптованнях історії літератури // Друга черга. Література. Театр. Ідеологія / Упор. Ю.Шевельов. – Б.М., 1978.

15 Шерех Ю. Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі // Там само

16 Шерех Ю. Троє прощань і про те, що таке історія української літератури // Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія. – К., 1993.

О. Волосова

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ОРГАНІЧНИХ СТИЛІВ Ю. ШЕРЕХА (ШЕВЕЛЬОВА)

25 вересня 1945 року в німецькому місті Фюрт виникло об'єднання МУР (Мистецький Український Рух). Одним із його організаторів був Ю.Шерех. Йому належить декларація МУРу, у якій еміграційним митцям було поставлено завдання “у високомистецькій, досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві” [3, с.3]. Напрямок розвитку мистецтва обговорювався на Першому з'їзді МУРу, який проходив 21 – 22 грудня 1945 р. в Ашаффенбурзі. На

з'їзді було виголошено доповіді У.Самчука "Велика література", Ю.Косача "Криза сучасної української літератури" та Ю.Шереха "Стили сучасної української літератури на еміграції", що набули програмового значення для еміграційного мистецтва. Особливо оригінальною, новаторською була доповідь Ю. Шереха, відома насамперед проголошеною в ній концепцією національно-органічного стилю.

Своє бачення того, яким має бути мурівське мистецтво, автор уже на початку доповіді висловив так: "МУР – це об'єднання тих, хто шукає українського національного мистецтва" [6, с.182]. Отже, акцент поставлено на національній своєрідності. Відправною точкою Ю. Шереха стала стаття В. Бобинського "Від символізму – на нові шляхи" (1922). Поет вважав можливості символізму вичерпаними і стояв перед проблемою визначення нових шляхів літератури.

Оцінюючи модерні віяння – символізм, футуризм, неокласицизм – як літературу вчорашнього, В. Бобинський називав "творцем майбутнього" [1, ч.2, с.52] П. Тичину й порівнював його за чистотою мови з Т. Шевченком. Основу творчості поета львівський критик бачив у "постулаті чуткого зв'язку з оточуючим творця творчим життям нації" [1, ч.1, с.20]. М. Семенко розглядався ним як явище, чуже українській культурі: "Його твори українські тільки по мові. Духа українського в них нема" [1, ч.2, с.52]. Таким чином, критик наполягав на вираженні в мистецтві національного духу. Він вважав, що література має реагувати на зміни в житті нації. Символізм, на його думку, не відповідав настроям переходової доби. В. Бобинський відкинув орієнтацію на Західну Європу, яка переживала кризу, а значить, її література не відповідала духовному стану в Україні: "В культурі Заходу такого [як Т. Шевченко. – О.В.] співця не було. (В культурі Заходу – чи в заході культури?)" [1, ч.3, с.87]. Зародження нової тенденції в мистецтві В. Бобинський відчув на Сході. Її риса – звернення до національних витоків. Творчість Р. Тагора цінна тим, що його поезії "вспівані так, якби їх творець був виспівав, не оглядавши ніколи мурів Оксфорду" [1, ч. 3, с. 88].

У своїй доповіді Ю.Шерех цитує уривок зі статті В.Бобинського про те, що Р.Тагор "не потребував прищеплювати бенгальській поезії форм терцини чи сонету" [1, ч. 3, с. 88] і коментує його як критику на адресу неокласиків. Ю. Шерех вважає виступ В.Бобинського передчасним, а саме угруповання – "завершенням європеїзаторського руху" [6, с.184]. Для Ю.Шереха це мало велике значення, адже до цього в літературі міцно трималися рештки етнографічного періоду, через що гасло "до національних джерел" загрожувало рецидивами стилізації.

Аналізуючи літературну ситуацію 1920-х рр., Ю.Шерех виділив у ній дві лінії, які мали злитися в 1930-х. Перша – це європеїзаторство неокласиків, які "дивилися на українців як на модерну націю, а не як на етнографічний матеріал..." [6, с.187]. Друга – рух до національного серед "хвилювистів", виражений насамперед у месіанізмі України в гаслі азіатського ренесансу М.Хвилювистів та у творчості М. Куліша. Закликаючи до відрод-

ження літературного процесу, перерваного репресіями 1930-х рр., Ю.Шерех мав на увазі передусім намічуваний синтез цих двох ліній. Як шлях до творення в еміграції нового українського мистецтва критик запропонував теорію національно-органічного стилю, у якому мали виявитися “особливості української духовності як у змісті, так і в формі своїх творів” [6, с.237]. Під час аналізу конкретних текстів Ю.Шерех значну увагу приділяв художній формі та образності, щоразу підкреслюючи витoki творчості письменника. Критикові важливо вписати автора в попередню мистецьку традицію, аби наголосити безперервну тяглість та оригінальність української літератури. Ю.Шерех окреслив глибинний зв’язок нового стилю з попередніми епохами розвитку мистецтва. У доповіді “Стилі сучасної української літератури на еміграції” та в пізніших статтях, присвячених “органістам” (представникам нового стилю), він називав основними джерелами їхньої творчості український фольклор і літературну традицію: Біблію, літописи, “Слово о полку Ігоревім”, творчість Т. Шевченка.

Джерелом, спільним для всіх “органістів”, розглянутих Ю.Шерехом, є фольклор. Його вплив розглядається на рівнях строфіки й ритміки (зв’язок В.Барки з народними думами), міфологізації реальності (В.Барка, Т.Осьмачка), на стилістичному рівні (О.Стефанович, О.Лятуринська). У багатьох випадках критик стикається зі стилізацією народної творчості, і це змушує його робити уточнення, що для створення національно-органічного стилю стилізації замало: “У злитті цих двох ліній [стилізації з особистими почуттями й лірикою. – О. В.] можна вбачати майбутнє поезії Лятуринської і нове слово в формуванні нового стилю...” [7, с.7].

Увага до народної творчості пов’язує Ю. Шереха з романтиками. Але не тільки це. Спільним для них був й інтерес до Середньовіччя. Велику роль у зростанні національної свідомості східних слов’ян відіграло відкриття “Слова о полку Ігоревім”, яке стверджувало давність і розвиненість нашого культурного кореня. Це дозволило Ю. Шерехові визначити поему одним із джерел нового стилю. Критик неодноразово повторював, що симультанне зображення “органістами” природи походить від “Слова...” та фольклору.

Тисячолітній досвід адаптації Біблії в українській культурі перетворив цю книгу на джерело національного стилю. Ю. Шерех доводить це глибинним переосмисленням у вірші В. Барки “Батько й син” поняття “Син чоловічеський”, яке трансформується в “Сина селянського”.

“Прапором нової поезії” Ю. Шерех обрав Т. Шевченка – “володаря всіх історично заповіджених українській поезії стилів (...) – глибоко національно-го й цілком позахutorянського...” [6, с.215]. За час від дискусій XIX ст., у яких дебатовалося питання про можливість чи неможливість створення літератури українською мовою, змінилося багато. Мистецтво дало ствердну відповідь на це питання. Воно відійшло в минуле й не завадило Ю. Шерехові назвати джерелом національного стилю в прозі М. Гоголя, що писав російською, бо головне завдання – вираження “глибин українського духу” [6, с.203].

Найближчих попередників нового стилю Ю. Шерех намагався знайти в

літературі 1920-х рр. Роль зачинателів національної органічності відводилася ВАПЛіте, АРМУ й “Березолу”, які підійшли до створення “нового й сучасного українського стилю” [8, с.158]. На думку критика, особлива заслуга в цьому належала Ю. Яновському. Його герої “по суті типові невмирущим українським духом” [8, с.162], а ритм і темп його фрази нагадує степову пісню.

Головний образ, що мав поставати з творів “органістів”, – це образ України, який формуватиме уявлення про неї в емігрантів і чужинців. Шерехова характеристика образу України в повісті Т. Осьмачки “Старший боярин” дає уявлення про те, яким бачився критикові національно-органічний стиль: “У цей образ влилися і природа, і національні характери, і загальний колорит, і якісь незримі аморфні частини фольклорного стилю й світосприйняття, і пристрасть самого автора – і все це ірраціонально, спонтанно, стихійно створило твір справді українського національного стилю” [6, с.204].

Ю. Шерех вірив у перемогу національно-органічного стилю над іншими й пророкував йому “світовий тріумф” [6, с.191]. Більшість літераторів сприйняла концепцію захоплено, але їй бракувало чіткості, і тому сумніви зароджувалися навіть серед тих, хто прихильно ставився до особи Ю. Шереха. Так, І. Костецький дискутував із критиком з приводу навернення письменників зі стилів традиційних до стилів національно-органічних, що означало для нього стилізацію.

В. Державин, головний опонент Ю. Шереха, вважав найперспективнішим стилем неокласицизм. Він не зважав на аргументи Ю. Шереха, який підкреслював, що розвиток цього стилю на сучасному етапі неможливий через хаотичність епохи, у той час як неокласицизм спирається на раціоналізм та врівноваженість. Значить, і струнка форма “терцини чи сонету” була внутрішньо чужою цьому часові. У відповідь на Державинські закиди Ю. Шерехові у “плужанстві за кордоном” останній зауважив, що неокласицизм процвітає в СРСР, де “уже все встановлено, все приписано, все врівноважено, все ясно – з офіційного, звісно, погляду” [7, с.5].

Численні концепції стилю та пов’язана з цим недостатня окресленість терміну призводить до його різночитань. Ю. Шерех цього не помічав. У доповіді “Стилі сучасної української літератури на еміграції” він використав два різні підходи до терміну “стиль”. Згідно з першим, стиль створюють “образи, жанр, композиція, зовнішній і внутрішній ритм” [6, с.198]. Це суто літературознавча концепція стилю. Та в думці про те, що необхідно “українізувати не тільки ідею, а й образи, стиль, композицію” [6, с.199–200], автор наповнив термін “стиль” іншим змістом. Очевидно, тут малася на увазі мовна організація літературних текстів, отже, це підхід лінгвістичний. На практиці ж у період відстоювання концепції національно-органічних стилів Ю.Шерех вивчав стиль у широкому літературознавчому визначенні цього терміну.

Дебати довкола концепції національно-органічних стилів не приносили й не могли принести наслідків, оскільки вона мала ваду, що не давала їй оформитися в завершену систему. Ю.Шерех протиставляв “органістам”

“європеїстів” (представників традиційних стилів). Таке протиставлення було неправомірним. Стиль кожного літературного напрямку має у своїй основі конкретну філософську систему, яка виросла в обставинах конкретної історичної епохи. Постійно супроводжуючи свої статті паралелями з філософією часу, Ю.Шерех тим не менш запропонував концепцію стилю, не сперту на певну світоглядну основу. Критик намагався, але йому не вдалося зробити це: “Отже, ступінь національної органічності і ступінь подолання раціоналізму – ось ті критерії, під якими наша сучасність вимагає розглядати сучасну нашу літературу” [6, с.192]. Ю.Шерех розумів невідповідність раціоналізму своєму часові, але антитеза цього поняття – ірраціоналізм – не становить собою окремої філософської системи і, крім того, не була висунута за основу нового стилю. Отже, хибною Шереховою концепцією була втрата філософського підґрунтя теорії стилів.

Мова йшла про відбиття національного духу, ментальності, одвіку приаманних українцям. У літературі створюється образ міфічної, позачасової України. Так, у повісті Т.Осьмачки “Старший боярин” дія відбувається “у довічній, невмирущій Україні – Україні людських душ” [6, с.275]. Захопливий міфологізацією України Т.Осьмачкою та В.Баркою, Ю.Шерех зауважив щодо останнього, що його поезія “Батько й син” “не повинна бути програмова в своїй послідовній ізоляції від доби, від сучасности, в своїй ідеології незрушного консерватизму” [6, с.341].

Сама по собі концепція національно-органічних стилів була лише частиною Шерехового задуму. Відштовхуючись від гасла азіатського ренесансу М. Хвильового, за яким “Україна мала оновитися і оновити світ” [6, с.185], Ю.Шерех пророкував духовну експансію України у світ. Він вірив у спроможність українства сказати нове слово в історії людства. Для цього необхідно було запропонувати нову світоглядну концепцію, яку критик бачив в українській культурі: “Традиція України, яку вона може принести в нашу сучасність, – це, умовно називаючи, традиція вічноселянського в ній – не в класовому розумінні, а в духовому” [4, с.76]. Але ця концепція неминуче б опинилася на маргінесі, бо була чужою технічній цивілізації. Коли б її було прийнято за основу національно-органічного стилю, то вона б призвела до звуження тем літератури.

Для підтвердження своєї концепції Ю.Шерех звернувся до найрозвиненіших літератур світу. У циклі “Етюди про національне в літературах сучасності” було написано статті про К.Фосслера, що, як здавалося Ю.Шерехові, впритул підійшов до концепції національно-органічних стилів, та про Л.Арагона, причина успіху якого полягала в “глибокій національній органічності його останніх творів, в їх наскрізній, всепроймаючій французькості” [5, с.81]. Критик планував включити до циклу статтю про Елюта, яку так і не написав, усвідомивши хибність своєї концепції. Ю.Шерех визнав це в передмові до збірки “Не для дітей” (1964): “Національне раз у раз проявляється в мистецтві, але нема національного стилю в такому сенсі, як стилі класицизму або бароко. Китайський стиль – стиль тільки в Європі

чи в Америці, і мавританський стиль – не стиль в арабських країнах” [6, с.25]. Відмовившись від своєї концепції, у пізніших літературно-критичних статтях Ю.Шерех аналізуватиме стиль, виходячи з його лінгвістичної теорії.

Помилку концепції критика відчував У.Самчук, який пізніше згадував: “Національний стиль? Абстрактного... Чуттєвого... Романтично-ідеалістичного. В думанні й дії. Для мене це лиш один бік медалі. Другий це – реалізм, конкретність, логіка” [2, с.24]. Як бачимо, письменник говорив про формування національних різновидів європейських стилів.

У доповіді на Другому з’їзді МУРу “Року Божого 1946” Ю.Шерех побіжно зауважив про “формування нового стилю з прастарими коріннями (чи нових стилів) нашої поезії” [7, с.7]. Ця множинна форма – “нові стилі” – засвідчує короткочасну зміну в поглядах критика, яка більше не виринала. Що мав на увазі Ю. Шерех? Можна припустити, що уявлення про національно-органічний стиль як про надстиль, який мав увібрати до себе всі інші стилі.

З одного боку, концепція національно-органічних стилів була реакцією на багаторічну денационалізацію України. З другого, – вона постала з усвідомлення відносності традиційних стилів, що особливо помітно на прикладі терміну “реалізм”: “І коли завтра приходять нова літературна течія, вона руйнує старі літературні засоби й, руйнуючи їх, каже: це були літературні засоби, це не був реалізм, я — і тільки я — адекватна життю, я і тільки я — справжній реалізм” [6, с.195]. Тому, говорячи про стиль, Ю. Шерех шукав сталі ознаки, на які могла спертися література. Він побачив ці ознаки в національній основі, яка з’єднує літературу в єдине ціле. Ю.Шерех, сповнений месіанських почуттів, вірив у здатність українського мистецтва відкрити новий шлях у розвитку світової художньої свідомості. Концепція національно-органічних стилів була естетичною програмою націоналізму, яка мала ствердити Україну на духовній арені світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобинський В. Від символізму – на нові шляхи // Митуса: Література й мистецтво. – 1922. – Ч. 1. – Січень. – С.18 – 22; – Ч. 2. – Лютий. – С.52–54; – Ч. 3. – Березень. – С. 87– 90.
2. Самчук У. Оффенбах, 1945 // Сучасність. – 1979. – № 6. – С. 9 – 25.
3. Чого ми хочемо // МУР: Збірники літературно-мистецької проблематики. – Мюнхен – Карлсфельд, 1946. – Збірник 1. – С. 3 – 6.
4. Шерех Ю. Думки проти течії: Публіцистика. – Б. м., 1948.
5. Шерех Ю. Етюди про національне в літературах сучасності // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 68 – 93.
6. Шерех Ю. Не для дітей: Літературно-критичні статті і есеї. – Мюнхен, 1964.
7. Шерех Ю. Року Божого 1946. Замість огляду українського письменства 1946 р. // Арка. – 1947. – № 2 – 3. – С. 1 – 8.
8. Sherekh Y. Trends in Ukrainian Literature Under the Soviets // The Ukrainian Quaterly. – 1948. – Spring. – Vol. IV. – Number 2. – P. 151–167.

ГРАНІ ВИВЧЕННЯ МОВНОЇ ДИСКУСІЇ 1906 – 1913 РР.: Ю.ШЕВЕЛЬОВ І ЙОГО СУЧАСНИКИ З УКРАЇНИ ТА ДІАСПОРИ

Науково-публіцистична дискусія з питань мовної норми, що розгорнулася на початку ХХ ст. у пресі й поза її межами, була явищем закономірним в історії української мови. Так можна сказати не лише тому, що історично українська нація на той момент була розділена державними кордонами. Представники загальної лінгвістики добре знають, що дискусії стосовно нормативності тих чи інших мовних явищ неминучі в ті моменти, коли усвідомлюється необхідність мовної стандартизації. А наявність в українській мові початку століття двох потужних традицій – більш нормативної, але менш прийнятої галицької і менш упорядкованої, але поширенішої наддніпрянської – давала ґрунт для конкретних дискусійних виступів. Вони мали місце в період, коли обидва згадані варіанти української літературної мови розвивалися приблизно в однакових умовах, тобто під час відсутності мовних заборон на сході України – у 1905–1914 рр.

Значний обсяг дискусійних статей (переважно за рахунок насиченості їх численними прикладами з тогочасної мови), першорядні імена авторів – І. Нечуй-Левицький, М. Грушевський, Б. Грінченко, В. Гнатюк – усе це мало б привертати увагу дослідників історії літературної мови і свідчити про вагомність цього джерела. Проте аналіз наукової літератури приводить до висновку: далеко не у всіх дослідженнях української мови початку ХХ ст. адекватно оцінюється роль дискусії для того часу. Ще менш адекватним є використання її матеріалів як описово-фіксаційних джерел, що містять певний зріз не тільки проблем, але й стану мовної норми на той момент.

Юрію Шевельову вдалося глибше за багатьох сучасників (як з матерікової України, так і з діаспори) опрацювати згадані джерела, і вони стали одним з тих елементів, що надає науковій переконливості і точності його роботам, які він присвятив українській мові першої половини ХХ ст. [6, с.2]. При цьому дослідник не ставив собі за мету зупинитися безпосередньо на шаблях кодифікації – його праці спрямовані на відтворення картини функціонування мови в суспільстві. Шевельов погоджується з загальноприйнятою позицією, що “головним джерелом відомостей про літературну мову кожної доби є твори тогочасних авторів”. Але при цьому він наголошує на часто ігнорованому факті: “Допоміжним джерелом є висловлювання про злободенні мовні проблеми. Вони часом дають ключ до правильного розуміння текстів, особливо в тих випадках, коли існує розбіжність підходів, думок і оцінок” [6, с.3].

До робіт Шевельова повернемося згодом, з'ясувавши деякі аспекти того, що зроблено іншими вченими в цій ділянці у другій половині століття. Поняття дискусії жив Михайло Жовтобрюх у своїй оглядовій праці [1]. Цей огляд посідає особливе місце серед праць, що виходили в Україні. Можна навіть твердити, що важко знайти глибшу розробку аналізованого періоду (з точки зору мовознавчих суперечок) серед монографій, доступних радянським поколінням українських науковців (праці Ю.Шевельова до них не могли належати через їх закритість аж до початку 90-х). На жаль, у поле зору М.Жовтобрюха потрапляють далеко не всі виступи. Він звертається до статей Б.Грінченка, І.Нечуя-Левицького, М.Жученка, В.Гнатюка. Проте, констатуєчи факт полеміки І.Нечуя-Левицького особливо з М.Грушевським, дослідник конкретно не посилається на жодну статтю Грушевського, хоч останній у той же період їх також друкував. Пояснити це можна, очевидно, забороною, яка існувала на ім'я Грушевського в науці за радянських часів через його політичну діяльність. Щоправда, непримиренний опонент останнього Нечуй-Левицький теж отримував вельми критичні (а часом – і неприпустимо зверхні) оцінки науковців, чого, до речі, з честю уник Жовтобрюх. Тут немає жодного парадоксу: дискусія привертала увагу до норми в українській мові і стверджувала роль особистостей-науковців у впливі на норму. Надто наголошувати на цьому аспекті за радянських часів не прагнули. М.Жовтобрюхові вдалося, особливо у розділі “Мовні питання на сторінках преси”, привернути увагу до формування специфічної категорії мовної норми, а також до ролі преси у цьому процесі. “Преса досить повно відбиває суспільну боротьбу навколо шляхів і напрямків розвитку української літературної мови, основ її нормалізації” [1, с.275] Тут маються на увазі і виступи безпосередньо з мовних проблем, і мова періодичних видань загалом.

Певну увагу до кодифікаційних процесів можна простежити в курсі П.Плюща “Історія української літературної мови” [3]. Однак широта проблематики цього курсу (він охоплює увесь шлях розвитку української мови від часів Київської Русі до сучасності) зумовила, очевидно, розстановку акцентів: автор оглядово фіксує стан літературної мови на певному етапі. Кодифікаційні процеси теж цікавлять ученого у першу чергу з точки зору змін, що відбувалися у мові внаслідок утвердження категорії норми. Показовим є те коло джерел із зазначеного періоду (початку ХХ ст.), до якого звертається Плющ. Він майже не зупиняється на дискусійних статтях і виступах, де категорія норми ще перебуває в стані розробки; натомість дає докладний огляд граматик того періоду, створених як на західно-, так і на східноукраїнській мовній основі. Зрозуміло, що граматики сама по собі є нормативною працею і дозволяє зафіксувати стан одного чи кількох мовних рівнів у певний момент.

Якщо вивчення періоду 1906–1913 років у радянські часи в Україні часом хибувало на ідеологічну упередженість дослідників, то на працях науковців діаспори позначилася їхня віддаленість від першоджерел

досліджуваного часу. Про це прямо заявив Ю.Шевельов (вступне слово до [6]), який із сумлінням науковця вважав це істотною перешкодою до повного вивчення проблеми. Не уник наслідків такої віддаленості від першоджерел і вчений з діаспори Василь Чагленко [4]. Він теж був одним із небагатьох, хто таки користувався поняттям “дискусія”, причому не поділяючи учасників за ідеологічним принципом. Автор висловив свій, доволі оригінальний погляд на дискусію: “...в аспекті нових можливостей для розвитку української літературної мови всі визнавали однодіалектну – “східню” основу її... Можна було тепер говорити тільки про прийняття з галицького варіанту... деякої частини лексичного, вужче – термінологічного надбання, тобто того літературного мінімуму, який був на той час (з огляду на відомі культурно-історичні причини) тільки в Галичині та Буковині...” [4, с.194, 197-198]. Відразу треба наголосити: щодо однодіалектної основи, як побачимо далі, Ю.Шевельов дотримувався відмінної думки. Крім того, він дещо з інших позицій аналізує і сам розвиток мови на початку століття – це ілюструє найвідоміша його історико-мовна праця [6]. Книга була завершена у 1981 році, а її український переклад вийшов 1987 р. у видавництві “Сучасність”. Тут уже можемо говорити про чи не найбільш цілеспрямовану дослідницьку увагу до дискусії початку ХХ ст. Точніше, до дискусій, бо Шевельов окремо розглядає мовні суперечки 1906–1908 і 1912–1913 рр. (така періодизація зумовлена колом залучених праць). При цьому він цілком слушно наголошує: “Мовна дискусія цікавила не лише мовознавців, а всіх освічених українців” [6, с.73].

Кут зору, під яким Ю.Шевельов розглядає дискусію в своїй праці, зумовлений особливостями концепції, покладеної ним в основу книги. “Мовне питання неминуче перестане бути тільки лінгвістичним питанням, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним” [6, с.6]. Саме у найширших зв’язках з соціально-політичними проблемами постає у книзі українська мова початку ХХ ст. Дослідник подає коло проблем, пов’язаних з суспільним значенням мови, її функціонуванням, з обмеженням (чи розширенням) сфер її вжитку. Створення нових газет і часописів, поява журналістики українською мовою, мова в церкві і школі, поява української мови на політичній арені – все це свідчить про спрямованість авторських досліджень на широкі зв’язки мови з явищами, які мовознавці кваліфікують як екстралінгвістичні. Особливо підкреслено безперечний зв’язок кодифікаційних процесів із суспільними. Так, у другому (фактично першому) розділі книги аналіз політичної ситуації, преси і школи з точки зору мововживання займає майже дві третини тексту, і лише на заключних сторінках ідеться виключно про мову, але знову ж таки – передусім про її функціональний, а не структурний аспект. Аналогічна картина і в наступних розділах. Слово “статус” у назві праці змушувало автора робити часті ходи за межі суто мовної проблематики, більше того, відштовхуватись від основ за цими межами. Тим часом, підкреслюючи необхідність подальших студій у цій ділянці, Шевельов,

очевидно, має на увазі передусім саму сутність процесів кодифікації і норму як їх безпосередній результат, зміни в мові і внутрішні мовні процеси, для яких суспільний вплив є суттєвим, але все ж зовнішнім поштовхом.

У праці [6] автор ставив перед собою завдання дати панорамну картину розвитку української мови в період 1900 – 1941 рр. Дещо інший його підхід спостерігаємо в дослідженні [5]. Тут уже сама назва налаштовує не на оглядовість, а на проблемність: ідеться про внесок конкретного діалекту (одночасно – конкретного історичного різновиду нормативної мови) у творення норм. Цей підхід завжди є для Шевельова концептуальним: “Дослідник мусить показати не лише, як розвивалася мова, а й ЧОМУ саме так (виділення наше – Р.Т.)” [6, с.6]. Якраз на ЧОМУ він зосереджується в дослідженні “Внесок Галичини у формування української літературної мови”. На сьогодні її україномовне видання вийшло лише тиражем у 500 примірників, аж через півстоліття після створення. Ю.Шевельов працював над “Внеском Галичини...” протягом 1943–1944 рр. у Львові, куди потрапив відразу після Харкова. А перший україномовний варіант книги побачив світ узагалі тиражем 100 прим. у Німеччині (1949 р.). До речі, автор прийняв слушне рішення внести чимало положень цієї, як бачимо, маловідомої праці до іншої [6]. Звісно, праця вузькопроблемна, але у вивченні мовної дискусії названого періоду вона посідає важливе місце.

Незважаючи на те, що до українських науковців книга дійшла у 1996-му, її положення слід розглядати у контексті часу створення – 40-х років. Тоді серед концепцій діалектної бази української мови в УРСР переважало вчення про полтавсько-київську основу без додаткових зауважень. Серед причин цього були не тільки чисто наукові, а й політичні – Галичина була приєднана до УРСР лише за кілька років до того. Ю.Шевельов розглядає сучасну українську літературну мову як поєднання (не рівнокомпонентне, але нероздільне) галицької і наддніпрянської основ.

Необхідно було довести, що галицький варіант української мови є чимось більшим, ніж просто одним з регіональних діалектів. Основна його відмінність проста і водночас дуже зрідка згадувана: це єдиний діалект, окрім київсько-полтавського, що має писемне закріплення не тільки в літературних творах як художній засіб, а і в інших стилях української мови. Говорючи сучасною мовою, тільки галицький діалект має традицію не стихійного нормування, як в усіх говірках, а типу нормування, близького до літературної мови. Коли виникає літературна мова, пріоритет отримують діалекти, що мають нормативну історію. Іншими словами, якщо таку історію має не один діалект, твердження про гомогенність діалектної основи певної мови має принаймні супроводжуватись зауваженнями. Вже у 70-і роки ґрунтовно розробляючи питання мовної норми в українській мові, М.Пилинський формулював проблему без однозначних тверджень, компромісно: “Українська літературна мова належить до мов з явно гомогенною (південно-східною) діалектною основою. Однак вплив південно-західного наріччя, особливо в галузі лексики і фразеології, а частково в

галузі синтаксису й акцентуації, є безсумнівним та істотним. Таким чином, щодо всієї сукупності сучасних літературних норм... можна говорити й про певну гетерогенність варіантних нормативних реалізацій сучасної української літературної мови” [2, с.23]. Але ще в 40-і наполеглива робота Шевельова, зокрема, і над матеріалом дискусії 1906 – 1913 років, привела його до аналогічного висновку. Більше того, в опрацюванні галицьких за походженням слів у системі української літературної мови, з опорою на джерела згаданого періоду, Юрієві Шевельову належить пріоритет. Безперечно, згадана тема потребує поглиблення, бо дослідник поставив собі за мету лише проілюструвати наявність галицизмів на тих чи інших рівнях. Є потреба у роботі з визначення співвідношення різних за генезою мовних явищ. “Основа сучасної літературної мови дводіалектна (в якій пропорції – це ще питання, повної відповіді на яке ми ще не маємо)” [5, с.10], – упевнений сам дослідник, пишучи вже у 90-і роки передне слово до українського видання. З бінарних лексичних опозицій у першоджерелах автор бере лише ті, що підтверджують його думку, щоб не розпорошувати зусиль. Але зроблене Шевельовим є вкрай потрібним для дослідників наступних рівнів проблеми. Важливо, що, попри зовнішню апологетику галицької мовної стихії, зумовлену її попередніми недооцінками, автор не заперечує і її негативних впливів.

Працю Юрія Шевельова вирізняє і те, що він систематизував для науки погляди, можливо, центральної постаті дискусії – Івана Нечуя-Левицького. Незважаючи на вагому роль публіциста в тих суперечках, його погляди практично не викладалися впорядковано. Переважали емоційні оцінки, ідеологічні чи просто суб’єктивні. Не уникнувши суб’єктивізму щодо Нечуя-Левицького, Шевельов, проте, у шести пунктах викладає його позицію [5, с.75–77]. Дуже корисним аспектом є також ретельний аналіз мови творів Нечуя-Левицького у співвідношенні з його публіцистичною позицією. Взагалі, на відміну від пізнішої, у цій книзі також дещо аналізується мова письменників – такого виду аналізу, загалом традиційного, у [6] Шевельов унікав. А найбільш неординарним у праці є розділ про конкретні галицькі елементи на конкретних мовних рівнях – лексичному, акцентуаційному, синтаксичному тощо. Базою для цього стали саме приклади з дискусійних виступів.

Вивчаючи галицькі вкраплення в літературну мову, вчений прагнув “збити традиційне твердження про чисто східньоукраїнську основу української літературної мови і показати мішаний східньо-західній характер цієї мови” [5, с.14]. Крім чисто наукової сторони суперечки, у такому прагненні простежується прагнення своєрідним шляхом зафіксувати мовно-національну єдність.

З позиції дослідника, що прагне якнайдетальніше вивчати названий період, у підсумку зауважу ще одну сторону праць Юрія Шевельова, якою вони виокремлюються з-поміж інших. Науковець не тільки береться за невивчені ділянки, ставить проблеми і пропонує розв’язання – він також

повсякчас окреслює суміжні проблемні масиви, які, на його думку, потребують подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1970.
2. Пилинский Н. Проблемы нормализации современного украинского литературного языка: АДД. – К., 1975.
3. Плющ П. Історія української літературної мови. – К., 1971.
4. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). – Нью-Йорк, 1970.
5. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Б.м., 1987.
6. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996.

О. Матушек

“СКАРБНИЦЯ”, “РУНО” – ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНЕ ВТІЛЕННЯ ДОБИ

Православна маріологічна доктрина включає чотири моменти: по-перше, Діва Марія – Богородиця, мати Господа Ісуса Христа; по-друге, – Приснодіва, тобто до Різдва, під час Різдва і по Різдві Діва; по-третє, у небесній ієрархії Вона – “чесніша від херувимів і незрівнянно славніша від серафимів”, тобто вища від усіх небесних сил і святих; по-четверте, перша після Бога і перед Богом заступниця і помічниця людей [4].

Українська література густо наповнена мотивами, що поєднують ці чотири моменти. Але в XVII столітті особливої ваги набуває момент заступництва, покрови, охорони людей Богородицею. Літературне втілення цей мотив отримав перш за все в оповіданнях-міраклях. Традиційно вважається, що чудо – атрибут Бога, один із способів його одкровення людям. Отже, вже сам факт популярності оповідань про чуда від ікон Богородиці формує образ Діви Марії, наділеної благодатними дарами зцілювати, оживляти, захищати людей від ворогів і стихій, що цілком відповідає загальнохристиянській доктрині про обожествлення Марії, висловленої ще Іоаном Дамаскиним: “само Слово стало плоттю, зачавшись від Діви, ... тоді ж і Вона була обожествлена” [5, с. 151].

“Тільки “чудо” вносить рух і розвиток в біографію святого”, – писав Д.С.Лихачов з приводу життійної літератури [7, с. 79]. Ознаку динамізму не втрачають вони і в літературі бароко, яка так щедро представлена цим жанром. “Teraturgema” (1634) Афанасія Кальнофойського, “Skarb pochwały Bogarodzicy jeleckiej” (1676), “Sophia mądrość” (1689), “Небо Новое” (1665,

1666, 1669), “Скарбниця потрібна” (1676) Іоанікія Галятовського, “Руно орошенное” (1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702) Димитрія Туптала, “Богородице Діво” (1707) Іоана Максимовича, чуда, зібрані Петром Могилою – далеко не повний перелік книг, що вміщують оповідання-міраклі. Саме твори цього жанру найбільш вдало і природно задовольняли потреби читачів, спраглих на сенсаційні події, і авторів, які в такій ненав’язливій формі доносили до пастви постулати християнського вчення, виховували – вражаючи.

“Руно” Димитрія Туптала та “Скарбниця потрібна” Іоанікія Галятовського – типові твори своєї епохи. Їх автори – випускники Києво-Могилянської колегії. Тобто вони тією чи іншою мірою належали до київського осередку, а також репрезентували так званий чернігівський гурток. Таким чином, досліджувані тексти дозволяють через знакові репрезентанти на прагматичному рівні розглянути проблему, поставлену Юрієм Шевельовим у статті “На риштованні історії літератури”, про специфіку шкіл українського бароко, а точніше однієї з них – киево-чернігівської. Автори відповідно в “Руні” та “Скарбниці” вважають повідомлення про чудесну подію головним елементом архітекτονіки твору. У першого це – міраклі від ікони Божої Матері, що знаходилася в Іллінському монастирі м. Чернігова, у другого – оповідання про чудесні події від ікони з Єлецького монастиря. Для впорядкування художнього матеріалу і Туптало, і Галятовський використовує структуру емблеми. В обох письменників це проявляється на рівні макро- і мікструктур. Співвідношення між присутньою на першій сторінці Богородичною іконою у “Руні”, картинкою у “Скарбниці” та основними текстами відповідає композиційному наповненню емблеми, що зазвичай складається з картинки, підпису і надпису. Повний набір цих ознак має кожна з 24 частин “Руна”: цитата – “надпис”, чудо – “картинка” повчання та бесіда – “підпис” [2, с. 78–88], що іноді доповнюється прилогом. Слід відзначити, що структурно-логічний рівень – лише одиничний вияв емблематичності мислення бароко. У Іоанікія Галятовського цей принцип спрацьовує і на рівні тлумачень історичних реалій. У передмові до “Скарбниці” він наводить дві версії походження запорізьких козаків. За першою, взятою з Книги Матіаша Стрийковського, козаки походять з племені козар, з якими Святослав Ігоревич воював і “до послушенства прив’їль” [6, передм., с. 6]. Друга версія, котра більше імponує автору, говорить, що “Козаки названі отъ козорожца, бо козорожець есть знакъ въ зодіаку небесномъ, въ котромъ солнце Мѣсяца декембрія вступаєть за чимъ козаки одъ козорожца суть названы” [6, передм., с. 6]. Такий атрибут козаків, як ріг з порохом на боці і конфігурація небесного знака, стали уніфікаційними рисами образів і зіграли вирішальну роль при виборі теорії. Цілком у дусі епохи нейтральна астрологічна схема наповнилася конкретним національним змістом. До того ж, автор введенням цитати з псалма “О тебѣ враги наша изболень рогами” [6, передм., с. 7] надає цій події перспективи здійснення біблійних передбачень, що незабаром доповнюється ще й визначенням козаків як за-

хисників православної віри від магометан. Гарантом “вѣры благочестивой” [6, передм., арк.9] змальовується у творі російський цар, який “принялъ войско запорожское подъ свою протекцию” [6, передм., с.9]. Абсолютно не зводячи свого дослідження до політичних моментів, все ж додаю, що це яскравий взірець “востаннiя въ систему московської рабсько-холопської держави” [11, с.16], так добре показаний на прикладі життя Лазаря Барановича у публіцистичній роботі Юрія Шереха “Меч, труби, лютиа”.

У передмові до “Скарбниці потрібної” Іоаникій Галятівський скарбницею називає Пресвяту Богородицю Єлецьку, скарбами – її чуда. Димитрій Туптало у “Руни” називає “Ікону Пресвятои Богородицы Чудотворную Руню” ради имени Дѣвы Маріи яке въ рунѣ Гедеоновомъ прообразовашеся, орошеннымъ же: двоихъ ради винъ, яко плакаше, слезы аки росу испуская. И яко истачаетъ благодать и силу недуги цѣлящую” [3, передм., арк.3]. Описуючи вже у передмовах риси чуд від ікон Богородиці Іллінської чи Єлецької, автори дають зрозуміти, про яку саме ікону йдеться. Бодай ці два приклади переконливо доводять твердження С.Незнановського про “розбиття абстрактної теологічної постаті на шерег постатей конкретних”,* тобто не якоїсь далекої небесної жінки, а Богородиці Іллінської, Єлецької, Володимирської чи ще якоїсь. Іоаникій Галятівський згадує історію храму, починаючи з його побудови князем Святославом, зупиняється на нашесті Батія, хто “Церковь Богородицы Єлецкой Домъ Божій, Домъ молитвы оучинилъ вертепъ разбойниковъ” [6, передм., арк.2]. Реставрація зіпсованого храму бачиться автором, як пам’ять гетьмана України про слова псалма “Ревность дому твоего снѣсть мя” [6, передм., арк.2]. Як нагороду за фундування храму автор Іванові Самойловичу передрікає одержання великих скарбів, доброго здоров’я, щасливого життя, а “особливе одѣ тоей скарбницы Пресвятои Богородицы одержишь на войнѣ скарбъ великій, помощь великую такъ, же за помочу Пресвятои Богородицы можешь звитязити бѣсурмановъ, татаровъ и турковъ и неприятелей иначе, которые хотять на кшталтъ волковъ немилостивыхъ овцы Христовы людей праводѣльныхъ поглотити” [6, передм., арк.2]. Власне, через ідею допомоги, ідею заступництва за християн перед нехристиянами проступає мотив Діви Марії як знаряддя перемоги. М.Б.Плюханова пише, розглядаючи середньовічну символіку влади, що така ситуація дещо парадоксальна, бо ікона “по природі своїй, будучи огорожею, захистом – знаряддям бути не повинна” [8, с.163]. Але, на думку цієї ж авторки, такий мотив для руських військових повістей – досить розповсюджене явище, незважаючи на “жіночий культ Богородиці-захисту” [8, с.163].

* Nieznanowski S. Matka Boska w poezji baroku i czasów saskich // Matka Boska w poezji polskiej. S.53. Ōñ. çf Wójcicka U. Echa prawoslawnego kultu maryjnego w literaturze staroruskiej XI – XV wieku // Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Evropy. – Lublin, 1988. – S. 111.

Образна реалізація чудесної події часто відбувається як зустріч Богородиці з людиною. Причому між діями Богородиці і реальністю встановлюються матеріальні зв'язки, представлені не тільки фактом зіцлення. Принцип поділу книги Димитрія Туптала “Руно орошенное” пояснюється у післямові до твору. Взірцем для автора стало молитовне правило клірика “Нивирианская церкве”, який “на всякъ часъ егда знаменоваше зегарь поздравляти Пречистую Богородицу Ангельскимъ цѣлованіємъ: Радуйся обрадованная, прилагающе къ сему нѣкую молитву и творяше се дню и ноцію, аще бо и оусну когда, то знаменующу зегару часы возбуждашеся и совершаше обычное моленіе, и толико Владичицу нашу почиташи сімъ своимъ правилцемъ, елико часовъ въ дни и нощи миноваху” [3, арк. 103]. З'явлення Богородиці і зіцлення нею хворого ченця зображається автором як відповідь на часту молитву: Божа Мати своїм молоком покропила уста хворого, після чого він зіцлився і навіть брав участь у службі Божій. Сліди дій Богородиці були очевидні: “млека еше на оуснѣ слѣды показовахуся” [3, арк. 103, зв.], – пише Димитрій Туптало і називає подвигом наполегливість клірика, цим самим показуючи людям взірець для наслідування.

У чуді 1 “Руна” Димитрія Туптала описується подія як “Образ Пречистой и преблагословенной Дѣвы Маріи в Церкви плакаль” [3, арк. 1, зв.]. Оповідання складається з паспортизації події: “ву лѣто отъ Рождества Христова 1662, Мѣсяца Апреля въ Монастирѣ Ілинскомъ при Ігуменѣ того Монастиря отцу Зосимѣ”, констатації факту, після якого згадується очевидців події і їх реакцію на чудо: “всѣ людіе града Чернѣгова со многимъ оужасомъ смотряху” [3, арк. 1, зв.]. У бесіді до міраклія автор, розтлумачуючи сльози Діви Марії, говорить “недивно, что плачеть Дѣвая надъ нами яко же надъ еле живими или конѣчинѣ оумершими. Мати живота не хошетъ видѣти насъ мертвыхъ, но живыхъ” [3, арк. 3]. В інтерпретації до чуда відбувається з'ясування причини події. Пояснення, на взірець того, що за сльозами “милосердствуетъ Господь о народѣ христианствомъ, оставляетъ беззаконія людіи своихъ, покрываеть вся грѣхи ихъ, укрошаеть весь гнѣвъ свой, возвращается отъ гнѣва ярости своея, воскрешаеть насъ умерши презъ подаяніе своея намъ благодати и даеть насъ Матери своеї въ защищеніе” [3, арк. 3], розкриває не тільки зміст Богородиці-захисниці людства, а й свідчить про загальну спрямованість християнського вчення, концепцію допомоги Господа людям за посередництвом Діви Марії.

Підбірка міраклів Іоаникієм Гаятовським у “Скарбниці”, Димитрієм Тупталом у “Руні” для основних частин книг виключно місцевого походження дозволяє зробити висновок про розроблення образу Діви Марії як Матері і Захисниці України. Ці чуда – жанрова модифікація письменників українського бароко. Це – чітко регламентоване розміщення складових частин, незважаючи на прозовий чи поетичний характер викладу. Спочатку говориться про об'єкт чудесної дії, як мешканця певного географічного пункту, згадується про його соціальний стан, до якого іноді додається інформація про віросповідання: “жена нѣкая именемъ Вѣра отъ предела мозыр-

скаго” [3, арк.11], “въ предѣлѣхъ Брагинскомъ, нѣкто благородень нарицающийся Пенский, имѣ жену Анну” [3, арк.18]; “инокиня нѣкая именемъ Александра” [3, арк.17, зв.], “Феодоръ Тихоновичъ Мѣщанинъ и райца Чернѣговскій” [6, арк.18], “едень чловѣкъ на имя Иоанъ” [6, арк.16] і т.ін.. Далі викладається проблема – хвороба, біснуватість, смерть; повідомлення майбутнього об’єкта надприродної дії про чудотворний образ, і – зцілення. Таку схему мають 22 чуда – “Руна” Дмитра Туптала, 18 – зі “Скарбниці” Іоанікія Галятівського. Варто відзначити, що люди, які отримують зцілення не обов’язково ченці або священики. Частіше це – прості люди з околиць Чернігова або інших територій. З великою скрупульозністю автори збірок фіксують імена учасників подій, дати описуваного і тим самим посилюють достовірність зображуваного, причому час чудесної події – історичний, конкретне число певного місяця, так як і місце події – Чернігово-Іллінський чи Чернігово-Єлецький монастир.

Особливої уваги, на нашу думку, потребують згадки про історичні події, зв’язані з українською історією або людьми, що відіграли в ній не останню роль. У чуді 11 “Руна” Дмитрій Туптало говорить про позбавлення влади біса над “Василіємъ Болдовскимъ, жителемъ Черніговскимъ ... благодатію свышше на то мѣсто излияною молитвами Дѣвы Богородицы и Преподобного Антонія” [3, арк.53, зв.]. Зближення образів Богородиці і місцевого святого Антонія прирівнює їх розуміння людьми як опікунів території Чернігівщини. У чуді автор не забуває згадати і те, що святий Антоній прийшов до Чернігова внаслідок немилості київського князя Ізяслава і прихильного ставлення до нього князя Чернігівського Святослава [3, арк.53, зв.].

Компілятивний характер творів, що включають оповідання-міраклі, зумовлює широкий спектр характеротворчих засобів, вживаних на позначення головної героїні – Богородиці. Провідне місце серед них займає символічний образ.

Уршуля Вуйціцка, вивчаючи образ Богородиці в староруській літературі XI – XV ст., називає такі символи на її позначення, як мур, цитадель, укріплення, стіна міста, ослона, пристань [1, с.102], враховуючи при цьому саме мотив заступництва. У літературі другої половини XVII – початку XVIII століть спектр образів з подібним значенням відчутно ширший: Ніл, Рут, Юдит, гуслі, пелікан, голуб, кокош і т. ін.

Отже, значення покрови надається образам, що традиційно виражали догматичні поняття. Скажімо, особиста святість Богородиці, а точніше її дівственне материнство, виражається у патристичній літературі часто як огорожене місце. Це може бути сад, місто, храм і т. ін. Багато прикладів прирівнювання міста до діви дає Біблія. Наведемо бодай деякі з них: “І я, Іоан, побачив святе місто Єрусалим, приготовлений як невіста, прикрашена для чоловіка свого” (Одкровення, 21:2); “піді, я покажу тобі жінку, невісту Агнца ... і показав мені велике місто святий Єрусалим” (Одкровення, 21:9 – 10). У біблійній традиції огорожене місто і відкрите місто прирівнюються відповідно до міста-діви і міста-блудниці. Однією з ознак першого є

закритість, другого – відкритість. Матеріального втілення ця опозиція найчастіше отримує при зображенні воріт. Відкриті – ознака розбещеності, замкнені – стриманості [10, с.128]. Не випадково тому і автор Акафіста до Богородиці називає її “брамою спасіння” (Ікос 10).

У бесіді до чуда 4 Богородиця називається “много краснѣйшими дверми: Церкви и врата суши” [3, арк. 18]. Опис факту зцілення кульгавості жінки Анни біля Богородичної ікони у вищезогаданому чуді береться як парадигма для розгортання символічного образу: “При нихъ же не точію тѣлесныхъ, но и душевныхъ ногъ хромота врачуется” [3, арк. 18]. Причому, сама чудесна подія через образ-символ розглядається як причина метаморфози в більш широкому, абстрактному плані у проекції на всіх християн. “Врата затворенна ты к испытанию како и Дѣвою пребываеши и родити возмогла еси; сими дверми нѣсть входяй: Радуйся свѣтъ неизреченно родившая”, – говорить про Діву-Матір Димитрій Туптало [3, арк. 19], наголошуючи на Її непорочності. І тут же, змінивши інтерпретацію Її образу з діви на заступницю, а воріт з зачинених на відчинені, продовжує прославляти Богородицю: “Но незатворенна Ты къ подаванію милостыни, всѣмъ отверста; да всякъ хотяй твоего милосердія дверми внидетъ и изыйдетъ” [3, арк. 19, зв.]. Такий парадоксальний перехід у характеристиці Божої Матері, як зміна знаків на рівні означника на протилежні, не руйнує цілісності образу і в обох випадках свідчить про його атрибути (постійні ознаки), а не модуси.

Отже, часте звертання до образу Божої Матері у другій половині XVII століття було зумовлене не лише ідеальною відповідністю Її образу естетиці бароко, а й реальною політичною та соціальною нестабільністю, потребою земних людей в небесному заступництві милосердної матері. Форми відображення реальності при цьому та засоби образотворення суголосні естетиці доби. Головні з них – емблематичність, символізм, присутність моменту незвичайності в елементах реалістичного зображення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Wyjcieicka U. Echa prawoslawnego kultu maryjnego w literaturze staroruskiej XI – XV wieku // *Dzielo chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*. – Lublin, 1988. – S. 95 – 115.
2. Григорьева Е. Эмблема и сопредельные явления в семиотическом аспекте их функционирования // *Труды по знаковым системам*. – Тарту, 1987. – Вып. 754. – С. 78 – 88.
3. Димитрій Туптало. Руно орошенное. – Чернігів, 1683.
4. Іванків С. Український християнський схід. – Чикаго, 1992.
5. Иоан Дамаскин. Точное изложение православной веры. – Спб., 1894. – Кн.3.
6. Іоанікій Галятовський. Скарбниця потрібна. – Чернігів, 1676.
7. Лихачев Д. Человек в литературе Древней Руси // Лихачев Д.С. Избранные работы: В3 т. – Л., 1987. – Т.3. – С. 3 – 164.
8. Плюханова М. Средневековая символика власти // *Ученые записки Тартуского государственного университета. Литература и история. Труды по русской и сла-*

вянської філології. – Тарту, 1987. – Вип. 781. – С. 149 – 170.

9. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Б.м., 1992.

10. Топоров В. Заметки по реконструкции текстов // Исследования по структуре текста. – М., 1987. – С. 99 – 132.

11. Шерех Ю. Меч, труби, лютюя // Шерех Ю. Друга черга. Література. Театр. Ідеології. – Б.м., 1978. – С. 15 – 26.

12. Шерех Ю. На риптованнях історії літератури // Шерех Ю. Друга черга. Література. Театр. Ідеології. – Б.м., 1978. – С. 27 – 48.

С. Шекера

НОВІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ Т.ШЕВЧЕНКА В ІСТОРИКО- ЛІТЕРАТУРНИХ ПРАЦЯХ Ю.ШЕВЕЛЬОВА

Розглядові історії української літератури шевченківської доби Ю.Шерех присвятив декілька досліджень. У своїй статті “Критика поетичним словом” він насамперед визначив те місце, яке займає Шевченко в українській культурі й історії. На думку Ю.Шереха, кожен рік – це рік Шевченка, що, до речі, і було офіційним у перші роки після революції.

Згадуючи про 150-річчя “Передмови” до “Гайдамаків”, дослідник зазначає, що в даному випадку варто говорити не власне про передмову, а розглядати її як певне програмове кільце. Цю передмову Ю.Шерех розглядає як факт літературної критики, такої, що відзначається не прямим запереченням чи полемікою, а передусім своєю “інакшістю”.

Літературознавець зазначає, що шевченківська “критика поетичним словом” – це не літературна критика в сучасному її розумінні, а “критика синкретична, ще не відокремлена від того, що скоро мало стати окремими й відмінними жанрами. Тут і літературний маніфест, і поетична візія минулого й сучасного, і документ особистого життя” [4, с.44]. Власне, майже вся літературна критика на Україні, починаючи з опублікування етнографічних і фольклорних матеріалів у перших харківських журналах “Харьковский демокрит” (1816), “Украинский вестник” (1816 – 1819) та “Украинский журнал” (1824 – 1825) і до “Супліки до пана іздателя” Г.Квітки (1833) містила в собі риси синкретичності. Тому Шевченка можна поставити на одну сходинку з письменниками, які своїми виступами проклали шлях професійній літературній критиці, представленій на початку 40-х рр. XIX ст. працями М.Костомарова (“Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке” // “Молодик” на 1844 год”, 1843).

Новаторство Шевченкової критики, на думку Ю.Шереха, виявилось передусім у тому, що він зміг відірватися від загальноприйнятої схеми, за якою пізніший поет брав основну тему свого авторитетного попередника і, таким чином, творив новий вірш, накладаючи елементи власної поетичної

манери на запозичену основу.

Розв'язуючи питання про визначення поетом свого місця серед попередників (насамперед І.Котляревського і Г.Квітки), Ю.Шерех зіставляє поетичний словник Шевченкових поезій “На вічну пам'ять Котляревському” (1838) та “До Основ'яненка” (1839) зі стилем їх письма. На думку дослідника, Шевченко зумів у короткій поетичній формі сконцентрувати визнання і виклик до своїх попередників, “роздоріжжя і певний вибір нового шляху, яким ще не ходжено” [4, с.43]. Подібну критику Ю.Шерех спостерігає на таких рівнях: на найелементарнішому – рівні поодиноких слів; на складніших рівнях поетичної мови – фразеології, образності та ідейного комплексу та на рівні забезпечення стилю, мовної позиції, “суржикоїзації” (зокрема, у І.Котляревського).

Головним знаряддям Шевченкової критики стає іронія, яку він, на думку Ю.Шереха, використовував не гірше від барокових інтермедій або ж Семенового “Кобзаря” (1924) та інтермедій “Літературного ярмарку”. Так само, “як Шекспірові блазні, Шевченко вдавався, коли хотів, до штукарства й блазнювання в усій їх провокативності і, як Шекспірові блазні, він ховав за тим нерідко дуже поважний зміст” [4, с.37].

У своїй статті “Критика поетичним словом” Ю.Шерех намагався також сконструювати власну модель українського літературного процесу шевченківської доби. На його думку, складність літературної позиції Шевченка щодо його попередників, – водночас пошана і заперечення, – саме і є частиною ширшої проблеми, проблеми літературного процесу, яка в свою чергу є елементом загальноісторичного руху.

Аналізуючи власне історико-літературний процес, Ю.Шерех простежує певну еволюцію в побудові історико-літературних праць, яка пройшла від методів прямого перелічення та нанизування фактів у хронологічному порядку за типом євангельського “Авраам породив Ісаака...” (і т. д.), через односторонню концепцію літопису до появи концепцій дуальних, а пізніше – і плюралістичних як намагання пізнати історичні процеси в їх реальній складності і взаємозалежності. Історичний плюралізм, на думку Ю.Шереха, не прищепився на східноєвропейському ґрунті і знайшов свій вияв лише в поодиноких писаннях М.Зерова, А.Шамрая та О.Білецького. А в своїй “генеральній” лінії історія літератури на Україні, за словами дослідника, так і не вийшла за межі дуальності, воюючи часом з “гвалтівними атаками мональності” [4, с.45].

Виявом подібної войовничої дуальності, на думку Ю.Шереха, стала методологія Сергія Єфремова в “Історії української літератури”, якій якщо “чого-небудь бракує, то власне історії, літературного процесу” [4, с.46].

Ю.Шерех погоджується з думкою В.Петрова, який 1946 року довів, що саме народницька позиція С.Єфремова пізніше переросла на позицію так званого “марксизму сталінської доби”.

Але подібні присуди Ю.Шереха не завжди справедливі. У сучасному літературознавстві існують й інші відгуки про історико-літературну

діяльність С.Єфремова. Так, М.Наєнко, автор новітньої праці з історії українського літературознавства, нагадує, що С.Єфремов був дуже продуктивним дослідником усього літературного процесу України (йому належить понад 3 тис. публікацій). І хоча його осмислення української літератури було дещо своєрідним, та все ж привело вченого, як вважає М.Наєнко, до значного відкриття, яке за своєю сумірністю можна порівняти хіба що з відомою періодичною системою Д.Менделєєва.

Так, відомий усім “хроматичний ряд” українських письменників ново-го й новітнього періодів – Сковорода, Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький і т. д. – встановив саме С.Єфремов. До виходу його “Історії українського письменства” (1911) такого канону не існувало, а пізніше, як писав М. Зеров, його тільки уточнювали в залежності від новознайдених матеріалів чи новіших поглядів на окремі з них. Цим же канonom, як зазначає М.Наєнко, успішно й безцеремонно користувалося протягом усіх років радянське літературознавство, але, звичайно, без посилання на джерело.

На думку Ю.Бойка-Блохина, у своїй спробі синтетичної побудови історії української літератури, С.Єфремов зробив те, що не вдалося ні П.Петраченкові, ні М.Петрову, які писали подібні історії до нього. “Історія української літератури” С.Єфремова довгий час залишалася безконкурентним твором у своїй галузі. “Написати таку працю на вищому методологічному рівні не вдалося ні В.Дорошенкові, ні О.Грушевському, і нікому взагалі аж до початку 20-х рр. ХХ ст.” [1, с.325].

Розглядаючи творчість поета в статті “1860 рік у творчості Тараса Шевченка”, Ю.Шерех звертається до аналізу його світоглядної еволюції. Помічаючи, з одного боку, вражаючи цілісність Шевченкової творчості, коли в авторі “Марусі” одразу можна впізнати автора “Причинної” і “Катерини”, з другого боку, дослідник відчуває чітку межу між творами, написаними до 1860 р. і створеними в останній рік життя поета.

Наприкінці життєвого шляху, на думку Ю.Шереха, відбулося переосмислення Шевченком усіх тем і проблем. Митець приходить до відмови від зовнішнього ефекту, зосереджуючи дію на внутрішньому світі й духовних цінностях людини, до “особливого відчуття вселенської злагоди, душевної рівноваги та злиття зі Всесвітом в ідеальній гармонії” [5, с.68]. Цей процес можна спостерігати і в зміні ставлення до смерті – від образу невблаганного косаря (“Косар”, 1847) до уявлення про смерть як логічне і закономірне завершення якогось періоду, що створює з життям єдину гармонію.

На прикладі 4-х версій вірша “Молитва” Ю.Шерех показує поступову переоцінку шевченківського ставлення до бунту, повстання, простежуючи, як увесь конфлікт переноситься з соціального плану у план людської душі, віри й почуттів. Зводячи цей процес в єдине логічне ціле, Ю.Шерех викладає його у вигляді певної схеми. Так, Шевченко “сподівався, що зміна несправедливого устрою життя настане тоді, коли з”явиться апостол правди і

науки. А той, опираючись на всіх “доброзичудущих” і “чистих серцем”, звергне “царя”, винного в усіх лихах, і встановить новий порядок, за якого запанують братня любов і справедливість. За такого порядку кожен, хто чесно працює і чистий серцем, зможе побудувати своє життя в гармонії з іншими, з Усесвітом, світом-братом, що був установлений згідно з законами Божими...” [5, с. 71].

Отже, головними засадами оновленої світоглядної системи Шевченка є філософія євангельської мудрості, всепрощення, встановлення внутрішньої гармонії взаємин людських душ та розуміння того, що тільки природний розвиток історичного процесу, а не помста та гвалтівні експерименти над ним є найкращим варіантом історичного поступу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія С.Сфремова // Бойко Ю. Вибране. – Мюнхен, 1981. – Т. 3. – С.324 – 325.
2. Наснко М. Українське літературознавство : Школи, напрями, тенденції. – К., 1997.
3. Зеров М. Твори : У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С.6.
4. Шерех Ю. Критика поетичним словом // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С.34 – 53.
5. Шерех Ю. 1860 рік у творчості Тараса Шевченка // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. – К., 1998. – С.54 – 76.

Н. Руснак, В.Бузинська

СТИЛІСТИЧНІ ПОГЛЯДИ Ю.ШЕВЕЛЬОВА У КОНТЕКСТІ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

Ми поставили собі за мету дослідити категорію імперативності на матеріалі творів західноукраїнського письменника Марка Черемшини “співця знедоленої Гуцульщини”, художника колоритної панорами гуцульського життя.

Імперативність – логіко-граматична категорія, що виражає модально-вольові стосунки між учасниками акту комунікації. Категорія імперативності цікавить нас як об’єкт етнолінгвістичного дослідження. Схемою опису цієї категорії ми обрали функціонально-семантичне поле (ФСП). ФСП “імперативності” розглядається як одна із складових частин мовної “картини світу”. У ФСП “імперативності” відображається специфіка архетипу поведінки нації, відбиваються узагальнені риси національної душі.

При описі ФСП “імперативності” ми послуговуємось стилістичними поглядами Ю.Шевельова, які полягають насамперед у врахуванні загальнонаціональних та діалектних особливостей одиниць мовних рівнів для типізації та індивідуалізації героїв. Національна специфіка мови знаходить своє відображення у стилістичних характеристиках мови творів письменника.

Треба зазначити, що у мові творів Марка Черемшини поєднано загальнономовне та діалектне, це поєднання, з точки зору сучасних мовознавців, не завжди гармонійне, але мова Марка Черемшини є містком між мовою західноукраїнського письменства ХІХ ст. і загальнонаціональною українською мовою. Категорія імперативності виражається у експресивному мовленні, конструкції зі значенням волевиявлення вживаються в емоційно забарвленій розмовно-побутовій мові і діалогах, а тому є засобом типізації та індивідуалізації героїв, тобто вона є характеристикою мовленнєвої особистості, яка, за визначенням Ю.М.Караулова, виявляє свою сутність у мовних засобах вираження думки. Аналіз категорії імперативності на зазначеному матеріалі дасть змогу зробити певні висновки щодо мовостилістичної системи письменника.

Під функціонально-семантичним полем “імперативності” ми розуміємо сукупність мовних одиниць різних рівнів, які служать для вираження волевиявлення. До них належать: синтаксичні конструкції, морфологічні форми предикативних членів, частки, вигуки, інтонація та словотворчі засоби.

У загальному інтонаційному окресленні конструкції зі значенням волевиявлення характеризуються різким посиленням голосу на спонукальному члені та стрімким спаданням наприкінці речення.

Більшість конструкцій волевиявлення є простими односкладними означено-особовими реченнями. Напр., *Ти, бадіку, не псуй собі працу...* [3, с.81]; *Йди, небоже, поцудуй вуйну в руку* [3, с.25].

Незначну кількість становлять прості двоскладні речення: *Най і мужік покушіє панства* [3, с.188]; *Але ви зложіт між собою по десяточці оцему низньому газді до рук* [3, с.172].

Серед досліджуваних мовних одиниць синтаксичного рівня наявні також складні речення, зокрема, складні безсполучникові: *Дай-ко-ста, Марісчко, дитину, най її приголублю* [3, с.140]; *Скорнейси, душко Чічко, скорнейси, аді терхівочка хребет ті вила* [3, с.83].

Типовими для мови творів Марка Черемшини є безсполучникові складні речення, у яких перша предикативна одиниця непоширена: *Облиш, нехай журиць замість тебе*; *Пустя, нехай їсть, вона тобі уночі служить* [3, с.197].

Нерідко волевиявлення передається складнопідрядними реченнями, наприклад, складнопідрядними з підрядними причиновими: *Лишіт, бо зараз інакше поговоримо* [3, с.171]; *Ви, любстка, не пиліт мого серця, бо я вже стилений* [3, с.52];

– складнопідрядними з підрядними з’ясувальними: *То скажіт йому,*

що сльозами поливаю його сорочку білу [3, с.186]; Скажи, що покладеш на їх плечі свій гаранничок дряганий [3, с.194];

– складнопідрядними з підрядними означальними: *Най молитесь за всіх Іванів, що за цю землю зі світа пішли* [3, с.171].

Оскільки категорія імперативності виявляється у комунікативному акті, цілком закономірно, що ці конструкції ускладнені звертаннями. У досліджуваному матеріалі ми засвідчили такі види звертань:

– звертання до осіб зі значенням “родинних стосунків” (*кумка, дедю, доньку, дідику, небоже, бадіку*): *Ей, цитьте, кумки-любки, не гнівт бога!* [3, с.128]; *Йди, небоже, поцудуй вуйну в руку* [3, с.25];

– звертання до осіб, виражене власною назвою (*Андрійку, Аничко, Марічко*): *Андрійку мій миленький, ану йди на руки дедєві* [3, с.131]; *Слухайте-ста, Николаїшко, люба та пишна* [3, с.25].

Чимала кількість звертань подається письменником у пестливій формі. Значення пестливості виражається за допомогою суфіксів -к-, -еньк-, -ик- та прикладки любка: *кумки-любки, Андрійку, донько, дідику*.

Нерідко застосовує автор і звертання до персоніфікованих явищ природи: *хмарко, шуме, гори-долини: Полинь облаками, біла хмарко, мого милого шукати* [3, с.186]; *Шепни мені ти, довгий лісовий шуме, за мого Юрійка, хоч одно цонайтхіше слово* [3, с.186]. Такі риторичні конструкції мають пісенно-фольклорний характер.

Найбільша “питома вага” у вираженні імперативності припадає на морфологічну форму предикативного члена, про це свідчить хоча б той факт, що ця категорія виражається різними синтаксичними конструкціями, але предикативний член завжди виражається морфологічною формою ірреальної модальності, найчастіше дієсловами 2-ї ос.одн. наказового способу: *йди, ходи, наверни, дай-ко-ста, пережуриси, цвіти, полинь*. Морфологічними діалектизмами у цьому ряду можна вважати форму *дай-ко-ста*, до складу якої входять частки -ко-, -ста-, та форми з постфіксом -си-.

Ряд форм 2-ї ос.мн. наказового способу збігається з літературною мовою: *складайте, радуїться, цитьте, дайте*. Для морфологічних діалектизмів – *скажіт, лишіт, не гнівт, зробіт* – характерна флексія -іт.

Аналітичні форми наказового способу 3 ос.одн.: *най веде, най молитесь, най покушіє* є також морфологічними діалектизмами, оскільки у їх творенні бере участь діалектна формотворча частка *най*. Наряду із зазначеними формами трапляються і такі, до складу яких входять частки *хай, нехай*: *хай стоїт, нехай їсть*. Таким чином, морфологічні форми 3 ос. одн. наказового способу у мові творів Марка Черемшини існують у дублетних паралельних формах.

Пом’якшенню волевиявлення сприяє вираження головного члена у формі бажального способу: *абисте прожили, аби здарував: Абисте, панічку, прожили* [3, с.173]; *Аби тебе біг здарував сином* [3, с.154]. Це так звані конструкції мовленнєвого етикету, формули ввічливості.

У конструкції зі значенням “застереження” *Абисте дітям заказували*

підносити руку на пана вахміця [3, с.40] морфологічна форма бажального способу складається з діалектної формотворчої частки *абисте* і форми множини минулого часу. До складу форми спонукльного способу *абид не шкірила* (*Абид газдам не шкірила клокічкові зуби* [3, с.70]) входять діалектна формотворча частка *абид*, заперечна не і форма жіночого роду однини минулого часу.

Як відомо, національномовна “картина світу” створюється одиницями усіх мовних рівнів, але найяскравіше відображається у лексиці. Аналіз семантичних груп предикатів свідчить, що волевиявлення пов’язується з різноманітною семантикою дієслів, найтипівшими є предикати зі значенням “пересування”: *полинь, йди, ходи, не бігайте*; “залежності від об’єкта”: *поможі, скорейси* (лекс.діалект, зі знач. “слухайся”), *лиши, пусти*; “інформування”: *перекажіт, віговори, абисте заказували*; “побажання”: *най не забагайси, аби здарував, най ведеси*; “виявлення почуття”: *радуйтеся, най приголублю, не журітси, поцулуй, не журиси, не гнівт бога* (фразеологізм зі знач. застереження), *не гидуїси, не плач, кайтеси, абид не шкірила зуби* (фразеологізм зі знач. “не смійся”), *забавляйтеси, танцюй*; “переміщення”: *принеси, ней веде, уступиси* (лекс.діалект, зі знач. “відійди”); “ставлення до об’єкта”: *переміниси, не милт* (перенос, знач. “не сваріться”), *не кривдуйся* (лекс.діалект, зі знач. “не жалійся”), *пилуїтеси* (лекс.діалект. зі знач. “спішіть”), *не псуї, варуїте* (лекс.діалект. зі знач. “бережіть”), *пилуїте* (лекс.діалект. зі знач. “стерезіть”); “сприйняття”: *най покуїіс* (перенос.знач. “нехай дізнається”), *дивиси, най си втсмит* (лекс.діалект. зі знач. “нехай зрозуміє”), *слухайте-ста, пантруїте* (лекс.діалект. зі знач. “слідкуй”), *най знают*; “одиночної дії”: *роздай, накрий, закрийте, зложім, озміт, вклеки* (лекс.діалект. зі знач. “стань на коліна”), *тручай* (лекс.діалект. зі знач. “штовхай”), *видовбай*. Серед предикатів різних семантичних груп чимало є лексичних діалектизмів.

Частки, які беруть участь у вираженні волевиявлення, надають реченню різноманітних модальних та емоційно-експресивних відтінків.

У створенні морфологічних діалектизмів беруть участь діалектні формотворчі частки *най, аби*: *най приголублю, аби здарував*, частка *си*: *не кривдуйси, не скорнейси*, хоча паралельно вживаються дієслова з постфіксом *-ся*, як у літературній мові. Однак, таких форм загалом вжито небагато. Формотворча частка *-си* часто вживається перед дієсловом: *си розлучили*: *Та дайте ручку, дедю, най си ї поцулую* [3, с.140]; *Най си дивит на то, що я скажу* [3, с.80]. Переважають морфологічні форми з аглютинативною часткою *-си*. Таке розмаїття морфологічних дублетних форм свідчить про неусталеність, ненормалізованість мовних форм, тобто мова перебуває на етапі становлення.

У мові творів Марка Черемшина поширені конструкції зі значенням імперативності, у яких необхідним структурним компонентом є частка *не*, тобто волевиявлення передається через заперечення: *Йди-ко, бабко, з нами, не чти під снутом* [3, с.61]; *А ти, доню, не гидуї си жовнірові сорочку вито-*

локати [3, с.82]. Часто вживаються конструкції, у яких предикат із запеченою часткою функціонує у складному реченні, у такий спосіб створюється ефект протиставлення, хоча протиставний сполучник відсутній: *Любко-бавко, не бійтеся ніяких карбів, ви це подужасте* [3, с.30].

Частки, що виділяють за змістом один з компонентів речення: *но, ж, коста, шо, підкреслюють, увиразнюють предикат зі значенням волевиявлення: Дайте же свої капелюх мені* [3, с.41]; *Хоть беріть 'го у пазуху, а хоть у торбину* [3, с.25].

Неабияку роль у вираженні категорії імперативності відіграють вигуки: *гей, гов, ей, ну, аск*, (діалектного та загальнонаціонального характеру), які підсилюють волевиявлення: *Гей, люди, пилуйтеся, на волоки не дивітси, навкруг хат не крутітси* [3, с.82]; *Аск, аск, бери чоловіка д 'хаті, най си втсмит на то, що я кажу* [3, с.80].

Отже, ФСП “імперативності” формується одиницями різних рівнів. До ядра ФСП належать морфологічні форми предикативних членів, синтаксичні конструкції, частки, до периферії – словотворчі засоби, семантика предикатів, вигуки, частки. Основу категорії імперативності становлять загальнонаціональні елементи, але неповторний колорит створюють діалектні явища. Загальнонародне і діалектне, переплітаючись, утворюють конгломерат різнорівневих загальнонаціональних та діалектних елементів.

Психоповедінковий архетип волевиявлення зумовлюється особливостями світосприйняття та співіснування носіїв мови і є виразником поважного, шанобливого ставлення один до одного, гармонійного контактування з навколишнім світом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. Функциональная грамматика. – Л., 1984.
2. Караулов Ю. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
3. Марко Черемшина. Твори. – К., 1987.
4. Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови. – К., 1992.
5. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П.Котляревського – Чернівці, 1998.
6. Шевельов Ю. О.О.Потебня і стандарт української літературної мови // Мовознавство. – 1992. – Ч.2. – С. 67 – 74; – Ч.3. – С.57 – 68.

В. Дорошенко

ПОЕЗІЯ УКРАЇНСЬКИХ НЕОКЛАСИКІВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЮРІЯ ШЕРЕХА

До появи в пресі циклу статей Юрія Шереха “Легенда про український неокласицизм” [1, с.597], написаного протягом 1944 року, в суспільній свідомості й літературно-критичній думці група неокласиків сприймалася як

певна ідейно-художня цілісність, творча співдружність з власною естетичною платформою і чітко визначеними позиціями в культурно-мистецькому житті.

У надрах прокомуністичної літературної критики десь у 1926–1927 роках поступово сформувалася типологізована характеристика цієї групи (її авторство А. Лейтес і М. Яшек приписували Я. Савченкові), яка визначалася за такими критеріями: “Неприйняття революційної дійсності, як ворожого факту буржуазної свідомості, – з цього випливає песимізм у буржуазній художній практиці й символічна інтерпретація художніх явищ; б) надмірна ідеалізація античної класики й некритичний пієтет перед тими літературно-мистецькими формами, де найменше позначено які-небудь соціальні колізії чи особливо класову боротьбу; в) принциповий пасеїзм: – назад до старих мистецьких форм; г) звужена тематика в художній практиці явищами й проблемами індивідуально-філософсько-психологічного порядку; г) принципове й активне заперечення утилітарності в мистецтві” [2, с.422].

В офіційних партійних документах після таємного листа Сталіна неокласики трактувалися як ідеологічно ворожа радянській дійсності група. Її подальше існування було вирішено, а біографія трьох із “грона “п’ятірного” була перервана в 1930–х роках свинцевою крапкою чекістів. Оцінки ідеологічно зафрактованої критики в пом’якшеному звучанні зберігалися аж до кінця 1980-х років.

Допоки маховик скоординованих нападок і звинувачень не набрав нових обертів, неокласики в складних умовах культурного нігілізму й міцніючої національної ентропії виявили неабияку непоступливість у захисті своїх поглядів, свого розуміння стану й перспектив розвитку національної культури. За наполяганням (і сприянні) М. Хвильового у часописі “Червоний шлях” М. Зеров видрукував блискучу статтю “Наші літературознавці і полемісти”, в якій висловив своє розуміння генези художнього світу, поетики українського неокласицизму.

Мистецькі уподобання українських неокласиків, на думку М. Зерова, склалися під впливом Пушкіна і пушкінської плеяди “золотого віку” російської поезії; вони пильно читувалися в поезію російського символізму (Брюсов, Іванов, Блок, “найтонший з поетів символізму” – Інокентій Анненський) [3, с.168]; уважно придивлялися до чужоземних варіантів символізму та споріднених з ним явищ. Український неокласицизм міцно закорінений у національну літературну традицію; його улюблені письменники: “Франко (головно як поет), Леся Українка, почасти Коцюбинський та Кобилянська” [3, с.168]. “Впливи символістів і символізму на наших письменників, – констатував М. Зеров, – помітні ще й досі” [3, с.168].

Усупереч поширеним поглядам М. Зеров заявляв, що неокласики “ніколи не заходжувались коло утворення “школи”, “не окреслювали спільні для всіх рамки”, не засновували свою творчість на “базі чистого класицизму”, тому й воліють накинути їм назву “неокласики” брати в лапки [3, с.170]. Вони вважали, що “грецькі і римські автори можуть бути корисні в справі

утворення “великого стилю”, але “на давніх авторах їм світ не зав’язано” [3, с.170]. Нападки Д. Загула на неокласичну поезію як літературу “шаблонного стилю минулих епох, літературу безцеремонних запозичень та ремінісценцій” [4, с.11] М. Зеров сприймав на свою адресу, хоч аргументовано доводив, що під історичним реквізитом чути ритми “нового життя”. Література вироджується в “літературщину” тоді, коли стає внутрішньо зацікавленою, внутрішньо мертвою.

Аналогічні думки висловлював М. Зеров у статті “Літературний шлях Максима Рильського”, доводячи, що цей “досить витончений і складний поет” живе разом зі своїм часом, напружено вдивляється в околиці життя, помічає не лише зовнішні прикмети його обличчя, але й розпізнає в його глибинах “струю вічнолюдського, близького всім часам і народам” [5, с.553]. У повільному дозріванні хисту поета критик помітив, як з “мішаної манери” виформовується “класичний стиль, з його зрівноваженістю і кларизмом, мальовничими епітетами, міцним логічним побудуванням і строгою течією мислі” [5, с.561].

Таким чином, і в арсеналі заідеологізованої (прокомуністичної) критики, і в доробку естетичної (неокласичної) літературної критики вже в середині 1920-х років склалися чіткі уявлення про сутнісні риси українського неокласицизму, його ідейно-художнє обличчя, місце і роль у мистецькому й суспільному житті, а також було накопичено чимало аналітичних оцінок, спостережень над творчістю його чільних представників (М. Рильського, М. Зерова, П. Филиповича).

І все ж традицію тверезого аналізу неокласичної поезії започатковує цикл статей Юрія Шереха, хоч у його назві міститься певний натяк на критичну перевірку історії, теорії й практики українського неокласицизму як певної літературно-мистецької цілісності, що виявила себе в поезії, художньому переказі, літературознавстві. На масштабне осягнення актуальної проблеми націонале й вихідна теза циклу. Задум автора полягав у тому, щоб довести: “неокласицизму як літературно-мистецької школи в 20-і роки на Україні не було”, існувала лише “група приятелів”, вузький поетичний гурток; традиційні уявлення про нього як творчий напрям, школу – то лише “легенда” [6, с.94]. Незвичний погляд? Парадоксальна думка? Але ж дивіться, каже автор, навіть Рильський до “перебудови” не був “витриманим неокласиком”, ну, хіба що її репрезентував метр цієї школи М. Зеров, тому прийміть поки що на віру постулат: “поняття Мик. Зеров і неокласицизм є синонімами” [6, с.94]. У третій частині циклу ця думка істотно змінена, та авторові важливо заманити читача до інтелектуальної гри, що так властива провокативному критичному мисленню.

Далеко не бездоганною здається й методологічна засада циклу: проаналізувати неокласичну поезію з позицій усталених в науці поглядів на “прикметні риси класицистичного стилю й покладеного в його основу світогляду” [с.95]. Але ж неокласик – це не самоназва, вона накинена групі, тому неадекватно відбиває зміст означуваного явища. У статті про М.Рильсько-

го лідер групи застерігав: “ім’я “неокласик”, імпресіоністичне і видаткове, не характеризує його (Рильського – В. Д.) художньої манери і поетики” [5, с.559].

Юрій Шерех зважає на ці міркування. Набір типологічних рис класицизму потрібен для його критичної роботи, щоб з’ясувати справжнє, а не узвичаєне легендою творче обличчя тих, хто ходить під маркою неокласика. Аналітична думка критика ніде не відхиляється від курсу, що веде до осягнення світосприймання, природи таланту, поетики кожного митця.

У статті “Поезія Михайла Драй-Хмари” (вона йде першою в циклі) Юрій Шерех каже, що попередня критика підтягувала цього митця під категорію “неокласик”, а більшовицькі достойники заплямували поета цією кличкою, “яка була в їхніх устах синонімом ворога” [6, с.96]. Насправді ж, на думку критика, неокласичне в Драй-Хмари – тільки зовнішнє, поверхове, за своєю сутнісною природою – це типова поезія символіста. Його художній світ сповнюють слова й образи з не до кінця зрозумілим семантичним наповненням, мінливі в своїй безконечній багатозначності, багатоплановості, до того ж всі плани існують одночасно; є багато поезій, які “годі розшифрувати логічно” [6, с.100]. З об’єктивних причин критик не міг залучити до своїх спостережень всього поетичного доробку М. Драй-Хмари, тому деякі його твердження на сьогодні потребують уточнень. Трохи категорично звучать підсумкові думки: мовляв, нахилу до класичних форм (сонет, октава, дистихи) у Драй-Хмари ми “зовсім не помітимо” [6, с.102] чи “нема зовсім” [6, с.103], властивого манері неокласиків історично-методологічного реквізиту.

Друга стаття циклу “Поезія Миколи Зерова” сприймається як одна з перших спроб осмислити комплекс мотивів, настроїв лірики поета, проникнути в “секрети” його віртуозної майстерності, в образну структуру творів. Настановлення критика: перевірити, чи репутація М. Зерова “як метра, як шефа поетичної школи” йде від “тверезої аналізи фактів” чи від чуток, відгуків, легенди, створюваної свідченнями і голосами сучасників. Ревізії підлягає також твердження попередньої критики про співзвучність поетики “гармонійного слова й рівноваги” настроям, світосприймання і філософії М. Зерова. Натомість пропонується інша дилема: спокій і гармонія в поезіях М. Зерова “частіше подаються не як даність, а як мрія, як ідеал” [6, с.108]. Навколишнє життя вирує, все в ньому збурене, мрії нездійсненні. Тому, мовляв, суб’єкт лірики М.Зерова шукає душевний прихисток у поезії, красі. Це й породжує “потужний струмінь літературщини”, наслідувань, стилізацій – словом, об’ємний пласт книжних елементів. Та й сам поет ніби схвалював цей плиткий стереотип у вірші “Самоозначення”: “Я знаю: ми – тугі бібліофаги, І мудрість наша – шафа книжкова”. Юрій Шерех відчув у цій іронічній самохарактеристиці натяк на ігру, тому й радить не брати слова на віру. За густим частоколом книжних абстракцій б’ється пульс доби, “дзвенять болі живої душі, її сльози” [6, с.112]. “Поезія Зерова, взята як цілість, – підсумовує критик, – дає по-своєму завершену характеристику цілком конкретного існування якщо не всієї країни, то її інтели-

генції у двадцяті роки” [6, с.112–113].

Слушним є докір критиці, котра не помітила “двоплановості поезії Миколи Зерова, її лірично-суб’єктивної підоснови (яку добре відчула офіційна критика!), інтимно-особистих мотивів, що нерідко задраповані епічною оболонкою чи реквізитом минулих віків. Із широкої амплітуди настроїв і тонів Юрій Шерех, здається, перший виділив потужний струмінь тривожних передчуттів майбутніх лихоліть, поіменувавши його “комплексом Касандри”. Тривожні пророцтва стали лейтмотивними у власній та перекладній поезії М. Зерова кінця 1920– початку 1930–х років. Вони дуже прикметні для емоційної палітри (поряд з мотивами самотності, стоїцизму, нерозкаяності, приглушеного опору) поезії П. Филиповича, М. Драй-Хмари, частково М. Рильського. Дуже слушним є припущення критика, ніби різьблена класицистична форма поезій була для М. Зерова реакцією його душі на брутальні доторки тогочасної дійсності, на потужні атаки нахрапистого комуністичного неумца.

У висновковій частині статті, на думку Е. Соловей, критик допустив певні суперечності (але ж вони провокативні, ігрові – В.Д.), коли стверджував, що М.Зеров “неокласик у прагненнях і далеко не неокласик у здійсненому, а назагал “він є передусім поет для поетів – більше, ніж поет для читачів” [7, с.463]. Із цих причин і не склалася школа М. Зерова, “не стала провідним, передовим напрямом у нашій поезії”, а все “гроно п’ятірне лишилося “тільки гуртком приятелів, з’єднаних видатною індивідуальністю свого метра” [6, с.121].

Тематичний спектр третьої статті циклу “Поезія Павла Филиповича” – аналіз провідних мотивів, настроїв, художньої манери, поетики, різновекторних шукань поета, якому так і не вдалося ступити на власний шлях. Ці моменти творчого розвитку були помічені ще в критиці середини 1920–х років, коли чимало говорено було про еволюцію художнього мислення поета від символізму, неоромантизму до неокласицизму. Юрій Шерех вдається до різкіших оцінок. Для нього П. Филипович – поет-еклектик, який мусить “послугуватися літературними посередниками своєї та інших епох і стилів” [6, с.126], щоб якось виразити своє світорозуміння. Перехід до неокласицизму, естетика якого більше відповідала раціоналістичному мисленню П. Филиповича, з об’єктивних і суб’єктивних причин не був завершений. А втім наслідуваність цього поета – культурна, майстерна, тому окремі поезії П. Филиповича можуть стати хрестоматійними – “як зразки символічного, романтичного або неокласичного стилю” [6, с.138].

Цикл статей Юрія Шереха “Легенда про український неокласицизм” на сьогодні ще не завершений, хоч його засаднича теза набула статусу цілісної концепції, суть якої – українського неокласицизму на стильному рівні не існувало; він у кращому разі заявив про себе “як потенція, як центр тяжіння в поезії свого метра Миколи Зерова. Але він не здолав навіть її. І він розпався вже в поетів п’ятірного грона: М. Драй-Хмара був символіст; П. Филипович – еkleктик. А Юрій Клен прямо подав руку рухові двадцятих років

своєю романтикою, памфлетами, безпосередністю українською” [8, с.165].

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Корогодський Р. Примітки // Юрій Шерех. Пороги і запоріжжя. – Харків, 1998. – Т.1. – С. 597.
2. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917 – 1928). – Харків, 1928. – С. 597.
- 3 Зеров М. Наші літературознавці і полемісти // Червоний шлях. – 1926. – № 4(37). – С. 151 – 177.
- 4 Загуд Д. Література чи літературщина? (Про українських “неокласиків”). – К., 1926.
- 5.Зеров М. Літературний шлях Максима Рильського // Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т.2. – С. 547 – 562.
- 6.Шерех Ю. Легенда про український неокласицизм // Юрій Шерех. Пороги і запоріжжя. – Харків, 1998. – Т.1. – С. 92 – 139.
- 7.Соловей Е. Парадигма буття в поезії неокласиків (Микола Зеров) // III Міжнародний конгрес україністів. Літературознавство. – К., 1996. – С. 460 – 470.
- 8.Шерех Ю. Стилі сучасної української літератури на еміграції // Юрій Шерех. Пороги і запоріжжя. – Харків, 1998. – Т.1. – С.161 – 195.

Н. Гноєва

“МІСТО” В. ПІДМОГИЛЬНОГО ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОМАН ТА ЙОГО ОЦІНКА Ю. ШЕВЕЛЬОВИМ

У полі творчих зацікавлень видатного українського славіста, культуролога – різні аспекти, явища української літератури, культури. Він прагнув донести до світової громадськості особливості художнього світу відомих майстрів українського слова, розкрити тенденції літературного процесу певної доби. Предметом його дослідження були першорядні письменники української літератури: Т.Шевченко, Леся Українка, М.Хвильовий, М.Куліш, В. Барка, В.Стус... Праці Ю.Шевельова сприяли створенню об’єктивної картини літературного процесу, охоплювали і творчість заборонених на Україні імен.

Серед митців, які привертали увагу вченого, – Валер’ян Підмогильний. Оцінюючи його роман “Місто”, він цілком справедливо пов’язує його зі школою Бальзака, Мопассана. Переклади В.Підмогильним французької класики (творів Л.Дідро, Гі де Мопассана, А.Франса та інших) сприяли глибшому пізнанню письменником європейської культури, її традицій, зростанню власної художньої майстерності. У романістиці В.Підмогильного відчутні творчі уроки Оноре де Бальзака, Гі де Мопассана, А.Франса. Насамперед цей зв’язок помітний у заглибленні у внутрішній світ особис-

тості, в складності людських характерів, у постановці “вічних” морально-філософських проблем людського буття, в увазі до побутових деталей. “Місто”, – підкреслює Ю.Шевельов, – було твором конкретним і многогранним, воно належало до школи Бальзака й Мопассана. Читач діставав біографію, речеву й психічну, героїв, образи Києва в його околицях і центрі, садах і бульварах, ресторанах, каварнях і культурних закладах, панораму міського життя, перекрій побуту різних соціальних прошарків – студентів, дрібних крамарів, інтелігенції, мистецької богеми” [1, с.434].

Як тонкого психолога і філософа В.Підмогильного цікавили динаміка внутрішнього життя особистості, важливі морально-філософські проблеми. “Місто” – це психологічний і водночас інтелектуальний роман. Як зазначає С.Павличко, “інтелектуальних романістів цікавлять не так політика, час, країна з її конкретним існуванням, як людина з її універсальними проблемами, людина поза історією й суспільним буттям” [2, с.215]. Саме людина і перебуває в центрі художньої структури роману “Місто” В.Підмогильного. “Місто”, як точно визначив Ю.Шевельов, “[...] роман про людину, про місто, про життя, про незгасність вогню, сповнений скептицизму переможця і оптимізму приреченого” [3, с.91]. До того ж вчений підкреслює, що цей обов’язок літератури – показати людину, розкрити її душу – добре розуміли письменники 20-х років, які прагнули до оновлення літературного процесу, прагнули “[...] знайти реальну дійсність і реальні факти, це значить, – знайти за облудністю щоденних незначущих учинків, стандартних фраз, офіційної термінології єдине справжнє на землі – людину” [3, с.81]. “Тема “Міста” – люди, як би то іронічно не звучало, – продовжує думку Ю.Шевельова М.Тарнавський. – Точніше, Підмогильного цікавлять ті особливі прикмети, які характеризують людину як ество” [4, с.62]. Ця тенденція до заглиблення в людську душу характерною була вже для перших творів письменника, але особливо яскраво виявилася в романі “Місто”, який викликав гостру полеміку в 20-і роки. Психологізм твору засуджувався вульгарно-соціологічною критикою як “дрібнобуржуазна” тенденція, автору докоряли, що не показав робітничого міста, “змички робітників і селян”, закидали “хуторянську ворожість” до міста тощо [5]. Те, що було достоїнством “Міста”, розглядалось як недолік. Усе поставало у викривленому світлі. Своєрідність модерного роману, його дискурсу не була поцінована. Лише деякі критики на противагу негативним відгукам вказували на ефективність психологічного методу, прагнули до об’єктивності.

В.Підмогильний у романі “Місто” зосереджує увагу на розкритті внутрішнього життя головного героя твору Степана Радченка, селянка, який приїхав до міста отримати освіту, щоб потім на вищому рівні організувати культурну роботу на селі. Аналіз психіки людини – це одне з головних художніх завдань митця. Для розуміння концепції твору, внутрішніх протиріч головного героя важливе значення мають два епіграфи до роману: “шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола [...]”. (Талмуд Трактат Авот). “Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?”

(А. Франс. Таїс). У них підкреслена думка про поєднання ангельського й тваринного начал у людині, про диктат чуттєвості. В. Підмогильний розкриває внутрішній конфлікт своїх героїв між розумом і почуттям, між матерією і духом. У романі “Місто” відчувається зв’язок з філософським дискурсом філософської притчі “Таїс” А. Франса, одного з улюблених авторів митця, твори якого він перекладав, зокрема і “Таїс”. У цій притчі ведуться дискусії щодо співвідношення духовного і чуттєвого в людському житті. Скептик Никій стверджує, що не існує іншої мудрості, крім мудрості почуттів. Шлях від аскези до усвідомлення цінності земного життя, земного кохання проходить один із персонажів творів пустельник Пафнутій.

Образ головного героя роману “Місто” Степана Радченка складний, неоднозначний, внутрішньо суперечливий. Порівнюючи його з любим другом з роману Гі де Мопассана, В. Шевчук підкреслював, що “[...] він складніший, неординарніший, я б сказав, небезпечніший Любого Друга, бо й темнь його душі неоглядна для нього самого” [6, с. 10]. Він буває невпізнаним для самого себе, безпорадним перед самим собою. Питання зв’язку роману “Місто” з “Любим другом” Мопассана, оригінальності твору, спорідненості образів головних героїв обговорювалось критикою від 20-х років до сучасності. Ю. Шевельов, вказуючи, що своєю філософією і своєю мистецькою будовою роман належить до традиції Бальзака й Мопассана, висловлює думку, що це “шляхетна традиція, і перенесення її в українську прозу – подія великої ваги. Але з погляду європейської літератури це все-таки епігонство” [1, с. 442]. Звичайно, в плані композиційному, стильовому помітна певна схожість. У центрі обох творів – молоді провінціали, які приїждять до міста, різним шляхом долають свою бідність і роблять кар’єру. Степан Радченко і Жорж Дюруа вірять у свою долю, у свою перемогу на життєвих шляхах. Однак кожен з авторів утверджує власну концепцію особистості, йде оригінальним шляхом. Гі де Мопассан прагнув змалювати негідника, і тому він поставив його у відповідне середовище, яке б яскравіше виявляло його сутність. Жорж Дюруа пов’язаний з різними соціальними пластами суспільства – від селянства (його батьки) до фінансових магнатів і політиків. Показуючи його шлях до кар’єри, письменник значну увагу зосереджує на розвінчанні бездуховності буржуазного суспільства, на розкритті руїнації природних людських стосунків. Засвоївши уроки бездуховного середовища, Жорж Дюруа готовий прямувати до своєї мети будь-яким шляхом, ігноруючи моральні закони.

Степан Радченко постає в інших обставинах – у 20-х роках ХХ століття. В. Підмогильний виразно розкривав особливості, тенденції своєї доби. У “Місті” виявлені і тривога з приводу дегуманізації суспільства, й іронічне сприйняття українізації, і деякі прикмети літературного життя тощо. Але головна увага митця зосереджена на внутрішньому розвитку героя, його адаптації в місті. Прибувши до міста, Степан Радченко вірить, що “свіжа кров села” змінить вигляд і суть міста, що він із тієї зміни, якій долею призначено перемогти, прийти на зміну гнилизні минулого і будувати май-

бутне, створювати “міста-сади” і “села-міста.” Крок за кроком автор простежує відчуження героя від села, зміну упередження до міста на намір його завоювати, утвердитися в міському житті. Село швидко стало для нього чужим, і він прагнув позбутися всього сільського в собі. Це виявляється і в побуті (спалення свого сільського одягу), і в стосунках з жінками, і в характері мислення. Показовими в цьому плані є його стосунки з Надійкою та Зоською. Кожна з них випадково входить у його життя. Потяг до Надіїки обумовлений самотністю в чужому для нього в перші дні місті, спільністю походження. Але швидко відчувши відстороненість від села, він і своє “кохання” до Надіїки розцінює як фальшивий папірець, який потрібно викинути як непотріб: “вона ж була від села, що зблякло в ньому, була дрібним епізодом того зруху, що його охопив, хоч болячим, тямким, мало виправданим” [7, с.69]. У Зосьці Степана вабила міськість, бо “[...] стати справжнім городянином було першим завданням його сходу. Він ходитиме з нею скрізь по театрах, кіно та вечірках, дістанеться з нею суто міського товариства, де його, певна річ, приймуть та вшанують” [7, с.124]. Крім чуттєвого потягу, у нього щось з’являлось глибше, іноді йому здавалось, що він любить дівчину, і він радів цьому почуттю. Але герой не знає почуття любові, в стосунках з жінками в нього на перший план виступає секс. Своєю відмовою від запропонованого шлюбу він доводить дівчину до відчаю і самогубства. Як натура егоїстична, він думає лише про власний комфорт, власну вигоду.

Отже, герой у всьому прагне відійти від села й адаптуватися в міському середовищі. Розмірковуючи над відображенням цього процесу В.Підмогильним, Ю.Шевельов робить вагомий висновок про місце роману “Місто” в літературному процесі, про те, що “Місто” [...] було однією з вершин української прози і дороговказом для її дальшого розвитку” [3, с.86] уже тільки в зв’язку з тим, що воно урбаністичне і протинародницьке не лише за темою, а й за творчим методом. У ньому відчутне прагнення автора відтворити плин життя, динаміку людської душі, пульсацію думки, інші колізії та ситуації, вдатися до іншого прозового ритму. З творами В.Винниченка, В.Підмогильного, Віктора Петрова в українську літературу входила розвинута урбаністична проза, яка руйнувала народницькі стереотипи. Роман “Місто” – модерний роман з філософським дискурсом, який розвивався в руслі пошуків європейської романістики.

Значна увага В.Підмогильного зосереджена на відображенні адаптації героя в місті. Він жадібно спостерігає навколишнє життя, розчаровується в ньому і поступово утверджується, знаходить радість і втіху, робить свій вибір. Автор проводить свого героя через екзистенціальні стани (тривога, нудьга, непевність тощо). Опинившись на літературній вечірці, Степан не за внутрішнім покликом, а за розрахунком вирішує стати письменником. Він заздри митцям і “[...] теж хотів висунутись і бути обраним” [7, с.57]. У перших його творах обігрувались речі. Це була несвідома праця. Але поступово письменство перетворилось у обов’язок, у слово честі. “Він і сам не міг цього з’ясувати, не міг простежити того плутаного шляху, яким

пройшли його стосунки з літературою від хлоп'ячої витівки до духовної виразки. [...] Отже, мав творити тепер під подвійним тягарем обов'язку й відповідальності" [7, с.161]. І творити про людей, які відсутні були в його попередніх художніх спробах (люди зникли в них "під тиском речей та ідей"). Творити про людей, таких різних і неповторних, відображувати людину всю, "без купюр і ретушування", у всій складності й суперечливості, "з усіма, величними й нищими поривами" (як не просто це було робити в 20-і роки!). Відкриття людини – це і є головне відкриття Радченка. Це відкриття сприятиме і самопізнанню.

Саме в аналітичному відображенні людини і світу, в інтелектуальній глибині, у виразному художньому слові – відкриття В.Підмогильного, якого Ю.Шевельов справедливо називає "справді великим українським прозаїком" [3, с.90. Розрядка автора. – Н.Г.]

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Шерех: Ю. Білок і його забурення // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. – Харків, 1998. – Т. 1. – С. 434 – 442.
- 2 Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К., 1997.
- 3 Шерех Ю. Людина і люди ("Місто" Валеріяна Підмогильного) // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. – Харків, 1998. – Т. 1. – С.81 – 91.
- 4 Гарнавський М. "Невтомний гонець в майбутнє": Екзистенціальне прочитання "Міста" Підмогильного // Слово і час. – 1991. – № 5. – С.56 – 63.
- 5 Див. про це: Мельник В. На перехресті міста і села (Роман В. Підмогильного "Місто" у критичі 20-х років) // 20-і роки: Літературні дискусії, полеміки: Літ.-крит. ст. – К., 1991. – С. 212 – 260.
- 6 Шевчук В. У світі прози Валер'яна Підмогильного // Підмогильний В. Місто: Роман, оповідання. – К., 1989. – С.3 – 13.
- 7 Підмогильний В. Місто: роман, оповідання. – К., 1989.

М.Сподарець

ПРОЗА Ю. КОСАЧА В ОЦІНЦІ Ю. ШЕРЕХА

Юрій Косач – людина зі складною та цікавою біографією, митець універсального літературного таланту, що розвивався у всіх можливих напрямках: поезія, проза публіцистика та драматургія. Письменник та його твори і дотепер не дістали належної оцінки дослідників, на перешкоді чому, як завжди, стала політична кон'юнктура з поверховим тлумаченням життєвого шляху Ю. Косача в нашу непросту і складну добу. Помітне місце в творчому доробку митця посідає повість "Еней і життя інших".

Сюжет повісті побудований на діалогах та спогадах кількох персонажів: письменника Вадима Васильовича (Енея), професора Кравчука, спекулянта-мільйонера Божка, українського революціонера-підпільника Ірина, Га-

лочки – дочки російських емігрантів, нащадка старовинного українського козацько-шляхетського роду та інших, які зібралися в будинку на околиці Мюнхена десь у 1945 або 1946 році. Дія триває лише один вечір, протягом якого герої згадують минуле, філософствують про мистецтво, долю України та її історію. Спогади про минуле складають кілька вставних новел, розказаних від імені оповідача Енея, що значно розширюють хронотоп твору, показуючи головних персонажів у вирішальні моменти їхнього життя: проголошення Карпатської України, національне підпілля в окупованій німцями Україні, останні спалахи боротьби проти окупантів та перші повоєнні дні в еміграції. З цих спогадів постає головна лінія розвитку дії – доля і взаємини Галочки та Ірина. У фіналі повісті спекулянт-мільйонер накладає на себе руки, а Галочка та Ірин, критично переосмисливши своє минуле, повертаються на Україну для подальшої боротьби.

Українська емігрантська критика сприйняла твір лише як біографічну повість, “де Ю. Косач із властивою йому літературною нетактовністю надужив своєї письменницької вольности заради суб’єктивного памфлету проти світлої пам’яті О. Ольжича” [1, с.583].

Єдиним, хто помітив етапний характер твору як для автора, так і для української літератури, був Ю. Шерех, присвятивши цьому статтю “Прощання з учора” з підзаголовком “Коли ж прийде справжній день?”, яка за обсягом є чи не найбільшою серед літературно-критичних праць вченого. Цю статтю можна вважати зразком аналізу літературного твору.

Визначивши провідну ідею повісті як подолання попереднього періоду української історії, що була репрезентована постаттю Д. Донцова, і розрив автора з ідеологією “вісниківства”, відірваністю від реальної України та її народу, Ю. Шерех зазначив близькість творчої манери Ю. Косача до французьких екзистенціалістів, завдяки чому письменникові вдалося подати персонажів “у єдності часом ніби протилежних вчинків, у єдності їх із зовнішнім світом” [5, с.304]. Порівнюючи світогляд Ю. Косача та французьких екзистенціалістів, Ю. Шерех (в світлі орієнтації на теорію “національно-органічного стилю”) відзначав, що такий світогляд не є бездумним запозиченням, а зумовлений саме органічним розвитком поглядів письменника: “У Косача нема тих рис переситу й гидження, що становлять передумову філософської системи сартризму... Ці два світогляди збігаються тільки в своїх висновках – про свободу людини і про активно-трагічний гуманізм... Це спільність усякої гуманістичної філософії резистансу, який ще не переміг” [5, с.309 – 310].

Композиція повісті, за справедливим спостереженням Ю. Шереха, зумовлена прагненням письменника подавати події, вчинки, відчуття, настрої й думки в їх внутрішньому зв’язку, відмовляючись від хронологічної побудови сюжету. Такої єдності внутрішніх зв’язків у творі автор досягає, майстерно використовуючи принцип монтажною композиції: “Елементи пейзажу знаходяться серед діалогу, елементи портрету проймають пейзаж, все впадає в усе, все тече єдиним суцільним потоком” [5, с.301]. Також цій меті

служує ритмічна організація мови: “У повісті нема ритмічного шаблону, поєднані різні стилістичні манери, які співіснують і переливаються одна в одну, але для всіх них характеристична розкутість, гармонійність між темою речення і кількістю використаного словесного матеріалу, карбованість – і водночас плинність, легкий переплеск теми в тему – той самий принцип монотажності, який ми встановили і як провідний принцип композиції твору” [5, с.304].

Особливу увагу дослідника привернули художні засоби, за допомогою яких Ю. Косач змальовує портрети дійових осіб: “Вони дані звичайно в повісті на поєднанні асоціативного образу з якимсь одним-двома деталями” [5, с.293]. У портретах персонажів чільне місце посідають засоби передачі звукових та зорових відчуттів, гри світлотіней і барв, якими майстерно користується автор задля реалізації концепції “одуховлення мистецтва без романтичного перебільшення” [3, с.69].

Одним з позитивних моментів стилістичної своєрідності цієї повісті Ю. Косача, на думку критика, є подолання “бароккової “словесности” й “красивости” [5, с.301], що було суттєвою вадою попередніх творів письменника. Ю. Шерех так визначав недоліки стилю Ю. Косача: “У нього виробився особливий романтично-умовного гатунку творчий метод – декларативно-обтяжений, типово барокковий творчий метод” [6, с.198].

Ю. Шерех відзначив, що “суть творчої методи повісті полягає в реалізації асоціативних зв’язків слів” [5, с.296]. Передовсім це асоціації з Вергілієм та Котляревським, а також з творчістю Гоголя: провінційне оточення свинячих рил, романтика малоросійських Гриців і Оксан, романтика козацьких шабель, Батурич, Полтава тощо. Ю. Шерех не аналізує докладно всі можливі асоціативні зв’язки твору. Він лише пунктиром позначає шляхи майбутніх досліджень твору, виходячи з тих творчих настанов, на які орієнтується Ю. Косач, залишаючи в тексті ключі для розуміння своєрідності архітекtonіки повісті. Підґрунтя новаторської поетики твору “мистецької методи автора” Ю. Шерех уявляє у міркуваннях про сутність модерного мистецтва одного з персонажів, alter ego автора, професора Кравчука: “Мистецтво – це фрагментаричність” [3, с.38], “Вся наша історія, це боротьба фрагментів з цілістю. Романтизму зі скепсисом. Еросу з етосом” [3, с. 32].

Систему образів повісті “Еней і життя інших” Ю. Шерех розглядав з огляду на те, наскільки вони спрямовані на розкриття основної теми, визначеної критиком як подолання ідеології “вісниківства”, репрезентованої Д. Донцовим та його послідовниками. Схематично це можна подати таким чином: Микола Ірин – борець нового покоління, колишній послідовник Донцовської теорії надлюдини, який розчарувався в цій теорії та, прийнявши екзистенціалістську “тезу безнадійності людського існування, [...] обирає шлях жертви, але жертви з людьми і для людей. Ірин вирушає до людей на Україну – може на смерть, але потойбіч зневіри” [5, с.269]. Інші персонажі, на думку Ю. Шереха, лише розкривають окремі аспекти основної ідеї

твору, уособленої в образі головного героя. Галочка становить собою “все світле” в душі Ірина, людяне, романтичне і піднесене. Вона згодна розділити з Іриним долю і вирушає з ним на Україну. Божок – “чорна тінь Ірина, потрібний, щоб показати те згубне, що було в Ірині, але перекривалося людністю його ества” [5, с.273]. Професор Кравчук потрібен для філософського обґрунтування нової програми дій Ірина. Письменник Вадим Васильович (Еней) – “тінь нового Ірина”, але втілення пасивного споглядального гуманізму, на контрасті з яким виразніше окреслюється “войовничий гуманізм” [5, с.285] головного героя. Лариса – доповнення образу Галочки, “складник у формуванні нового Ірина” [5, с.286]. Отже, розподіл функцій персонажів, запропонований Ю. Шерехом, цілком відповідає меті критика: спрямувати цей твір проти Д. Донцова та його прибічників, що зумовлювалося загостренням ідеологічної боротьби між різними угрупованнями української еміграції.

Зрозуміло, що, вибудовуючи таку струнку й логічно вмотивовану систему, Ю. Шерех залишив поза нею безліч інших аспектів твору, визначивши їх як недоліки: “Абстрактність і вимушена символічність образу Лариси, внутрішні суперечності або недоговореність деяких інших образів (Кравчук, Божок, почасти й сам Ірин), брак виразного образу завтра...” [5, с.310]. Тому ми спробуємо запропонувати свою інтерпретацію деяких аспектів повісті Ю. Косача “Еней і життя інших”, поглянувши на цей твір з відстані п’ятдесяти років.

По-перше, доволі цікавим і плідним має бути спроба психологічного витлумачення твору Ю. Косача із врахуванням постаті автора, бо, зрозумівши автора, ми зрозуміємо і твір, і його ставлення до реальності. Матеріалу для такого аналізу повість дає настільки багато, що й годі прагнути все це викласти в невеличкій статті. Наприклад, всі чоловічі персонажі повісті не витримують випробування коханням. Божок накладає на себе руки. Для Ірина жінки є лише виконавцями підпільних акцій. Зрадивши Галочці та пізнавши “жіночу степову силу” Лариси, Ірин кидає її вагітною на догляд Енеєві, повертається до романтично-піднесеної Галочки, здатної самовіддано виконувати будь-які його завдання, і закликає її продовжити боротьбу. Еней є лише бездіяльним спостерігачем і не прагне домогтися від жінок кохання, хоча сам на теми краси і любові проголошує розлогі монолози. Доволі цікавим є його ставлення до німецького полковника Енгерслебена, в якому Енея приваблює, окрім військової форми, передусім “запах кінського поту” [3, с.45]. До речі, саме на таку орієнтацію Ю. Косача недвозначно натякає в спогадах У. Самчук [4, с.138]. Але все це потребує окремого дослідження.

По-друге, неординарною є в повісті постать ділка-мільйонера Божка, що майже пройшла поза увагою Ю. Шереха. Силою свого характеру Божок дорівнює Ірині та, на нашу думку, є його антиподом. Ось що говорить про нього оповідач: “Я любив цього хлопця завжди. Він був небезпечний своєю мовчазністю. Його уста були стиснені презирливо-нудьгуюче. Але

це був зразок людини. Я любив дивитись на нього – його легкі, вкрадливі рухи заспокоювали, за ними тайлась сила. Він умів грати. Він тут був зовсім інший, тихий, несміливий, як присмерк, але я знав, що він уміє йти крізь воду й вогонь” [3, с.54]. Відмінність цих двох персонажів полягає в тому, що Ірин задля досягнення своєї мети грає життями інших, а Божок – лише грошовими знаками та ще, можливо, власним життям. Природним є його патріотичне почуття, бо саме він фінансує підпільну діяльність Ірина. Здатний Божок і на серйозне тривале почуття – кохання до Галочки.

Самогубство Божка в фіналі повісті виглядає доволі непереконливим, принаймні ніяк не вмотивованим попереднім перебігом сюжету. Ця штучна смерть потрібна авторові, щоб переконати не стільки читачів, скільки власне себе в тому, що майбутнє України саме за такими людьми, як Ірин. Але ж правда життя, а як митець Косач це, безперечно, відчував, доводить, звісно, протилежне. Навіть самогубство внаслідок відмови коханої (Згадаймо Вертера Гете.) є явищем амбівалентним. Про що воно свідчить: слабкість чи силу, ницість чи духовну велич? Але лишисть Божок живим, і чия позиція виглядатиме переконливішою років через п'ять, десять, ... п'ятдесят? Про все це, звичайно, здогадувався автор, та саме цього не побачив Ю. Шерех, сприйнявши повість лише як засіб у протистоянні з ідеологією “вісниківства”.

Повість “Еней і життя інших” була написана Ю. Косачем у час його душевної та ідеологічної кризи, що відбилося в тексті. Попередній період життя письменника був щільно пов'язаний з колами, близькими до Д. Донцова та ОУН. Наприклад, на початку війни він працював у Берліні на посаді “спікера німецької пропаганди радіостанції українською мовою” [4, с.137]. Цим твором, на нашу думку, Ю. Косач намагався дати відповідь на запитання доби, порушене ще Хвильовим: “Проблема тільки в тому, хто запанує: всесвітній мільярдер чи всесвітній чиновник?” Тобто, Божок чи Ірин? Саме з огляду на що опозицію і варто було б поглянути на основний конфлікт твору.

“Відправивши” Ірина на Україну для продовження боротьби, сам Ю. Косач обрав компромісний шлях. Він поїхав до США, аби звідти розпочати тісну співпрацю з радянськими органами, сподіваючись (і, мабуть, недаремно) скористатись з великих гонорарів радянського консульства. Друкуючись протягом наступного періоду життя в УРСР, Ю. Косач так і не пристав на пропозиції повернутися до України. З матеріального боку це, певна річ, був найідеальніший варіант: одержувати гонорари від СРСР, а жити в Нью-Йорку. Дарма, що доводилось писати “гнівні-викривальні” статті на адресу “націоналістичного смітника”, бо це, зрештою, було проблемою стилю, а не проблемою переконань чи ідеалів. (Останнє століття переконливо довело, що людина має право змінювати власні переконання, а ворожнеча серед української еміграції була постійним явищем, яке ледь не щодня давало привід для писання творів відповідного силую). Про те, що Ю. Косач був тонким та неперевершеним стилістом (як сказали б сьогодні

– “постмодерністом”), свідчать і його твори, і публіцистичні статті, наприклад, друковані в УРСР [2, с. 125 – 150], які формою та змістом стовідсотково відповідають стилю радянської контрпропаганди. Хоча причини такої метаморфози ідеологічних уподобань письменника, імовірно, полягають і в явищах чисто психоаналітичного плану, але не це є темою статті.

Якось Ю. Шерех написав розлоге культурологічне дослідження про Пациків та його місце в українській душі, історії та мистецтві і, подавши безліч рецептів подолання цієї вади, не згадав про найважливіше – Пациків тоді перестане бути провінцією, коли там з’являться гроші та заможні люди. Українська культура остаточно позбавиться своєї “провінційності”, коли коштів вистачатиме не лише на видання книжок та підтримку митців і вчених, а й на їх активну рекламу. Гроші на це можуть заробити тільки власні “Божки”, якщо матимуть належні умови для самореалізації в Україні не гірші, ніж у США. Для Ю. Шереха Божок – “кулак” (мається на увазі одноіменна повість У. Самчука), одне з втілень ідеології “вісниківства”: ““Кулак” робився одним з героїв національного міту” [5; с. 272]. Але він помилився у визначенні. Божок, по-перше, “мільйонер” (Кому доводилось бачити куркуля-мільйонера? Заможного – так, але не мільйонера.), а по-друге, він – спекулянт, тобто людина, яка робить гроші, так би мовити, “з повітря”. (Асоціації з творчістю Гоголя одразу нагадують про Чічікова) В умовах напівзлиденного життя творчої інтелігенції в таборах Ді-Пі ділки типу Божка і в Ю. Шереха, і в Ю. Косача, зрозуміло, викликали несприязнь та ворожість. Але пізніше, в США, обидва почали заробляти, використовуючи свій інтелектуальний потенціал (Тобто, також робити гроші “з повітря”, хоча й не стали мільйонерами.)

У повісті “Еней і життя інших” професор Кравчук, alter ego автора, проголошує: “Той митець, мої панове, хто сміє дивитись уперед, хто вільний, ви розумієте, від так званої логіки, бо в мистецтві логіки немає, а єсть чудодійність, фікція, фантазія, абстракт, нереальність... Самоздійснення митця – ось мета. Здійснення його особистості в творі” [3, с.37–38]. У США Ю. Шерех реалізувався як вчений. Долго ж творчої спадщини Ю. Косача вирішуватиме остаточно ще наступне покоління літературознавців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945–1947) // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. – К., 1994. – Т. 3. – С. 575 – 594.
2. Косач Ю. Вибране: Поезії, публіцистика. – К., 1975.
3. Косач Ю. Еней і життя інших: Повість. – Б.м., 1947.
4. Самчук У. Плянета Ді-Пі: Нотатки й листи. – Вінніпег, 1979.
5. Шерех Ю. Прощання з учора (“Коли прийде справжній день?”) // Шерех Ю. Друга черга: Література. Театр. Ідеології. – Б. м., 1978. – С.263 – 311.
6. Шерех Ю. Стил сучасної української літератури на еміграції // Шерех Ю. Не для дітей. Літературно-критичні статті і есеї. – Мюнхен, 1964. – С.182 – 225.

Ю. ШЕРЕХ-ШЕВЕЛЬОВ ПРО РОМАНИ “МІСТО” Й “НЕВЕЛИЧКА ДРАМА” В. ПІДМОГИЛЬНОГО

Особливу увагу фахівців привертає до себе літературний процес двадцятих років. Це цілком природно, оскільки, як справедливо зауважив Ю. Шерех, “мало не все, що маємо тепер, росте з того періоду” [7, с.97], навіть враховуючи те, що органічний розвиток української літератури 1920-х років був жорстоко придушений.

В.Підмогильний був, безумовно, одним з найталановитіших українських письменників 1920-х років. У своїх “Розповідях про неспокій” Ю. Смолич дав таку характеристику В.Підмогильному: “Коли б хтось із читачів моїх літературних спогадів та запитав мене, кого з молодих українських письменників 20–30-х рр. я вважаю найбільш інтелектуально заглибленим, душевно тонким або, по-простому кажучи, найбільш інтелігентним, то я б ні на хвилину не задумався і відказав: Валеріяна Підмогильного” [4, с.600].

Спогади Ю.Смолича про В.Підмогильного, написані за часів “відлиги”, були чи не першою спробою реабілітувати добре ім’я письменника. А фактичну заборону на перевидання творів В.Підмогильного в Радянській Україні було знято лише наприкінці 1980-х рр.

За кордоном твори В.Підмогильного активно досліджувалися і неодноразово перевидавалися, хоча погляди літературних критиків на творчість письменника були досить відмінними.

Одні дослідники вбачали у його творах насамперед антирадянське спрямування, наголошували на цьому, навіть подаючи у спогадах портрет письменника: “У всьому вигляді Підмогильного було щось витончене, не советське, його зовнішність свідчила про внутрішню культуру. І справді, це був один з найкультурніших наших письменників” [1, с.5].

Інші, зокрема Ю. Шерех, намагалися перш за все показати мистецьку вартість творів В. Підмогильного.

Ю. Шерех, один з найкращих у діаспорі знавців української літератури, про В. Підмогильного говорив так: “Серед свого покоління Підмогильний вирізнявся особливою нещадністю й тверезістю бачення. Менше за всіх інших він упадав у лірику. Він був одним, може, єдиним справді великим українським прозаїком, – не в тому сенсі, що не писав вірші, а в тому сенсі, що його проза була справді прозою” [6, с.95].

Романи “Місто” і “Невеличка драма” В. Підмогильного Ю. Шерех ґрунтовно аналізує у статтях “Людина і люди: “Місто” Валеріяна Підмогильного” (1955 р.) [6] та “Блок і його забурення” (1956р.) [5].

Стаття “Людина і люди: “Місто “Валеріяна Підмогильного”, написана Ю. Шерехом у середині 1950-х рр., залишається й досі однією з найкращих літературно-критичних робіт, присвячених творчості В. Підмогильного.

Початок статті присвячений розвінчуванню кривотлумачень авторового задуму роману “Місто”, причому непряма полеміка ведеться з літературознавцями діаспори, зокрема з Г. Костюком та Ю. Бойком.

Г. Костюк, наприклад, стверджував, що роман “Місто” – це роман “про селянську українську молодь, яка, розбурхана революцією, на початку 20-х рр. тисячами потягнулась в чужі колись її міста, щоб виконати покладену на неї історією подвійну місію:

а) “вийти в люди”, опанувати недосяжну колись науку, набути певний фах і створити повні загони свідомої державотворчої української інтелігенції;

б) завоювати і зробити своїм зрусифіковане українське місто...

Така основна ідея роману й основа духовна сила збірного типу роману - Степана Радченка” [2, с.290].

Ю. Шерех доводить зовсім інше. Він справедливо зазначає, що у “Місті” В. Підмогильного нема нічого про русифікацію і позитивне значення українізації. Дослідник стверджує, що хоча герой і працює якийсь час українізатором, ставлення і його, і самого автора до цього іронічне: “Підмогильний іронізує з українізації і не тому, що він проти неї. Вона для цього тільки шумовиння на поверхні життя, щось неістотне, зникоме й марне. Його цікавлять інші речі” [6, с.85].

Далі Ю. Шерех переконливо заперечує твердження про те, що у романі “Місто” В. Підмогильний відобразив завоювання міста селом. Критик справедливо зазначає, що село у романі заперечне з самого початку: “Єдиним переможцем у книзі є місто, і перемога Степана завдячена тому, що він позбувся всього сільського в собі” [6, с.86]. Чотири любовні романи Степана Радченка, на думку Ю. Шереха, теж підкреслюють перевагу міста над селом.

Деякі перебільшення в оцінці села у В. Підмогильного Ю. Шерех пояснює “антинародницьким патосом”, що був притаманний майже всій українській літературі 20-х рр.: “Серед провідних постатей тогочасної літератури дуже мало було оборонців села і вони не творили жодних організацій і груп, вони були одинаками, дон-кіхотами, здавалося загубленої справи: Косинка, Осьмачка. – Організовану оборону села взяв на себе “Плуг”, – але чи це була література?” [6, с.88].

Ю. Шерех справедливо підкреслює, що “Місто” урбаністичне не лише своєю темою, воно урбаністичне і протинародницьке самим підходом, творчою методою автора” [6, с.88]. Адже, якщо народницька література малювала побут, щоденні подробиці, то у Підмогильного побут – лише тло, яке входить у літературний твір тільки тому, що його не відірвеш від людини: “Саме намагання схопити і відтворити безупинний плін життя стає метою й методою” [6, с.88].

Великим досягненням В. Підмогильного, на думку Ю. Шереха, є те, що він ніколи не збивається в “Місті” на поезію в прозі: “[...] його розум настільки живий, настільки рухливий, що, яку б тему не порушити, він за-сліплює каскадами афоризмів, спостережень, висновків [...] ритмові міста відповідає миготіння скравок роботи інтелекту. Це – триумф урбанізму в творчій методі” [6, с. 89].

Образ Степана Радченка не можна однозначно зарахувати до позитивних чи негативних героїв, багато з його вчинків не вкласти до приписів моралі. Але це виправдано тим, справедливо твердить критик, що “паралельно з історією кар’єри Степана Радченка, розказаною з нещадною правдивістю, Підмогильний показує народження людини й письменника Радченка” [6, с. 94].

Проаналізувавши поведінку головного героя роману Ю. Шерех говорить, що Степан “ціною свого попереднього життя, ціною спустошення душевного, ціною самоти [...] купив собі право і можливість бути людиною” [6, с. 94].

Далі Ю. Шерех, звернувши увагу на епіграф до “Міста”, взятий з Анатolia Франса (“Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?”), справедливо зауважує, що роман показує один з шляхів до волі: “Цей шлях веде через правду, знання людини й себе до – творчості” [6, с. 94].

Таким чином, по-філософськи узагальнена тема роману “Місто” у Ю. Шереха звучить так: “Роман Підмогильного – це роман про вину, якої не можна уникнути, бо вона – закон життя; про кару, яку так саме неминуче несе життя; і про нагороду, що приносить солодкість у гіркоту життя і робить людину людиною” [6, с. 94]. Роман “Невеличка драма” В. Підмогильного Ю. Шерех розглядає у статті “Блок і його забурення”.

Дослідник слушно підкреслює більшу камерність “Невеличкої драми” порівняно з “Містом”.

Оригінальна композиція і головна сюжетна лінія роману (кохання Юрія Словенка і Марти Висоцької) можуть створити ілюзію того, що “Невеличка драма” – це роман про кохання. Але тоді, якщо це так, у ньому забагато філософствування. Ю. Шерех слушно зауважує, що “Невеличка драма” – філософський роман: “Ставлення до неї (до філософії Ю. Славенка – Г. К.), оцінка її показується вісєю книжки” [5, с. 118]. Отже, й центральний конфлікт “Невеличкої драми” – це “конфлікт раціонального і ірраціонального, байдуже чи це останнє буде коханням, мистецтвом чи відчуттям приналежності до нації” [5, с. 119]. Така постановка питання виглядає цілком правомірною. Далі Ю. Шерех слушно наголошує на тому, що В. Підмогильний не тільки приводить раціональне до поразки (в образі Ю. Славенка), а йде далі, показуючи поразку й ірраціонального (драма Марти Висоцької) [5, с. 124].

Виявивши філософське підґрунтя головного конфлікту роману, Ю. Шерех цілком справедливо зараховує його до жанру інтелектуально-іронічних романів, що розвинувся в українській літературі 1920-х рр.

Причому “Невеличку драму” В. Підмогильного Ю. Шерех правомірно ставить з романами М. Йогансена “Подорож доктора Леонардо” та В. Домонтовича “Доктор Серафікус” (опублікованого 1947, але написаного у 1920-х рр.), підкреслюючи цим відмінність свого розуміння творчості В. Підмогильного. Адже Ю. Бойко, чікими стараннями “Невеличка драма” була вперше видана окремою книгою, називав “Невеличку драму” “проблемним” романом і ставив її в один ряд з “Вальдшнепами” М. Хвильового та “Робітними силами” М. Івченка. Щоправда, Ю. Бойко робив таке застереження: “[...] у Підмогильного політичний аспект слабше відчувається, але ви наявно бачите, що письменника також цікавить, куди йде розвиток психології сучасного йому покоління, чим скінчиться боротьба між ідеалістичною й матеріалістичною ментальністю, між українським світом чуття, естетики, етичної чистоти і московсько-нігілістичним, раціоналізмом, що продирається своїми впливами і в українську духовність” [1, с. 6].

Ю. Бойко намагається зосередити головну увагу на конкретному, національному в романі “Невеличка драма”, а Ю. Шерех звертає увагу передовсім на ширші філософські проблеми: “Роман Підмогильного спрямований не проти совєтської влади як такої, а проти ширшого об’єкта, якого частиною тільки є совєтська система. Проти технізованої доби в житті людства. Але він протисовєтський, бо незалежний. Бо він безмежно іронічний супроти релігії розуму й супроти релігії прогресу” [5, с. 124].

Володимир Мельник, один з найгрунтовніших сучасних дослідників творчості В. Підмогильного, з цього приводу зазначав, що у “Невеликій драмі” є як перше (загальне, вселюдське), так і друге (конкретне, на національному ґрунті), що В. Підмогильний не звузив тут свого світосприймання, як це може видатися на перший погляд [3, с. 249]. Саме така оцінка роману “Невеличка драма” видається найбільш переконливою.

Порівнявши мистецьку вартість двох романів В. Підмогильного, Ю. Шерех говорить, що “Невеличка драма” поступається “Містові”, написаному “на ширшому подихові”. Однак з погляду світової, а не української літератури значення “Невеличкої драми” навіть більше. “Невеличка драма”, справедливо зауважує Ю. Шерех, “попри риси обмеженості оригінальніша на європейські мірила” [5, с. 125]. Адже “Місто”, на думку Ю. Шереха, і своєю філософією, і своєю мистецькою будовою належить до традиції Бальзака й Мопассана.

Ю. Шерех одним з перших побачив у “Невеличкій драмі” паралелі з художніми творами філософів-екзистенціалістів, зважився навіть назвати “Невеличку драму” де в чому перед-екзистенціалістичним твором”, хоча відразу зробив і низку застережень [5, с. 125].

У цілому романі В. Підмогильного Ю. Шерех оцінює досить високо, підкреслюючи насамперед їх високу літературно-мистецьку вартість. Спостереження Ю. Шереха дали поштовх багатьом дослідникам творчості В. Підмогильного до більш глибокого і повного розуміння творчого задуму письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Ю. "Невеличка драма" В. Підмогильного на тлі дійсності 20-х років // Підмогильний В. Невеличка драма: Роман. – Париж, 1956. – С. 5 – 23.
2. Костюк Г. В. Підмогильний: Післямова // Підмогильний В. Місто: Роман. – Нью-Йорк, 1954.
3. Мельник В. Суворий аналітик доби: Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої пол. 20ст. – К., 1994.
4. Смолич Ю. Розповіді про неспокій // Смолич Ю. Твори у восьми томах. – К., 1986. – Т. 7.
5. Шерех Ю. Білок і його забурення // Шерех Ю. Друга черга: Література. Театр. Ідеологія. – Сучасність, 1978. – С. 115 – 125.
6. Шерех Ю. Людина і люди: "Місто" Валеріяна Підмогильного // Шерех Ю. Не для дітей: Літературно-критичні статті і есеї. – Мюнхен, 1964. – С. 83 – 96.
7. Шерех Ю. Не для дітей: Літературно-критичні статті і есеї. – Мюнхен: Про-лог, 1964.

І. Шалата-Барна

"ПОЕТ" ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ В ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІЙ ОЦІНЦІ Ю. ШЕВЕЛЬОВА (ШЕРЕХА)

Ім'я Тодося Осьмачки (1895 – 1962) ще недавно в Україні було в цілковитому забутті. Пройшовши у 30-х роках крізь нищівну духовну наругу і фізичні тортури, цей письменник у 40-х опиняється на Заході – спочатку в Німеччині, відтак у Сполучених Штатах Америки – і власне там видає головні свої твори. Провідною темою цих творів, за визначенням І. Кошелівця, є "зображення фізичних і духових спустошень, яких зазнала Україна під большевицьким режимом" [2, с. 1904].

Чи не найбільше літературно-критичної уваги Осьмаччиним творам присвятив Юрій Шевельов (Шерех) – "один із найпослідовніших прихильників таланту Т. Осьмачки" [3, с. 16]. Назвемо зокрема його рецензійні статті "Над Україною дзвони гудуть" / про повість Осьмачки "Старший боярин", 1946 [13], "Поет" Теодосія Осьмачки [12, № № 6 – 8] "Про віру двох поколінь, про Рідза і про Осьмачку" [12, № 46], "Мені аж страшно, як згадаю" (про повість "Плян до двору", 1951) [8, 1951, № 16], "Незустрічаний друг" (про книгу поезій "Китиці часу") 1953 / [8, 1954, № 49]. На першу з цих статей В. Чапленко відгукнувся своєю – "Примріяна краса. (Рецензія на рецензію), де виявив "дуже цікаву особливість Шерехової статті: вона не оцінює, не рецензує Осьмаччиного твору, а полемізує з ним" [7]. Мабуть, це і є характерна риса Шерехового рецензування – полеміка, але погодитися з Чапленком, що в цій полеміці відсутня оцінковість, атестаційність, навряд чи можна.

Нас цікавить Шерехова оцінка одного з краших українських ліро-епіч-

них творів ХХ століття, поеми Т.Осьмачки “Поет”, яка вийшла у Регенбурзі (Німеччина) в 1947 році. Тодось Осьмачка, як і Юрій Шевельов та багато інших українських талантів, жив тоді в Німеччині у так званих таборах для переміщених осіб – у цій, за словами У.Самчука, “планеті Ді-Пі”. 7 липня 1947 року Олекса Воропай записав у своєму щоденнику: “Сьогодні був у нас Тодось Осьмачка, що живе не в нашому таборі, але час від часу приїжджає сюди. Прийшов похвалитися своєю новою книжкою “Поет” і один примірник цієї книжки подарував мені” [1, с.254].

Рецензія Ю.Шевельова на поему “Поет” з’явилася в мюнхенському часописі “Українська трибуна” – в числах від 29 січня і 5 лютого 1948 року. Пізніше вона була передрукована в книзі його літературно-критичних статей і есеїв “Не для дітей” (Нью-Йорк, 1964) – цим джерелом і користуємося.

У поемі “Поет” змальовуються події (розуміється, у художньому освітленні), що відбуваються у 30-х роках в українському селі Куцівка. Це, між іншим, назва села на Черкащині, в якому народився Т.Осьмачка. Голод, арешти, заслання, розстріли – це та жорстока реальність, якої зазнають у вказаних роках герої поеми, зосібна молодий поет Свирид Чичка, в образі якого вловлюються деякі Осьмаччині автобіографічні риси. Свиридові, як і Осьмачці, світили у житті Шевченкові ідеї. У вступі до поеми Т. Осьмачка – вигнаний чужинцями із рідної землі – пише:

І наш Кобзар звертався теж до стін,
щоб часом не пропасти від зневіри...

.....
Тому, минувши всякі перешкоди,
звергаюся до тебе, краю мій,
я з вірою, що ти у час свободи
мене згадаєш...[10, с.8],

Пристаючи до аналізу поеми Т.Осьмачки, Ю.Шевельов відзначає, що коло її читачів буде обмежене (“прощаємося мирно з читачем, що бажає розваги”), акцентуючи на філософічній специфіці твору, в якому поставлені проблеми екзистенційного буття людини, всесвіту. Ця поема для тих, хто не боїться розумової праці й уміє отримувати насолоду від справді вартісної, глибокодумної книги. Таким чином, Ю.Шевельов ставить “Поета” на високий п’єдестал, наголошуючи на доцільності послідовного, за строфами, а то й за рядками, тлумачення “стужавілої в своїй кристалічності” поеми. Натяк на співпрацю, “співтворення” літературного твору, правда, дещо збентежує. Читацьке співтворення передбачає якусь долю незавершеності, неповності, тоді, коли “Поет річ цілком закінчена і самодостатня. Прецінь, коли читаємо Дайте, Гете, Котляревського чи Красінського (ряд, який Шевельов продовжує Осьмачкою), то чи маємо право хоч де-не-де вважати себе співтворцями їх геніальних творів? Стосовно Т.Осьмачки, як особистості нетривіальної, важко собі уявити – бодай і на рівні духовому – якуюсь співпрацю ще й тому, що це була людина болісного надчутливого

світосприймання, більш ніж прискіплива щодо недоторканості власної творчої самореалізації. Ю.Шевельов, безперечно, мав на увазі потребу вдумливого, чутливого, з багатою душею читача (“роботу душі”), але ж це все одно не “співтворчість”.

Аналізуючи текст “Поета”, Ю.Шевельов насамперед характеризує композиційну структуру поеми. Твір, відзначає критик, надзвичайно стрункий, продуманий – тут значима кожна деталь. Кількаразове підкреслення виняткової систематичності та упорядкованості поеми було водночас відповіддю Шереха тодішнім і пізнішим критикам, котрі, визнаючи геніальність “танцюючої зірки” (вислів Ф.Ніцше) Тодося Осьмачки, все ж дали негативну оцінку “Поетові”. Дослідник М.Слабошпицький, услід за Шерехом, справедливо дивується, приміром, такий різко негативній думці Юрія Клена про поему Осьмачки: “... поет хаотичний зміст своєї хаотичної душі пробував вкласти у строгу строфічну форму” [11, с.56]. Ю.Лавріненко свою думку сформулював у такий спосіб: “...подекуди ця велетенська будова поеми зсувається в хаос, але цей знак хвороби зразу ж компенсується проблисками геніальної творчої фантазії та інтуїції” [5, с.115].

У своєму погляді на поему Т.Осьмачки “Поет” Ю.Шевельов уже мав предтечу. Йдеться про рецензію В.Барки, вміщену в місячнику “Орлик” 1947 року. У цій рецензії говорилося: “...формується у поемі Т. Осьмачки зовсім нова, незнана досі система мистецького думання і сприйняття дійсності... Заявляються невідомі категорії думання і форми вислову, нестерпні, не зносимі для тих, хто негативно ставиться до абсолютно нового в поезії” [9, с.7].

Відсікши негації, реабілітувавши “Поета”, Ю.Шевельов цілковито зосередився на ґрунтовному аналізі поеми, логічно й переконливо доводячи неординарність, естетичну й соціальну важливість цього твору – причому не тільки для української літератури.

Висока оцінка мистецького хисту автора поеми “Поет” превалює протягом усієї статті-рецензії Ю.Шевельова. Знаючи рецензента як об’єктивного, стриманого на компліменти критика, мимоволі проймаєшся довірою до його намагань зарахувати “Поета” Т. Осьмачки до вершин світового письменства.

Постулати Ю.Шевельова не безпідставні, не голослівні – він свідомо переконує численними фактами, прикладами. Тому не як гіперболізації, а як належне приймаємо такі його оцінки таланту Осьмачки і рецензованої поеми: “Серед наших поетів, може, нема конкретнішого, спостережливішого, цупкішого на сприймання речей і явищ” [14, с.291], “Подібної предметовості, конкретності в описі пекла і світобудови... українська поезія не знала від “Енеїди” Котляревського” [14, с.293], “Це, може, перший твір нашої поезії ХХ сторіччя, де досягнуто такої – майже страшною – об’єктивності” [14, с.297], “... ніхто так гострозоро, як Осьмачка, не бачить..., всього земного буття...” [14, с.298] і т.п.

Ю.Шевельов цілковито виправдовує у поемі Т.Осьмачки згустки тем-

них барв і цілу гаму відтінків червоного й чорного, описи жахить і сугестією емоційно-енергетичної люті, гніву й ненависті – усього, що окреслює, увиразнює, виводить на перший план аспект трагічного. Є.Маланюк твердив: “Українській душі бракує почуття трагічного, незважаючи на всю об’єктивну трагічність української історії... Найбільшу трагедію українець спростить, сплющить і зведе до степеня кумедії” [6, с.14] Якщо це брати за критерій, то Осьмачки це не стосується: він, за словами Ю.Шевельова, пише “... цілком всерйоз і трагічно” [14, с.303]. Зболена душа поета вихлюпує трагізм на кожную строфу поеми – той різноплановий трагізм, що виростає із індивідуального світовідчуття ліричного героя, з трагічної речевості світу і, зрештою, як вислід “трагічного світогляду ІХ століття, ідеї вичерпаності європейської культури” [4, с.26] Все це в сукупності дозволило Ю.Шевельову назвати поему Т.Осьмачки трагічно-філософським епосом, “своєрідним українським варіантом загибелі богів” [14, с.303], фактично – варіантом катастрофи української нації.

У статті-рецензії Ю.Шевельова “Поет” Теодосія Осьмачки” порушуються також такі цікаві питання, як проблема прометеїзму на українській національній основі, роль поета й поезії у суспільстві. Зачіпає рецензент і мало досліджену проблему зв’язків “Поета” із творами інших літератур, проблему екзистенційності поеми у світовому контексті.

Дивно, що не звернув Ю.Шевельов уваги на епіграфи, які обрав для кожної з трьох частин поеми Т. Осьмачка. Це слова із творів Данте, Гоголя (перша частина), Шевченка (друга частина), Байрона (третя частина). Правда, вплив “байронічної поеми” рецензент вбачає, зокрема, у такому описі української дівчини в поемі “Поет”:

... ані міста карпатські горові,
ні села на Полтавщині співочі,
хоч їй ще не було тринадцять літ,
такої вроди не вели на світ... [14, с.311].

Мало маємо на сьогодні досліджень на тему «Шевченко та Осьмачка», зачин якій поклав Ю.Шевельов. А що стосується висвітлення такого багатого духовного зв’язку, як П. Куліш і Т.Осьмачка, то Шевельов тут досі по суті єдиний дослідник.

Загалом не викликали й не викликають у літературознавстві заперечень Шерехові оцінки фабули, сюжету, мови і стилю поеми “Поет”. Як правило, всі наступні поціновувачі тут посилаються на його думки.

“Поетам, – зауважує Ю.Шевельов, – є чого повчитися в Осьмачки... Словник Осьмачки – нечувано багатий і не зі словників насмиканий, а взятий з природної, живої мови. Тому слова в нього – “не словникові холодики”, а живі носії предметовості, відчужання” [14, с.307].

Поема “Поет” написана октавами. “Те, що Осьмачка зробив з цим розміром, – відзначається в рецензії, – межує з чудом... октава дійшла можливої межі досконалості” [14, с.808].

Сам Т.Осьмачка, як і кожен справжній мистець, очевидно, вважав, що

процес мистецького удосконалення безмежний. У 50-х роках він значно допрацював поему “Поет” і заново надрукував її – на цей раз у збірці своїх поетичних творів “Із-під світу” (Нью-Йорк, 1954). Цікаво було б простежити, як врахував автор пропозиції та зауваження Юрія Шевельова, а також інших критиків поеми, але це вже – окреме питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воропай О. В дорозі на Захід / Щоденник утікача. – Лондон, 1970.
2. Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5.
3. Жулинський М. Приречений на самотність і вигнання // Осьмачка Тодось. Поезії. – К., 1991.
4. Ільницький М. Українська повеснна еміграційна поезія. – Львів, 1995.
5. Лавріненко Ю. Зруб і парости. – Мюнхен, 1971.
6. Маланюк Є. Книга спогадів. – Торонто, 1962. – Т. 1.
7. Наше життя. – Аусбург, – 1948. – 25 січня.
8. Нові дні. – Торонто. – 1951, 1954.
9. Орлик. – Берхтесгаден. – 1947. – № 7.
10. Осьмачка Теодосій. Поет. – Регенсбург, 1947.
11. Слабошпицький М. Тодось Осьмачка. Никифор Дровняк із Криниці. – К., 1995.
12. Українська трибуна. – Мюнхен, 1948.
13. Українські вісті. – Новий Ульм, 1947. – 20 грудня.
14. Шерех Юрій. Не для дітей. – Нью-Йорк, 1964.

Г.Плетньова

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ПРО ЕМІГРАЦІЙНУ ІСТОРИЧНУ ПРОЗУ 40-Х РОКІВ

Видатний український вчений-славіст Ю.Шевельов багато уваги приділяв проблемам історії української літератури та сучасному її стану. В літературознавчій спадщині Ю.Шевельова чільне місце займають огляди та дослідження української прози. Так, у статті “Українська еміграційна література в Європі 1945 – 1949” дослідник наголошує на пріоритеті прози як центру, змістового ядра будь-якої сучасної літератури. Особливостями великої епічної форми, на його думку, є поступовість письменницької роботи над твором, особлива увага до остаточного його варіанту.

В еміграційній прозі 40-х років ХХ ст. головною була тема української людини. Ю.Шевельов вважає, що ця тема розроблялась у історичному та онтологічних аспектах (проблема існування української людини в умовах радянського тоталітаризму, з одного боку, та в умовах війни і еміграції — з іншого). Зрозуміло, що в таких аспектах поняття “українська людина” береться автором як узагальнююче і разом з тим свідчить про увагу критика до етнопсихологічних проблем української еміграційної прози 40-х років.

Як свідчення цього, першочергова увага дослідника до творів з сучасного життя, де вирішувалися проблеми зародження, становлення та розвитку “української людини” в ХХ столітті.

Відповідно, історичний аспект буття “української людини” відходив на другий план. Але хоч тематично історична проза 40-х років обмежувалась, за спостереженнями дослідника, подіями в Україні XVII–XVIII ст., вона піднімала ту саму проблему “української людини”. Політичне та національне самовизначення “української людини” в ХХ ст. відбувалось і через отожднення її як представника нації, формування якої припадало на часи зародження української державності, яке особливої активності та гостроти набуло саме в XVII та XVIII ст.

Цікавим і перспективним питанням для майбутніх досліджень української історичної прози є, на наш погляд, можливий зв’язок концепції історичної еміграційної прози 40-х років Ю.Шевельова з системою вивчення української історичної прози 20-х років ХХ ст. Основоположні моменти, ідеологічні відкриття, зроблені дослідником, мають певні витоки вже в історичній прозі 20-х років.

На думку критика, актуальною в історичній прозі 40-х років на еміграції є проблема “зустрічі української стихії з залізним законом історії, проблема української людини, що починає ці закони усвідомлювати” [3, с.252]. Це, як справедливо наголошує дослідник, “вічна проблема української історії” [3, с.252]. Вона є найголовнішою в обраних для аналізу творах еміграційної літератури: “Приборканий гайдамака”, “Пімста” В.Домонтовича, “День гніву” Ю.Косача.

Вже в історичній прозі 20-х років ця проблема повторювалася з постійною гостротою з твору в твір (твори Ю.Опільського “Іду на вас” (1918 р.), “Ідоли пануть” (1921 р.), Б.Лепкого “Мотря” (1926 р.).

Ситуація політичного роздоріжжя, яку відтворювали українські письменники 20-х та 40-х років ХХ ст., спонукає до активної дії. На прикладі авторської концепції оповідання В.Домонтовича “Приборканий гайдамака” дослідник, підтримуючи погляди письменника, зауважує, що “тільки та історична дія може бути успішною,.. яка випливає не лише з суб’єктивного “хочу” і навіть з об’єктивного “інакше не можу”, а та, яка вміє скороридувати своє діяння з загальним кроком доби” [3, с.251 – 252].

Так само, на думку українських письменників 20-х років терези української історії повинні перехилитись у бік історичної необхідності.

Через пріоритет “проблеми людини в її взаємозв’язку з масою й добою” [3, с.251–252] справедливим є твердження дослідника про другорядну роль у творах історичної прози історичного колориту. Подібні тенденції зменшення ваги історичних подробиць, побутописання тощо спостерігаємо вже в історичній прозі українських письменників 20-х років.

Яскравим прикладом твору з вищезазначеними рисами (підпорядкованість історичного колориту комплексу історіософських та етнопсихологічних проблем) є, на думку Ю.Шевельова, новела В.Домонтовича “Пімста”,

яка “має в центрі уваги не історичну подію як таку, а психологію політичного і військового вождя в його ставленні до провадженої ним маси, в його відчутті свого понадособистого характеру” [3, с. 252].

Посилення уваги до індивідуального буття за рахунок зменшення ваги історичного колориту, порівняно з історичною прозою XIX ст., відбувається вже в 20-х роках (“Іду на вас”, “Ідоли падуть”, “Танечниця з Пібасту” (1921 р.) Ю. Опільського, “Мотря”, “Сотниківівна” (1927 р.) Б. Лепкого).

Найвизначнішим твором української еміграційної історичної прози 40-х років Ю. Шевельов вважає роман Ю. Косача “День гніву” (1947 р.). Твір, на думку дослідника, репрезентує основні риси сучасного історичного роману. За зауваженням самого автора, темою твору є “стихійний, всенародний, революційний зрив української нації й ступеневе формування політичного світогляду Богдана Хмельницького та нашої провідної верстви в початках повстання” [2, с. 4].

Відкриттям в українській прозі (не тільки історичній), на думку Ю. Шевельова, стало нове змалювання “патосу повстання Богдана Хмельницького” [3, с. 252]. Нове, в порівнянні з раніше створеними в Україні Радянській,— безперечний факт. Твори аналогічної тематики, “Богун” О. Соколовського (1931 р.), “На берегах Дніпра” (1938 р.) К. Осипова, “Іван Богун” (1939 р.) Я. Качури та інші, детально розглянуті у вітчизняному літературознавстві [1].

Роман при деякій сумбурності викладу політичних мотивацій протиборчих сторін вражає “патосом людяності, звеличання української людини... При чому людину цю береться не ідеалізовано, а в повноті її проявів, у її безперервному становленні” [3, с. 252]. Так, про ідеалізацію української людини в романі Ю. Косача не йдеться. Натуралізм виключає ідеалізацію.

У романі українська людина – в пошуках себе, лідера в своїх політичних надіях, намірах. Відвертість змалювання народного зубожіння, що межує з ейфорією народних злетів,— це, на думку дослідника, пафос народного повстання, який відтворив автор.

Отже, шлях аналізу історичної прози, зроблений Ю. Шевельовим стосовно української еміграційної прози 40-х років XX ст. містить продуктивні можливості для використання елементів цього аналізу в дослідженні української історичної прози 20-х років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корж П. Питання розвитку української історичної прози. Романи і повісті про народно-визвольну війну 1648-1654 рр. – Х., 1959.
2. Косач Ю. День гніву: Повість про 1648 рік. – Регенбург, 1947.
3. Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі. 1945 – 1949 // Шерех Ю. Не для дітей: Літературно-критичні статті й есеї. – Прага, 1964. – С. 226 – 275.

ДРУГЕ НАРОДЖЕННЯ ЕДВАРДА СТРІХИ: ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ЯК ДОСЛІДНИК ТВОРЧОСТІ КОСТЯ БУРЕВІЯ

Юрій Володимирович Шевельов є не лише мовознавцем, літературним критиком, але й істориком літератури, що міг авторитетно висловлювати власну думку у багатьох ділянках сучасного мистецтвознавства.

Вихідною засадою його діяльності як літературного критика було те, що статті, “відбиваючи обличчя критика, звертають увагу на літературні якості твору, прагнуть збагнути літературний твір як єдність і внутрішньомотивовану цілість” [5, с.30].

Прикладом такої наукової проникливості, широкого володіння знаннями з естетики та оперування літературними фактами є робота над книгою Едварда Стріхи “Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція” [3], в якій він виступив як упорядник та редактор. У книзі зібрані всі твори Костя Буревія, що були підписані псевдонімом “Едвард Стріха”. Окрім писань Едварда Стріхи, у додатках були вміщені численні дотичні до цього літературного явища матеріали: листи М.Семенка “Зозендропія”, яка виникла з полеміки лідера українських футуристів з Костем Буревієм. До всіх творів було подано коментар. Завершує книгу стаття Юрія Шереха “Історія однієї літературної містифікації”. Усі ці матеріали, разом взяті і зібрані під обкладинку однієї книги, допомагають створити відповідний літературний контекст та зрозуміти пародійну творчість Костя Буревія як цілком оригінальне і самобутнє явище української літературної доби Розстріляного Відродження.

Чим же зацікавив Юрія Шевельова Едвард Стріха, чому він не зацікавився ні літературно-критичною, ні драматургічною творчістю Костя Буревія, а лише пародійною її частиною? Відповідь на ці питання знаходимо у творчому доробку вченого. Так, зокрема, у своїй статті “Два стилі літературної критики” (1948) він писав: “...критика...своєрідна інтелектуальна гра. Одна з насолод мистецтва – зашифрування, щоб бути розшифрованим, недомовлення, щоб бути інтерпретованим. Чого варте життя без гри? Тим більше, коли ця гра інтелектуальна й навчає учасників пізнавати справжні цінності?” [5, с.46]. Саме таку інтелектуальну гру в українській літературі 1920-х років повів Едвард Стріха, створений Костем Буревієм. Тому саме гра Костя Буревія в Едварда Стріху і стала для дослідника вдячним матеріалом для аналізу всієї епохи та провідних тенденцій розвитку літератури. Сприйнявши Едварда Стріху як справжнє ренесансне явище, сповнене загальнолюдської й мистецької значимості, Ю.Шевельов провів велику упорядницьку роботу, зібрав докупи всі твори, підписані цим псев-

донімом, і видав їх як зразок повноцінної української літератури.

Вперше стаття, присвячена цьому феномену, з'явилася в 1947 році в шостому числі журналу "Арка". У 1953 році автор подає цей текст у скороченому вигляді з вилученням цитат із віршів для публікації у книзі Едварда Стріхи "Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція". У повному вигляді стаття була надрукована англійською мовою у науковому журналі "The American Slavic and East European Review" [6] за лютий 1955 року. Також стаття була виголошена автором як доповідь англійською мовою в Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Все це свідчить про те вагоме місце, яке зайняв Кость Буревій у дослідницькій діяльності Ю.В.Шевельова. Це підкреслює і той факт, що в 1964 році, готуючи збірку статей "Не для дітей" [5], епіграфом до своєї біографії він добирає слова Едварда Стріхи: "Не хвилюйся".

У статті Ю.Шевельова привертає увагу той факт, що дослідник намагається розглядати пародійну творчість К.Буревія у широкому літературному контексті. При цьому автор викладає історію літературних містифікацій у преромантичній та романтичній літературі, зокрема розглядає такі явища, як "Пісні Осіана" Д.Макферсона, "Повісті Белкіна" О.Пушкіна, проводить паралель між Едвардом Стріхою та Козьмою Прутковим. Цим самим критик намагається осмислити творчість українського автора у зв'язку із світовою традицією.

Відзначаючи літературні якості пародій, дослідник виділяє питомі риси, що відрізняють образ та діяльність Едварда Стріхи від Клари Газуль чи Козьми Пруткова: "По-перше, – говорить Ю.Шевельов – вони цікаві тим, що Едвард Стріха зумів свої пародії подати так, що представники висміюваних ним літературних течій прийняли їх за чисту монету і – на великий скандал, собі на глум – вмістили їх цілком "всерйоз" у своїх журналах. По-друге, вони цікаві тим, що не обмежуються на літературній пародії, а заховують за нею жало політичної сатири, прихованого, але гострого виступу проти політичної системи на Україні" [3, с.252].

Автор підкреслює і те, що творчість Едварда Стріхи привертала чимраз більшу увагу не тільки літературних критиків, але й політичної цензури. Та коли в "Авангарді" В.Поліщука було надруковано "Зозендропію" [2] Едварда Стріхи, критика змінюється на політичне переслідування. У чому ж Ю.Шевельов вбачає причину такого несприйняття? "Причина була та – твердить він – що "Зозендропія" була ляпасом не тільки футуризмові, а всій "пролетарській" літературі. Безжалюбно викрила вона вульгарну, примітивну суть цієї літератури, її безпорадність, неоковирність, рабську залежність від "політграмоти" [3, с.255].

Стрісі-Буревієві відмовляють у праві на друкування творів, спроба видати книжку "Пародези" теж не вдалася через цензурні заборони. І тому Едвард Стріха змушений був виступити, "лишивши пародійний тон остронь", як зазначає автор статті, в офіційно-партійному журналі з самокритикою [1]. Відзначаючи стильові відмінності цієї статті Стріхи, що мала промовисту назву "Автоекзекуція", від його попередньої творчості, Ю.Ше-

вельов зауважує: “А все ж таки, всупереч усьому, і тут проглядає старий Стріха, і чим ближче читач до кінця статті, тим сильніше враження, що він має справу з пародією теж, тільки на новий об’єкт на стиль офіційної комуністичної критики” [3, с.259].

Але й ця стаття не допомогла Стрісі – його творам назавжди було перекрито шлях до читача. Пізніше така ж доля чекала і самого творця Едварда Стріхи – Костя Степановича Буревія.

Оцінюючи значення творчості Едварда Стріхи, критик намагається дати відповідь на питання про те, “... чому ... Стріха головним об’єктом пародій вибрав український футуризм?” [3, с.262]. Роблячи невеликий екскурс в історію українського футуризму і, зокрема, аналізуючи творчість М.Семенка, говорить, що “український футуризм мав переважно характер наслідування чужих, головне російських зразків, і не створив якоїсь школи” [3, с.262].

Саме в тому, що К.Буревій у формі літературної пародії зміг показати всю штучність, пристосуванство та провінційність українського футуризму, й полягає визначна роль його літературної містифікації. Власне, як відзначив Шевельов, “сатира Стріхи ... переросла рамки футуризму” [3, с.264]. Все це разом взяте найкращим чином свідчить про важливе значення творчості Едварда Стріхи в історії української літератури.

Наприкінці слід сказати, що стаття Ю.В.Шевельова, присвячена творчості Едварда Стріхи, викликала полеміку в українській еміграційній та англомовній пресі щодо оцінок, даних автором українському футуризмові. Відповідаючи на критичні закиди з боку опонентів, автор статті цілком слушно зауважив, що він “... Семенка не бачив у чорнім світлі, тим більше, що в статті міститься ствердження, що Семенко мав своє скромне місце в тій течії, що сприяла європеїзації літератури” [4, с.40].

Оцінюючи наукову працю Ю.В.Шевельова над дослідженням творчості К.Буревія, відзначимо його роль у відновленні історичної справедливості. Адже він зробив проникливий аналіз літературного феномена Едварда Стріхи. Подаючи глибокі аналітичні розгляди, Ю.Шевельов підкріплює їх практичною упорядницькою роботою і доносить через десятиліття живий голос Костя Степановича Буревія, розкриваючи творчу манеру пародиста. Витончені висновки дослідника про специфічні та загальні літературні теми в історії літератури і критики вважатимуться вирішальним ударом проти політично тенденційної оцінки мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стріха Едвард. Автоекзекуція // Критика. – 1930. – №5. – С. 79 – 94.
2. Стріха Едвард. Зозендропія // Авангард. – 1929. – №3. – С. 17–20.
3. Стріха Едвард. Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція. – Нью-Йорк, 1955.
4. Шерех Ю. Друга черга: Література, театр, ідеології. – Сучасність, 1978.
5. Шерех Ю. Не для дітей: Літературно-критичні статті і есеї. – Нью-Йорк, 1964.

Р.Мариняк

ПРОБЛЕМА ПРИТОМНОСТІ НАЦІЇ В ЛІТЕРАТУРНІЙ КРИТИЦІ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА І В ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО

На сьогодні до найбільш згубних для української культури ХХ століття факторів дослідники відносять явище еміграції, причому чітко розподіляють її різновиди: фізична та внутрішня еміграція. Українська культура ХХ ст., підірвана масовим її фізичним обезлюдненням через від'їзд найяскравіших представників нації на Захід, постійно потерпала й від того, що ті непересічні, національно свідомі індивіди, котрі “залишилися в Україні, але душевно не приймали більшовицької системи, були змушені мандрувати щораз далі в глибину власної душі і замикалися від довкільного світу” [4, с.7]. Ю.Лавріненко називає їх “внутрішніми емігрантами”. До таких “внутрішніх емігрантів” відносимо нині й Ліну Костенку – українську поетесу, нашу сучасницю, яка за радянського режиму “мовчала в літературі” протягом 1961–1977 років, а сьогодні знову припинила активну видавничо-літературну діяльність (очевидно з огляду на антиномії нинішньої доби, зростаюче з дня на день збайдужіння сучасників до задоволення високоестетичних духовних вимог).

Мабуть, саме приналежність до двох виявів еміграції і єднає дві постаті – Ліну Костенку, “внутрішню емігрантку”, і Юрія Шевельова – представника української еміграції в США, ученого, професора Колумбійського університету. Єдність ця полягає у причетності обох до того активно діючого пласту “емігрантів”, котрі на відстані, як справжній, так і умовній (Л. Костенко), змогли об'єктивно оцінити трагічність епохи, глибину проблем, які є актуальними для України сьогоденної. У поглядах Ю.Шевельова та Л.Костенку співзвучним є розуміння коренів, першопричин культурних та націотворчих проблем українства, – обоє вбачають біду нашої нації в її духовній провінційності, свідомо прийнятній національній меншовартості, комплексі “хахла-малороса” та запереченні власної причетності до всіх трагічних сторінок української історії.

До питання, пов'язаного зі способом подолання в українців внутрішнього раба та пошуком першопочатків цього ганебного явища в системі українського менталітету, Ю. Шевельов звернувся ще 1943 року в роботі “Меч, труби, люття”, опублікованій автором під псевдонімом Юрій Шерех у книзі “Друга черга” (1978). У цій статті автор спробував простежити генезу формування рабської психології в свідомості українця. З цією метою Ю.Шеве-

льов звернувся до аналізу життєвих і політичних позицій Лазаря Барановича – барокового поета, громадського діяча, вченого-педагога другої половини XVII ст. Автор вбачає саме в епосі другої половини XVII ст. початки виплекування того типу “хакла”, що став національним лихом і прокляттям. Ця епоха – час, коли ще існує тип воїна-мужа (для Ю. Шевельова це І. Мазепа – Р.М.), але вже активно заявляє про себе тип українця, що згодом дасть “клясичний і жахливо викінчений тип слизняка – земляка з циновими гудзиками” [5; с.16]. Лазар Баранович – людина, на прикладі життя якої легко простежується історія зламання особистості, людина, сила, хист, енергія якої пішла нанівець. Причиною світоглядного зламу Барановича є не лише низка трагічних перипетій даної епохи, а й особиста, навіть дещо надмірна, схильність до компромісів.

Отже, як зазначає Ю. Шевельов, у першій половині XVII ст. ще можемо шукати поодинокі приклади ідеального українця, у другій – знайдемо вже зародки нового типу, якому притаманним є розуміння всього *свого* (сам приборкує свої сили, сам шукає свого порятунку, сам вростає в систему московської рабсько-холопської держави і вже не бажає братися за меч). Тобто саме в той час така ознака як український індивідуалізм набрала різко негативного забарвлення, бо першопочатково він (індивідуалізм) був породжений специфікою землеробства, взаємодією з природою, гармонійним “земним” ставленням до навколишнього світу, а згодом, поєднаний з політичною пасивністю, браком колективної волі, національної солідарності та згоди, став трагедією українства, її соромом і ганьбою.

Лазар Баранович знаходиться в межовій ситуації: він ще активно працює на благо свого народу, намагається підтримувати українську науку, культуру, час від часу навіть намагається усунути контрасти доби національною згодою, але вже не покладається на сили земляків, а шукає підтримку в Московщині. Ю. Шевельов таким чином коментує це явище: “Так зроджується в Барановича смертельна хвороба не одного нашого покоління, що зветься “зовнішня орієнтація”. Повинен прийти хтось, сильний і могутній, і, простягнувши свою владну руку, заспокоїти... Так починається сподівання на царя, орієнтація на Московщину. Так починається тактика пристосування” [5, с.21–22]. Але на відміну від наступних поколінь Л.Баранович з часом прозріває і переконується, що “Москва сіє на Україні не мир, а чвари, бо це було їй вигідно, щоб приходити княжити і володіти” [5, с.22], сил і мужності вступити в боротьбу не вистачає, бо світогляд поета вже підточений і захитаний у своїх основах, це вже тільки відгомін минулої епохи. “Меч його глибоко застряг у піхвах, труби не кличуть до бою, а сурмлять славу поневолювачам України, і в звуках лютні шукає він утечі від життя” – робить висновок Ю.Шерех [5, с.21].

Робота “Меч, труби, лютня” розкриває нам проблему світоглядної деформації українця опосередкуванням образу Лазаря Барановича. Тут ми бачимо, що для автора загалом постать барокового поета – це лише уособлення згасаючого в українцях запалу до боротьби, до відстоювання влас-

них позицій та скульптивованої надалі схильності до компромісів, що переросла нині в політичну пасивність і невизначеність, це узагальнений образ людини-борця другої половини XVII ст., на зміну якій прийшов глухий до поняття національної свідомості наш земляк – українець.

Поетеса Л. Костенко у своїй творчості також активно порушує проблему опритомнення української нації. На відміну від Ю. Шереха, якому притаманна гостра, навіть дещо різка манера викриття негативних ознак українського характеру, акцентування уваги на українській провінційності як першопричині негараздів українства, Л. Костенко осмислює дані проблеми в історіософському аспекті. Її міркування, висловлені в поезіях, – це пропущені крізь призму особистого світовідчуття погляди на історію українського народу, на його місце в світовій системі націй та народностей, це виважене розуміння причин і касандрівське передбачення наслідків життєдіяльності українства.

Єднає Л. Костенко з Ю. Шевельовим така ознака, як пошук в українській історії індивідів, життя і діяльність яких могли б бути прикладом для наслідування, ілюстрацією до подій, що мали вирішальне значення для формування історичного процесу в Україні. Однак Л. Костенко не замикається на українській історії, тлом для розгортання подій у поетеси служать і моменти світової історії, дії і вчинки історичних персонажів часто спроектовано авторкою в русло української проблематики.

У статті “Меч, труби, люття” Ю. Шевельов зазначає, що в другій половині XVII ст. саме свідомо підібрані злободенні алюзії, завуальовані ремінісценції, до яких, наприклад, досить часто звертається Л. Баранович, були єдиним засобом точно, гостро й водночас, обережно втілити думку в слові, донести до аудиторії погляди авторів. До такого ж прийому зверталася (хоча й вимушено) в 60–70-х роках XX ст. Л. Костенко, оскільки їй, як і більшості митців того часу, залишалася для висловлювання власних позицій алегорична форма. Саме таким способом розкрито проблему провінційності українства, його возведеного в культ невігластва в питаннях національної самоідентифікації, його антипатії, навіть агресії щодо митців як духовної еліти нації, як її авангарду в поемі “Циганська муза”, вміщеній у збірці “Неповторність” (1980).

Більш відверто й прямо Л. Костенко висловлює погляди на націотворчий потенціал українців, на рівень і актуальність проблем, що турбують сучасність, у поезіях, що ввійшли до збірки “Вибране” (1989), яка в свою чергу вмістила велику кількість віршів із ненадрукованих свого часу книжок поезій “Княжа гора” (1972) та “Зоряний інтеграл” (1963).

У віршах з окресленою проблематикою чітко звучать два мотиви: мотив болю за вікову ганьбу, породжену помилками українства, та мотив особистої відповідальності за скоєне. Поетеса ніколи не виносить себе поза межі свого народу, не протиставляє себе і свої вчинки помилкам, допущеним українством. Чітко осягаючи його неймовірну відсталість, політичну пасивність, рабську психологію (“Що може душу сколихнуть рабу?” [3, с. 167]),

вона все-таки сповнена любові, не співчуття, не жалю, а любові до свого народу. (“В антисвіті зірочкою маю, / в антинароді свій народ люблю” [3, с.319]). І тому саме так, як це робить людина, котра щиро любить, але не прощає промахів та помилок, а, навпаки, вказує на них, звертає активно увагу, Л.Костенко відверто, без пом’якшення, без спроб згладити певну грубість, малює картини нинішньої епохи:

Усі вже звикли: геніїв немає.

Поснулим душам звелено хропти.

Епоха несприятлива – ламає
іще в колисьці геніям хребти [3, с.207]

або:

Січкаря душ, омріяна епохо!

Мистецтво взяте на скобу.

Митці поволі – обростають мохом [3, с.167].

Для Л. Костенко епоха – це часопростір, населений людьми, її земляками, а отже, епоха – втілення їх дум і вчинків, тому відповідальність за характер епохи лежить на кожному зокрема. Якщо нація іде по життю неосмислено, за інерцією, то попереду її чекає порожнеча. І це не безпідставні міркування чи влучні метафори, Л. Костенко абсолютно серйозно прогнозує при аналогічній подальшій пасивності українців повне небуття, бо самі українці рухаються в напрямку до безодні, яка от-от може поглинути їх у часі. Звертаючись до читачів, авторка застерігає:

і так по крихті, крихті Україна –

іде з тобою, Боже мій, куди?! [3, с.185].

Осягти міру особистої відповідальності за стан епохи, за місце своєї нації у світовій громадськості складно, на це здатен непересічний індивід, а не функціонер, який на сьогодні є основною структурною одиницею української нації. Функціонер не зможе осягти навіть внутрішній зміст вистову, не те що пережити ті почуття, про які йдеться у вірші Л. Костенко “і тільки злість буває геніальна”:

І щось в мені таке велить!

Збіліти в гнів до сотого коліна!

І щось в мені таке болить,

що це і є, напевно, Україна [3, с.209].

Не зрозуміє, мабуть, функціонер нинішньої епохи й суті запитань “Яким вогнем спокутувати мушу хронічну українську доброту?!” [3, с.209] та “Що як це вже зараз в наших генах / нащадки наші зневажають нас?” [3, с.207], адже для цього треба визначити себе в системі часових, просторових рамок, осягти характер взаємодії особистого “я” з колективним “ми”, треба зрозуміти ходу часу, збагнути її закони, спробувати активно опанувати її, спираючись на відкриті закони, перетворитися з функціонера на індивідуума.

Виходом з даної кризової ситуації, на думку Л. Костенко, є віра, але віра, породжена думкою, сформована критичним переосмисленням поми-

лок, які неможливо викреслити з історичної пам'яті ("Ганьбу віків лиш магма відпере" [3, с. 165]). Такий підхід до опритомнення української нації, до розуміння її проблемних аспектів є співзвучним з поглядами Ю.Шереха, визначеними в першому розділі триптиха "Над озером. Баварія" (1947), де автор, розглядаючи в розрізі сутність доби, ототожнює її з поняттям доба функціонерства, в системі якої "не вміють думати, не вміють констатувати, живуть категоріями Пацикова (Пациків – синонім найвищого рівня провінційності – Р.М.)" [6, с.329], це доба, в яку воліють "вірити в безглузді пророкування ворожок і стигматичок у буквальному і поширеному значенні. У поширеному вони звуться дипломати, магістри, журналісти, публіцисти" [6, с.329]. Щоб побороти це огидне явище нинішньої доби, слід, на думку Ю.Шереха, по-перше, зруйнувати "Картагену" нашої провінційності, перестати мислити категоріями Пацикова, по-друге, ввімкнувшись в злагоду і згоду, водночас протиставитись їм, зрозумівши їх, заперечити своїм незалежним існуванням [6, с.330]. Ці постулати осягла наша сучасниця – поетеса Л. Костенко і на знак підтримки продекларувала своїм читачам особисте кредо:

Я трохи звір. Я не люблю неволі,
Я вирвуся, хоч лапу відгризу [3, с.207].

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович О. Колоніальна спадщина в сьогоденній Україні: кілька ключових питань. Доповідь на Другому конгресі Міжнародної асоціації українознавців // Арка. – 1994. – №1. – С. 15 – 16.
2. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – №5. – С. 58 – 70.
3. Костенко Л. Вибране. – К., 1989.
4. Лавріненко Ю. Документи "внутрішньої еміграції" Максима Рильського // Листи до приятелів. – New York, 1964.
5. Шерех Ю. Меч, труби, люття // Шерех Ю. Друга черга: Література. Театр. Ідеологія. – Сучасність, 1978. – С.15 – 26.
6. Шерех Ю. Над озером Баварія // Шерех Ю. Друга черга: Література. Театр. Ідеологія. – Сучасність, 1978. – С. 312 – 330.

І.Бурлакова

ЙОГО ЛІТОПИС НЕ БЕЗСТОРОННІЙ ...

(Один із аспектів бачення Ю.Шерехом

постаті У.Самчука в українській літературі)

Талановитий культуролог та літературознавець, чий світогляд формувався в 20-30-ті роки ХХ століття, які увійшли в історію української літератури як Розстріляне Відродження, Юрій Шерех-Шевельов у своїх глибоких

академічних і водночас розкутих працях прагнув осмислити зразки українського письменства в контексті світової літератури.

Діяльність Ю.Шереха оцінюють по-різному, але непересічність його постаті в українському літературознавстві є безперечною.

Доля науковця була щедра на знайомства з творчими особистостями. Не випадковими були зустрічі та подальше співробітництво Юрія Шереха з Уласом Самчуком – вже відомим на той час представником української літературної еміграції.

Мистецький Український Рух (МУР) став спільною ділянкою роботи цих двох яскравих людей. Протягом всього періоду існування МУРу було покладено багато зусиль на реалізацію тих настанов, що були проголошені в декларації МУРу від 25 вересня 1945 року ініціативною групою.

Екстремальні умови війни поставили перед митцями не лише цілком природні вимоги чисто фізичного виживання, а й духовного самозбереження художників, що були розмежовані не стільки територіально, скільки різними ідейно-естетичними поглядами.

Організатори МУРу вважали за можливе та необхідне зберегти індивідуальну неповторність кожного митця в умовах тісної співпраці на спільних творчих та духовних засадах, Ю.Шерех наголошував: “Час ставив і ставить перед українським мистецтвом те завдання, до якого воно покликане: у високомистецькій, досконалій формі служити своєму народові і тим самим завоювати собі голос та авторитет у світовому мистецтві. Відкидаючи все мистецьки недолуге та ідейно-вороже українському народові, українські митці об’єднуються для того, щоб у товариській співпраці змагати до вершин справжнього і поважного мистецтва” [4, с.200].

Більшість організаційної роботи випало на Ю.Шереху, проте обов’язки голови правління МУРу сумлінно виконував У.Самчук, брав участь у всіх трьох з’їздах, конференціях, виступав із доповідями, предметом яких було вирішення творчих питань.

«Одна із доповідей У.Самчука “Велика література” була не стільки присвячена огляду пройденого шляху, скільки намагалася накреслити перспективи подальшого розвитку літератури. Особливі вимоги У.Самчук висував до самого письменника, що має працювати над створенням такого героя, який би був повноцінною, не обмеженою ідеологічно, інтелігентною людиною.

Ці погляди У.Самчука на творчу діяльність письменника є близькими Ю. Шереху.

Ю.Шерех подає у доповіді “Стилі сучасної української літератури на еміграції” своє бачення особи письменника як творця ідейно та естетично насаженої літератури. Підтримує ідею повернення до Європи “культурних скарбів, здобутих фавстівською людиною, ... але тільки для того, щоб сприйнявши, перевершити” [3, с.163].

Дослідник говорить про необхідність стильових пошуків, виділяючи ті стилі, які “не просто наслідують чужі зразки, а прагнуть виявлення особ-

ливостей української духовності як у змісті, так і в формі своїх творів” [4, с.205]. Такі стильові пошуки, на думку Шереха, вже почали розвиватися в українській літературі 20-30-х років ХХ століття під егідою неокласицизму та у діяльності ваглітян, але були штучно перервані великою хвилею репресій.

Близька позиція щодо розуміння літературного процесу видатним культурологом У.Самчуком сприяла тому, що постать останнього привернула увагу Ю. Шереха.

Аналізуючи літературу української еміграції, Ю.Шерех відводить У.Самчуку особливе місце, виокремлюючи його постать як професійного письменника з потоку тогочасної української літератури. Позиція автора Самчукових творів є цікавою Ю.Шерехові з огляду на її відстороненість від подій, що розгортаються у самих літературних полотнах. Але такою позиція автора постає лише з першого погляду: У.Самчук вміє абстрагуватися від другорядного, дрібного й піднятися до рівня створення панорами життя:

“У “Волині”, у “Юності Василя Шеремети” він так широко охопив це життя, що літературне ніби відійшло на другий план, а вражає саме багатство й глибина відтворення життя, життєвої спостережливості” [4, с.170], – писав Ю.Шерех, порівнюючи письменника з літописцем часів Київської Русі. На думку Ю.Шереха, У.Самчук писав “в душі класичного європейського реалізму часів його розквіту” [4, с.170] з притаманною йому помірною суб’єктивністю та хронікальністю, рамки яких розривала масштабність зображення дійсності. Ця якість Самчукових творів, як вважав Ю.Шерех, інколи заважала сучасникам сприймати написане письменником у всій його глибині.

Проте, нові обшири письма Уласа Самчука мають відкритися прийдешній генерації читачів, письменників, літературних критиків, що є ознакою манери талановитого реаліста, чії ідеї стають зримишими лише з відстані часу.

Неординарність погляду Ю.Шереха на місце У.Самчука в українському літературному процесі є очевидною з таких слів критика: “так стояли поза літературним процесом 60-70-х років минулого століття в російській літературі твори Лева Толстого. З погляду того дня вони були дивні й навіть архаїчні – як епопеї Самчука з погляду сьогоденного нашого дня” [4, с.170].

Можливо, не до кінця зрозумілими були й ті питання та проблеми, які поставив перед собою та сучасникам У.Самчук у повісті “Юність Василя Шеремети”, присвяченій побутові та психології життя української гімназійної молоді 20-х років. Відтворюючи насичену протиріччями дійсність окупованої поляками Волині, автор насамперед цікавиться тими настроями та сподіваннями української молоді, тим, як у дискусіях та полеміках формувався світогляд, обирався шлях життя, проходило становлення національної самосвідомості.

Полемічна насиченість є однією із прикмет цього твору. Саме з диспутів ми дізнаємося про різноманітний світ зацікавлень та широкий спектр поглядів на життя майбутньої інтелігенції. По-новому сприймається позиція головного героя твору Василя Шеремети – людини мислячої, такої, яку ми зазвичай визначаємо як фавстівський тип, що приваблював в українській літературі Ю. Шереха.

Для людини такого типу все життя є дорогою до самого себе, шуканням істини, пізнанням світу та свого місця в ньому. А своє місце в житті герой визначав так: “Добитись до того заповітного краю і вийти на чисте, легше, просторіше поле життя. Дістати матуру. Вступити до університету” [1, с.27].

Нащадок колишніх кріпаків, яких “пан Клопуцький підганяв налигачем” і які “день у день вмивалися потом праці” [1, с.22 – 23], пам’ятав, що він, “Василь Шеремета, перший в роді, нащадок безлічі поколінь неписьменних рабів” [1, с.38]. “Він зробив уже перші кроки по сходах до чарівного і великого, і йому вже не хочеться назад” [1, с.38]. Та не слід сприймати вибір себе Василем Шереметою як звичайний кар’єризм. Ключем до розуміння поривань головного героя можуть бути такі слова Ю. Шереха:

“На Україні вплив народницького комплексу був великий, але, попри це, він лишався імпортованою ідеологією більше, ніж місцевим витвором. Європейська традиція вільної ініціативи й вільного змагання за особисте щастя й добробут ніколи не була викорінена” [1, с.420]. Порівнюючи твори У.Самчука “Кулак” та І.Сенченка “Червоноградські портрети”, Ю. Шерех робить висновок, що “Обидва твори показують ... людину, що формує суспільне життя, формуючи своє власне” [1, с.420]. Рівною мірою це стосується і героя повісті “Юність Василя Шеремети”.

Зображуючи становлення та еволюцію свідомості українського юнацтва початку століття, тобто того, що називаємо внутрішнім світом, У.Самчук щедрий на зовнішні, побутові деталі життя.

Аналізуючи українську еміграційну прозу повоєнних років у роботі “Українська еміграційна література в Європі 1945–1949. Ретроспективи й перспективи”, зупиняючись на традиційній реалістично-побутовій лінії письменства, Юрій Шерех зазначає: “Перехід від побутового роману до ідеологічно-соціального знаменує собою розвиток Уласа Самчука” [4, с.224] Далі дослідник продовжує: “Ще в “Юності Василя Шеремети” елементи побуту, може, проти волі автора явно переважають над моментами ідеологічного становлення героя твору – юнака і над моментами ідеологічних суперечностей і колізій” [4, с.224].

Так Ю.Шерех характеризує ранній етап становлення індивідуального стилю У.Самчука.

Ми можемо зауважити, що насиченість повісті елементами українського побуту не заважає читачеві зрозуміти ідейну спрямованість твору.

Ю.Шерех вважає, що повість “Юність Василя Шеремети” займає важливе місце в творчій еволюції У.Самчука, “тема становлення українського

позитивного героя, – людини не романтики слів і одчайдушних жестів і поривів, а тверезої людини розважного і спокійно-продуманого діла...” [4, с.221] вже накреслена в автобіографічній повісті, а згодом стала однією з головних тем творчості У.Самчука (роман “Ост”).

Літературознавець цілком слушно зауважує, що об’єктом аналізу творчості У.Самчука є питання становлення українського позитивного героя, здатного, як і Василь Шеремета, зробити в екстремальній ситуації свій вибір.

Показовим є епізод, коли Василь Шеремета відмовляється вбити єпископа і повертає револьвер Миколі. Він не хоче відбирати життя у людини на доказ того, що сам є сильною особистістю, всупереч тим героям, яких ми знаходимо у творчості М.Хвильового [2]. Самчук з переконливістю справжнього художника слова доводить, що цей вибір зроблений Василем не випадково і обумовлений самою природою героя. Письменник дуже реалістично зміг відтворити психологію молодого людини, яка легко піддається чужому впливові, але, якщо це сильна особистість, може вийти з-під нього. У постаті головного героя приваблює його здатність до самоаналізу.

Тип такої людини був оригінальним для української літератури того періоду. Недаремно автор зауважує: “Він думає, мов проклятий. У нього безліч думок. Навіть хотілось би, щоб їх було менше” [1, с.80].

Але поява такого типу героя в українській літературі була закономірною, бо обумовлена потребою культивування нової людини, покликаної творити нове життя з виру соціальних потрясінь на зламі епох. “Твориться нова верства людей...” [1, с.10]. Саме такі герої, які приречені “думати, мов прокляті”, спроможні побачити життя як складну панораму буття з найвищої точки як в плані прямого, так і в плані переносного.

Самчук у кульмінаційний момент повісті виводить головного героя на гору, з точністю літописця фіксуючи навіть час сходу сонця в цей день над містом. Така точна хронікальність сприяє максимальному напруженню подій, адже і сам герой, і читач не впевнені, чи не є цей схід сонця для Шеремети останнім. Залите сонцем місто, нагріті сонцем камені, звуки співу сповнюють героя вірою у красу життя, яке є більш зримим і зрозумілим звідти, з гори. Це підсилює його бажання жити і не позбавляти життя інших. Бо насильство заперечує ідеал інтелегентної людини – носія культури та моральних чеснот, який плекає Василь Шеремета. Духовну зрілість юнака ми бачимо і з того, що, пророкуючи появу нової людини, він говорить про необхідність збереження зв’язку із культурою минулого. І сам Василь, шукаючи душевної рівноваги, потребує дотику до козацької каплиці як опредметнення історії України.

Дорогою до каплиці юнак продовжує напружено думати про високість та нищість, що невідмінно супроводжують людину на життєвому шляху.

Ю.Шерех, досліджуючи манеру письма У.Самчука, писав: “Література ніколи не дорівнює життю, – це річ загальновідома. Вона завжди обскубує життя. Щоб вкласти його в рамки засвоєних нею літературних засобів. Коли вона бере матеріал життя в такій ширині й глибині, як Самчук, ці літера-

турні засоби стають непомітні читацькому оку, знічуються, затушковуються.” [4, с.170].

Залишаючись вірним своїй манері письма, У.Самчук, зображаючи картини природи, виписує кожен конкретну деталь, не зраджуючи своєму реалістичному сприйняттю світу.

Герой же повісті бачить природу іншими очима: кожна рослина в його уяві асоціюється з поняттями про шляхетність та духовність як мірила цінності людини.

Дорога до каплиці є підготовчим етапом до духовного зміцнення героя, яке він переживає, торкаючись рукою до старого каменю цієї історичної пам'ятки. Читаючи висічені імена козаків, “він уявляє себе також героєм, великим діячем, мужем, що знаходить розв'язку найтяжчого питання” [1, с. 137], поринаючи уявою в своє майбутнє. Завтрашній день ввижається Шереметові щасливим для українського народу, бо яким правом його земля в неволі? В уявленні Василя стають поруч шабля і думка, між якими має бути щось спільне.

Пам'ятаючи про автобіографічний характер твору, цей момент Шереметового життя ми сприймаємо як визначення життєвого кредо, як факт народження нової людини, яка йде життям під егідою гуманістичної ідеї.

У.Самчук зумів показати це з надзвичайною силою таланту, закликаючи до активного осмислення поставлених ним у повісті запитань своїх сучасників. А як писав Юрій Шерех: “Уміти бути своєрідним і водночас стояти на рівні доби, – це в наші часи не таке легке завдання” [4, с.233].

ЛІТЕРАТУРА

1. Самчук У. Юність Василя Шеремети. – Мюнхен., 1947.
2. Хвильовий М. Я (Романтика) // Хвильовий М. – Твори: У 2-х т.– К., 1990. – Т.1.
3. Шерех Ю. Стилі сучасної української літератури на еміграції // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: У 3-х т. Харків, 1998. – Т.1.
4. Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945–1949. Ретроспективи й перспективи // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: У 3-х т. Харків, 1998. – Т.1.

Г. Карнаушенко

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ПРО МОВУ СЛОБОЖАНЩИНИ

1

Рідне місто й край, “столицею” якого є Харків, постійно перебувають у колі інтересів Юрія Шевельова. Не завжди у центрі цього кола: наскільки відомо, немає про Слобожанщину окремого дослідження, такого, як про

Галичину (1975р.) [5]. Однак, коли на периферії світлого поля свідомості, коли й на підсвідомому рівні, мала батьківщина вченого завжди присутня в його роздумах, почуваннях, діях.

Спостерігаємо це і в його спогадах (наприклад, у “Лесь Курбас і Харків” (1993) [15], у “Так нас навчали правильних проізношень” (1986) [8], у “Зустріч з “Березолем” (1979) [13], у “3 повісті про двох Юрків” (1988) [12]), і в принагідних зауваженнях (наприклад, про “так звану колишню могилу Миколи Хвильового на тому, що колись було харківським цвинтарем” у статті про прозу Ю Андруховича [11, с.132], і навіть у красномовній неточності (про О. О. Потєбню: “В безпосередньому оточенні в рідному Харкові він спостерігав, що українська мова й культура на спаді” (1991) [6, с.35] [підкреслення моє. — Г. К.]

Власне, вибір тем деяких досліджень викликаний, очевидно, цим внутрішнім зв’язком із рідним краєм. Це й уся книжка “Олександр Потєбня. Мова. Національність. Денаціоналізація : Статті й фрагменти” (Нью-Йорк, 1992), упорядником і автором вступної статті якої є Юрій Шевельов. Це й постійний інтерес до Миколи Хвильового, про якого йде мова в різних працях, а найповніше, наскільки нам відомо, — у статті “Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового)” (1977; 1982), вміщеній у IV томі п’ятитомового зібрання творів М. Хвильового, виданого у США та Канаді 1983 р. (див. [16]). Це й, думається, книжка “Українська мова в I пол. XX ст.: Стан і статус” (1981), основний пафос якої пов’язаний із про і contra “харківської” “українізації” (див. [9]). Це й інтерес до таких постатей, як Григорій Квітка-Основ’яненко (напр., у [14]) і Григорій Сковорода [19].

Іван Мірчук, виявляючи найприкметніші риси українського (філософічного) мислення і наводячи як найяскравіший приклад життя й філософію Гр. Сковороди, підкреслює “змагання до реалізації, до застосування теорії на практиці” і зазначає, що ця риса “дуже яскраво виступає навіть при влаштуванні приватного життя” [3, с.321].

Саме так живе й діє Юрій Шевельов. Його ставлення до Харкова й Слобожанщини — то не лише романтичне й ностальгійне споглядання, не лише об’єкт наукових студій. Він надзвичайно уважно стежить за всім, що є обнадійливого й перспективного в науці, освіті, культурі Харкова (перш за все українських, звичайно). І допомагає, підтримує — і словом, і ділом. Саме Ю. В. Шевельов, з його авторитетом, зміг організувати Товариство друзів Харкова в Америці, яке підтримало й Харківський літературний музей, і Харківське історико-філологічне товариство, і конкретних науковців. Не можуть не вражати справді філософські сміливість, мужність і спокій вченого: адже він прекрасно усвідомлював — і усвідомлює, — що нам ще дуже далеко до гармонійного МИ з українською еміграцією (див. про це [17]).

Отже, бачимо, що справи в Харкові, ситуація в Харкові — і нинішньому, і колишньому — болять Ю. В. Шевельову. Проте, звісна річ, як учений, він уміє аналізувати цю ситуацію по-науковому безсторонньо.

Спробуємо викласти деякі положення Юрія Шевельова про мову Слобожанщини, представлені в різних його працях.

2

Українське заселення Слобожанщини Ю. В. Шевельов урочисто називає “реконкістою” [10, с.61]. Говорячи про поєднання Курбаса, Куліша і Хвильового, зазначає: “таких злетів творчої енергії тут, мабуть, не бачили від початків української реконквісти донецького степу в сімнадцятому столітті. Харків ставав столицею не Слобідського краю, а таки країни” [15, с.180].

З мовного боку “українська реконквіста” відзначалась “вимішуванням говірок на південь і схід від Києва, творенням на козацьких землях синтетичних південно-східних говірок і тим самим осередку української мови в сучасному розумінні слова” [10, с.61] (підкреслення моє. — Г. К.). Про діалектні утворення, які підлягали пізнішому “вимішуванню” на знову освоєних землях, Ю. Шевельов пише, характеризуючи “тісляглемінні регіональні мовно-територіяльні одиниці [...], найперші вияви вирізненості яких можна датувати 6—7 століттями” [10, с.58]. Вживаючи умовні назви для цих “мовно-територіяльних одиниць”, Ю. Шевельов описує шляхи формування трьох східнослов’янських мов, причому чітко зазначає, що процеси, пов’язані з утворенням російської мови (складні контакти носіїв і, відповідно, говірок “Новгородсько-Тверського регіону” й “Мурома-Рязанського” і “витворення говіркового ядра майбутньої російської мови навколо (майбутньої) Москви і далі”) не мали “ніякого прямого впливу на формування української мови” [10, с.59].

В основі ж української мови, стверджує Ю. Шевельов, “лежать галицько-подільські говірки в синтезі з південною частиною киево-поліських” [10, с.60].

Саме ці діалектні утворення “вимішувались” на нових землях. Чи долучались сюди говірки незначної частини слов’янського населення, яке могло залишитись на цій території з часів перед “втратою степу (печеніги, половці, татарська навала, пізніше — агресія Криму і спустошення південно-, східно- і центральноукраїнських земель)” [10, с.60—61]? У приступних нам працях Ю. Шевельова не зустрічаємо міркувань із цього приводу. Слід зазначити, що як історично, так і лінгвістично це питання практично ще не починало вирішуватись.

Новопосталі говірки не є простою сумою “вимішуваних” елементів. Вони розвивають свої мовні особливості. Однією з найяскравіших є рефлекс праслов’янської сполуки *dj. Якщо в цілому для української мови характерний рефлекс [дж] (ходжу ← *xodjQ), то “у більшості південно-східних говірок рефлекс дж і в дієсловах перекритий рефлексом д, засвідченим від середини 18 ст.: ходю” [10, с.61]. (Для докладнішого ознайомлення з аналізом цих процесів автор пропонує звернутися до його фундаментальної праці [18, с.63 і далі]. Зазначимо, що переклад цієї книги українською мовою

здійснив харківський вчений Сергій Вакуленко, і зараз книга знаходиться на етапі підготовки до друку). Рефлекс *dj → [дж] важливий тим, що цю “зміну... протоукраїнські говірки... здійснили інакше від своїх сусідів”. Ця зміна відбувалася на стадії розкладу праслов’янської мови, отже, її можна датувати VI—VIII ст. “Це чи не найстарша протоукраїнська зміна, — пише Ю. Шевельов, — і з неї можна починати огляд історичної фонології української мови. У пізнішому розвитку українських говірок первісний рефлекс здебільшого перекритий пізнішими змінами” [10, с. 61].

Отже, рефлекс *dj → [дж] (ходю) — пізніша зміна (засвідчений серединою 18 ст.). Характерно, однак, що ця зміна не тотожна з російською (хожу).

У своїй окремій статті про рефлекси *dj в українській мові (1972) Ю. Шевельов зазначав, що дані (відносно цих рефлексів) з величезної території не зібрані настільки систематично, щоб робити остаточні висновки. (Для з’ясування ситуації в полтавському регіоні він звертається до книги В. Ващенко “Полтавські говори. — Харків, 1957”, зокрема, до карти на стор. 456 [20, с. 34].) У постскрипті до цієї статті від 1989 р. вчений звертається до даних I тому Атласу української мови (К., 1984), які дали змогу підтвердити припущення й висновки його статті (відносно частотності [дж] на заході України) [20, с. 43].

Видання III тому Атласу української мови, який має охоплювати й Слобожанщину, дозволило б уточнити й удокладнити картину (спів)існування рефлексів *dj. Але поки що маємо задовольнитися публікаціями науковців, яким матеріали, зібрані для Атласу, приступніші.

Вживання форм типу ходю, сидю (а також: носю, свистю) в слобожанському говорі Іван Матвіяс визначає як “майже послідовне” [2, с. 119], у той час, як для середньонаддніпрянського говору характерна “наявність дієслівних форм 1-ої особи однини теперішнього часу з переходом і без переходу приголосних д, т, с у дж, ч, ш (сиджу, свічу, ношу і сидю, світю, носю) [2, с. 115] (підкреслення моє. — Г. К.), а у степовому говорі спостерігається “переважне вживання дієслівних форм типу сидю, світю, носю” [2, с. 122]. Отже, серед говорів південно-східного наріччя рефлекс *dj → [д’] найбільшого поширення набув у слобожанському говорі.

Наведені історичні й фонологічні міркування Юрія Шевельова, як бачимо, не присвячені спеціально мові Слобожанщини. Але є серед приступних нам праць видатного вченого одна, де він прямо говорить про деякі особливості мови (точніше, мовлення?) саме цього регіону.

3

Називається ця стаття “Prolegomena to Studies of Skovoroda’s Language and Style”, підготовлена вона була для колективної збірки “Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by Richard H. Marshall, Jr. and Thomas E. Bird. — Edmonton, Toronto, 1994” (саме на цю збірку посилається Леонід Ушкалов [4, с. 170]. Але вихід збірки затримувався, і вперше стаття була опублікована в збірці статей Шевельова “In and around Kiev”,

1991 [19]. Зовсім недавно опубліковано переклад українською мовою Ростислава Доценка [7]. На існування цього перекладу мені вказав Андрій Даниленко, за що я йому щиро вдячна. Подальші посилання на текст статті Шевельова і цитати подаватимуться за перекладом Р. Доценка.

Про цю статтю Роман Корогодський, упорядник, автор вступної статті та приміток збірки “Юрій Шерех. Поза книжками і з книжок” (К., 1998), написав: “... Стаття про Сковороду, як на мене, одна з найкращих [...] Її виходи в розмаїті площини науки — стиль нашого вченого, — зокрема, мовознавство, літературознавство, етнопсихологія, психологія творчості, філософія, естетика. Сподіваюсь, що колись буде скликано наукові конференції й видано наукові збірники з приводу ряду положень цієї неординарної роботи на ниві сковородинознавства” [1, с.17].

Погоджуючись із наведеною оцінкою, наше викладення міркувань Ю. Шевельова про Слобожанщину і її мову, дане в цій статті, пропонуємо вважати лише першим наближенням як до ідей вченого, так і до сформульованих ним проблем. Відповідне місце матиме цитування.

Щоб пояснити складну, мішану мову Гр. Сковороди, Ю. Шевельову треба було звернутися до аналізу його життя й обставин його життя, до історичних умов цього життя.

“Сковорода зміряв своїми ногами дороги від Києва до Дінця і від Курська до Таганрога, не кажучи вже про часті його мандрі широкими просторами Слобожанщини, яка згодом стала наместничеством з центром у Харкові” [7, с.394] (виділення Ю. Шевельова. — Г. К.).

Якою Біблією користувався Сковорода? Острозьким виданням 1581 р., московським — 1663-го чи синодальним (Єлизаветинським) 1751? Рівноправ'я цих трьох варіантів лише віртуальне, “теоретичне”. Дійсність виявлялась не такою толерантною. “У специфічних історичних умовах другої половини XVIII сторіччя для покоління Сковороди, яке жило у Гетьманщині й Слобожанщині, зв'язки з доперечаславською Україною були рішуче обірвані, а писання часів церковної унії були прямо заборонені. [...] З другого боку, в 1663-му (і подальших роках), коли друкувалася московська Біблія (між іншим, великою мірою на основі острозької Біблії), Московія залишалася для України іншою державою і цілком іншою нацією. Отож, це видання Біблії і не могло тоді набути поширення в Україні. Становище докорінно змінилося в середині XVIII сторіччя, коли Україна недвозначно опинилася у статусі колонії і в адміністративному, а також культурному аспекті зазнавала швидких змін, переходячи на рівень провінції Російської імперії, — формальними ознаками цього процесу були зруйнування Січі у 1775 році й поділ країни на наместничества — на Слобожанщині 1780 року і в гетьманській державі, вірніше, колишній гетьманській державі, — 1782 року. Синодальна Біблія стала обов'язковою для вжитку в Україні. Це було єдине легко доступне її видання, і саме цей текст, слід визнати, був тим, що його знав і що ним користувався Сковорода” [398—399]. (Після цього історичного екскурсу Ю.Шевельов підтверджує свої міркування докладним

аналізом тексту: звіряє 28 біблійних цитат із трьома згаданими виданнями Біблії).

Ю. Шевельов робить докладний огляд творів Гр. Сковороди, відмічаючи, між іншим, співвідношення мовних елементів у кожному творі, на кожному етапі творчої еволюції “поета”. Але характеризує цей огляд як “безперечно, неповний, імпресіоністичний і побіжний”. Через що “сподівається в окремих статтях повернутися до декотрих проблем, тут порушених, як от — семантика й семантичні зсуви в Сковороди, вживання трьох мовних систем, знаних Сковороді, — української мови його дитинства, російської його нового оточення, церковнослов’янської його шкільних років і ціложиттєвої лектури, як вони змінювалися впродовж його творчості” [7, с.423] (підкреслення моє. — Г. К.).

Розлогу примітку про функції полілінгвізму Гр.Сковороди Ю.Шевельов завершує згадкою про “розмовну мову всіх соціальних груп тодішньої Слобожанщини” [7, с.431] — одну з найцікавіших і найцінніших тем.

Ю.Шевельов підкреслює, що для Сковороди, поета, “найпершою... поставала проблема вибору мови”. Сковорода вільно володів латиною, його латина була блискуча. “Корж вказує на деякі відхилення в бік середньовічної розмовної латини [Корж Н. Латинські віршовані твори Г.С.Сковороди // Григорій Сковорода 250. — С. 180], але це стосується байок і, можливо, зроблено свідомо”. “Так само, очевидно, він міг писати і доброю церковнослов’янською мовою. Нарешті, він знав і українську мову — як давнішу, книжну, так і тогочасну розмовну, його рідну мову, яку він глибоко любив, про що заявляв при багатьох нагодах” [7, с.432]. Але не цими мовами в основному писав Гр.Сковорода.

На думку Ю.Шевельова, Сковорода здійснив мовну революцію, яка “полягала у запровадженні в літературу розмовної мови”. “Цією мовою була російська, як її вживали тоді в Харкові й загалом на Слобожанщині освічені поміщики та й увесь верхній стан[...]. То була їхня звична мова [...] Вона не могла бути українською мовою, бо вони нею вже не розмовляли, крім як з певними спеціальними цілями. Мова ця не була тотожна зі “справжньою” російською мовою Санкт-Петербурга й Москви: російська мова тогочасних українських поміщиків у Слобожанщині, хоч і еволюціонувала від української до нормативної російської, твореної в центрах імперії, у часи Сковороди ще не досягла кінцевого етапу свого розвитку – цілковитої ідентичності з мовою придворних кіл і взагалі обох столиць Росії. Це була специфічна російська мова, зформована на українському субстраті” [7, с.433] (підкреслення моє. – Г. К.). Мова Сковороди омертвіла пізніше, “коли живе мовлення поміщиків, купців, вищих священнослужителів та інтелектуалістів Слобожанщини еволюціонувало до майже цілковитого злиття з нормативною (тобто центрально-) російською мовою...” [7, с.434].

Крім міркувань, так би мовити, “внутрішньосистемних”: Сковорода — його аудиторія, Ю.Шевельов наводить і “позасистемні”, стосовно того, що “мова верхніх прошарків Слобожанщини за часів Сковороди – між роками

1759-м, коли він прибув до Харкова, і 1794-м – була вже російська, хоч і з певними особливостями”. Наводячи висловлювання П. Куліша про мову “кругом Харкова” (у зв’язку з дитинством Г. Квітки) (“змалку чув у отецькій господі і всюди по околиці щирі українську мову, примазану тільки в случаях церемонії деякими московськими словами”), Ю. Шевельов м’яко заперече. На його думку, правда, “вживання в ті роки [приблизно 1780-і роки. – Г. К.] української мови “в околиці”, тобто представниками низького й середнього станів, – поза всяким сумнівом”. “Щождо поміщиків (“господи”), – вважає вчений, – це далеко не так очевидно”. Аберрацію, на думку Ю. Шевельова, спричинило походження П. Куліша з Гетьманщини, яка мала трохи відмінну від Слобожанщини історію. “У Гетьманщині мовне зросійщення поступувало набагато повільніше, ніж на слобожанських землях. Зумовлювалося це переважно двома обставинами. Гетьманщина зберегла автономію, а далі ще деякі рештки її аж до 1782 року, коли в ній запровадили звичайні російські наместничества. Та й населена ця територія була майже виключно українцями. Великомасштабна російська інфільтрація почалася там тільки після 1720 року. Слобожанщина, навпаки, – не мала ніяких переваг автономії і, почавши з кінця XVII сторіччя, заселювалася не лише із заходу, українцями, а й (хоч і в значно меншій пропорції) з півночі, росіянами. Адміністративні верхи на Слобожанщині й не приховували, що вони таки російські, і її перетворено на російську губернію ще в 1765 році (а 1780 року на наместничество)” [7, с.434 – 435].

Порівняння з Гетьманщиною, проте, може допомогти реконструювати розвиток мовної ситуації в Слобожанщині, бо “у нас украї мало інформації, щоб прямо схарактеризувати розмовну мову вищого стану в містах і маєтках Слобожанщини XVIII сторіччя” [7, с.435]. Аналіз приватних щоденників представників старшини, яка згодом стала дворянством, показує, “як невдовзі після 1720 р. почався перехід на російську мову — спершу через мовну суміш, в якій переважали українські елементи, далі шораз більше мова російщилася, аж урешті на письмі вона зовсім зблизилася з нормативною російською мовою” [7, с.435].

В результаті Ю. Шевельов доходить висновку, що загальноприйнятою місцевою розмовною мовою освіченого стану (а значить, доводить Ю. Шевельов, багатих [7, с.428] Г. К.) Слобожанщини останньої третини XVIII ст. була “російська, хоч і з певною домішкою українізмів”. З другого боку, мовознавець стверджує, що “навіть переселенці з Росії переходили тут на місцевий варіант російської мови з українізмами” [7, с.436].

Отже, у статті “Пролегомена...” Ю. Шевельов пропонує дуже своєрідний підхід до опису (аналізу) регіонального різновиду мови; це можна було б назвати діахронічною соціолінгвістикою, якби цей термін не “захопили” уже історики літературних мов (напр., Дьоміна). Традиційно діалектологія описує мову селян, а соціальну стратиграфію мовців і, відповідно, мовних проявів — і вибору мови — досліджують у рамках напрямку “мова міста” (Б. Ларін, В. Колесов). У Ю. Шевельова знаходимо синтез цих двох на-

прямків, крім того, (в інших працях) — методологічно дуже перспективні спостереження за функціями русизмів в українській мові освічених і свідомих городян (напр., у М. Хвильового); спокійний, без засудження, погляд на суржик [14], зокрема, у Гр. Квітки; окремі, але різнобічні шкци - описи мовної і культурної ситуації в Харкові на різних часових перетинах [15, с. 9].

Далеко не в усіх працях “харківську” і “слобожанську” проблематику викладено так послідовно, як у “Пролегомена...”, але визбирувати й громадити її, відтворювати складний образ рідного краю Ю. Шевельова треба в першу чергу харків'янам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корогодський Р. Культурологія від наступного тисячоліття // Шерех Юрій. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 5 — 20.
2. Матвіяс І. Українська мова і її говори. — К., 1990.
3. Мірчук І. Історія української культури [1949, 1952]. — Мюнхен; Львів, 1994.
4. Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. — Харків, 1997.
5. Шевельов Ю. Галичина в формуванні нової української мови. — Едмонтон, б.р.
6. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання: Спроба реконструкції цілісного образу науковця // Олександр Потебня. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти / Упорядкування і вступ. ст. Ю. Шевельова. — Нью-Йорк, 1992. — С. 7 — 44.
7. Шевельов Ю. Пролегомена до вивчення мови та стилю Григорія Сковороди // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 393 — 436.
8. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 173 — 184.
9. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття 1900—1941): Стан і статус. — [Б. м.], 1987.
10. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської плотогонії // Другий міжнародний конгрес українців: Доп. і повідомлення. Мовознавство. — Львів, 1993. — С. 54 — 65.
11. Шерех Ю. Го-Гай-Го. Про прозу Юрія Андруховича і з приводу // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 125 — 136.
12. Шерех Ю. З повісті про двох Юрків // Шерех Ю. Третя сторожа. — К., 1993. — С. 564 — 579.
13. Шерех Ю. Зустріч з “Березолем” // Шерех Ю. Третя сторожа. — К., 1993. — С. 546 — 561.
14. Шерех Ю. Критика поетичним словом // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 34 — 53.
15. Шерех Ю. Лесь Курбас і Харків // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 173 — 184.
16. Шерех Ю. Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового) // Шерех Ю. Третя сторожа. — К., 1993. — С. 266 — 331.
17. Шерех Ю. МИ і ми (До українотеренних чительників моїх) // Шерех Ю. Третя сторожа. — К., 1993. С. 5 — 20.
18. Shevelov George Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. — Heidelberg: Carl Winter. Universitaetsverlag, 1979.
19. Shevelov George Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style

// In and around Kiev: Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology. – Heidelberg: Carl Winter. Universitaetsverlag, 1991. – P. 251 – 297.

20. Shevelov George Y. The Reflexes of *dj in Ukrainian // In and around Kiev: Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology. – Heidelberg: Carl Winter. Universitaetsverlag, 1991. – P.32 – 43.

І. Шепетюк

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ В ПРАЦЯХ Ю.ШЕВЕЛЬОВА І СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПІСТОЛЯРНИХ ТЕКСТІВ

З кінцем ХХ ст. значно зріс інтерес істориків та дослідників мови до епістолярію відомих діячів української культури, який у значній мірі був зумовлений пошуками історичної правди, намаганням якомога повніше відтворити перебіг подій в культурному та політичному житті українського народу. Упродовж кількох останніх років обсяг опублікованих листів дедалі збільшується. Так, до читачів вже дійшла певна частина багатой і цінної епістолярної спадщини Д.Яворницького, В.Біднова, Б.Лепкого, В.Винниченка та багатьох інших [1, 6, 8, 9]. Особливо посилена увага припадає на письменницьке листування, що “позначилося на масовому виданні епістолярної спадщини письменників-класиків та науковому коментуванні листів” [4, с.75], хоч, як відомо, “повного видання листування будь-кого з українських класиків досі не маємо” [4, с.73]. Що ж до листів, адресованих до тієї чи іншої видатної особистості, то “в українській практиці такі видання траплялися вкрай рідко, та й то це була епістолярія переважно віддаленого хронологічного періоду (листи до Тараса Шевченка чи Марка Вовчка)” [3, с.167], яка останнім часом доповнилася виданням Дм. Нитченка “Листи письменників” (Мельбурн, 1992). Автор рецензії на це видання Р.Доценко схарактеризував його як “своєрідну видавничо-жанрову новацію” і наголосив на тому, що “багатуща, в архівах збережена епістолярія, як, до прикладу, Івана Франка, Михайла Грушевського чи Федора Вовка обіцяє чимало духовної насолоди не тільки аматорам старовини, а й улюбівальникам за пекучу теперішність: жива-бо думка завжди “стереофонічна”, вона поза конкретною інформацією та аналізом ще й променить на вічність, і вже з певністю – працює на нас” [3].

В особі Ю.Шевельова (Шереха) епістолярна спадщина видатних діячів української культури, зокрема – письменства, має не просто дослідника-коментатора, а вченого з концептуальним підходом до осмислення й усвідомлення текстів листів як пам’яток, завдяки яким ми пізнаємо константи

життя і діяльності тієї чи іншої особи, у яких суб'єктивний настрій поєднався з об'єктивними спостереженнями. У рецензії на 3 том "Джерел до новітньої історії України" – "Матеріали до новітньої історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857–1933" (Нью-Йорк, 1992 р.) – Ю.Шевельов зокрема писав, що в листах і коментарях до них "захоплює і багатство деталей людських життів, життів творчих, і майстерне зблясування "за" і "проти" в розплутуванні загадок минулих людських існувань і змагань, поступове, неквапливе, уважне вчування в чужі й змістовні біографії. Берешся за цей том як за науковий матеріал – і такий він і є – і сам не помічаєш, як поступово опиняєшся у полоні фактів, міркувань, розгадок неясного й плутаного в людських життях минулого, у творчих процесах, у розшифровуванні зашифрованого, у продиранні до глибин літературної творчості й особистої поведінки осіб, що ще так недавно були з нами і що про них ми так на диво мало знали, яких не розуміли або розуміли фальшиво" [14 с.153]. Гадаємо, що до більшості текстів української епістолярної спадщини можна застосувати й метафору Ю.Шевельова щодо листування М.Драгоманова – "часто це тільки крихти з інтелектуального стола [...], але з цих крихт чути смак страв" [14, с.149 – 150].

У загальному обсязі праць Ю.Шевельова на культурологічні теми досліджень епістолярію порівняно небагато, але це той випадок, коли кількість обернено пропорційна до якості, бо саме в аналізі листів учений, як ніхто інший, вміє по-новаторському, нетрадиційно розкрити глибинну психологічну основу життя вже класично канонізованих постатей української культури. Так, у праці "Кулішеві листи і Куліш у листах" [13] ми знайдемо не лише повний, викінчений психологічний портрет самого П.Куліша, а й дотичне позначення багатьох інших проблем, з яких могли б розвинутися самостійні напрямки дослідження: 1) мова листування українських культурних діячів (українська, російська, польська та ін.) і явище двомовності у листах; 2) стиль українського листування та етапи його розвитку з відповідним термінологічним позначенням (напр., "під мужичка", "котлярівщина", "квітківщина"); 3) проблемність листів і розвиток літературної мови; 4) лист як літературний жанр; 5) автор листа – водночас "обличчя і маска", тому-то дослідження листів – це справжня "інтелектуальна і емоційна насолода усувати маску й знаходити обличчя" [13, с.95].

На думку Ю.Шевельова, епістолярій і надалі залишається цінним джерелом для традиційного використання як "матеріал для побудови біографії даного письменника нарівні з документами, щоденниками, спогадами" [13, с.48] або для встановлення історичної правдивості подій. Проте, попри таку традиційну вартість лист виявляється значно багатшим джерелом, оскільки він є живою пам'яткою часу і віддзеркалює ті сфери людського життя, до яких людина виявляла найбільшу зацікавленість. Тому в листі можна побачити не лише образ автора, а й образ адресата: "У цьому сенсі лист нагадує – в малярстві – портрет. Кожний-бо портрет приносить образ портретованої людини і маляра. Можна б класифікувати листи різних авторів

відповідно до величини присутності в них образу адресата” [13, с.63] Оцінюючи публікацію Б.Струмінського і М.Скорупської, які видали листи Є.Маланюка, Ю.Липи, Д.Донцова, О.Теліги, Ю.Шевельов ще раз підкреслює, що листи доносять до нас живий голос їх авторів: “Так люди справді думали, почували, переживали, так текли їхні будні і свята. Перед нами свого роду літературна монографія, але оркестрована на людські голоси. Ніби звукозаписи тогочасних діячів слова – ще перед тим, як винайдено техніку звукозапису. А до того ці “звукозаписи” щедро прокоментовано так, що читач проходить кожного разу шлях від людського голосу до наукового розуміння постатей, подій і явищ” [14, с.164].

Сучасна українська культурологія особливо потребує таких джерел, як листи, оскільки лише в них можна віднайти остаточну відповідь на багато “загадкових” питань історії нашої культури, одним з яких, врешті, є тяглість української ідеї, якій не перешкодили ніякі цензурні заборони й переслідування українських громадських діячів. Одну з таких “загадок” щодо постаті М.Аркаса – “як син адмірала, рід якого походить з Греції, міг стати таким ширим українцем і запозятим проповідником української ідеї” – розв’язує В.Ульяновський у своїй статті “Українська ідея Миколи Аркаса (Попередні нотатки з епістолії)” [12]. На думку дослідника, саме листи є “безпосереднім і точним зліпком справжніх почуттів, думок і оцінок автора”, вони зберігають “автентичне звучання думок” і є “тим дуже суб’єктивним джерелом, що найоб’єктивніше розкриває внутрішній світ” [12, с.127]. Впродовж останніх років дослідження такого плану провадяться й з листами М.Грушевського, завдяки яким вдається з’ясувати конфліктні епізоди в стосунках багатьох культурних та політичних діячів, які впливали на перебіг історії [2].

На сторінках приватних листів залишилися деталі багатьох суперечок, які в кінці минулого – на початку нашого століття точилися навколо проблем мови й літератури. Дуже часто саме ці деталі були ближчими до правди, аніж ті, які вихлюпувалися на сторінки публіцистичних видань. На це натякає коментар В.Сімовича, одного з перших видавців листування Лесі Українки, до її поглядів на розвиток української літературної мови, висловлених у листах до О.Маковея. У листі від 28 січня 1894 р. Леся Українка писала: “Що ж до “язикового питання” [...] Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекту, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже “преломляти копьє” за мову” [5, с.509]. Важливо відзначити, що коментар В.Сімовича до цих рядків виявляє в ньому однодумця Лесі Українки, попри те, що сам він був авторитетним лінгвістом: “Погляд цей [Лесі Українки] дуже цікавий, тим цікавіший, що він – зовсім правдивий, коли мати на увазі слова, лексику, за яку, власне, і йшла тоді ця боротьба” [10, с.109]. Для кінця XIX – початку XX ст. мовні проблеми дискутувалися насамперед у контексті культурної самобутності, тим-то так активно їх обговорю-

вали і в листах. На сьогодні ми вже маємо доволі повне дослідження цього тематичного компонента українського листування згаданого періоду в монографії В. Статеевої [11]. Що ж до наступних періодів українського культурного і політичного руху, то незважаючи на величезний текстовий обсяг епістолярної спадщини лише невелика її частина опублікована. Одним з таких неопублікованих джерел є епістолярний архів проф. В. Сімовича (зберігається у відділі рідкісної книги наукової бібліотеки Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича). Після першої світової війни В. Сімович довгий час перебував на еміграції (мешкав у Берліні, Празі), від 1933 і до кінця своїх днів (березень 1944 р.) жив у Львові. Проте серед адресатів ученого були діячі української науки і культури з різних міст тодішньої Радянської України, Галичини і Закарпаття, а також ті, хто емігрував. Значну кількість становлять листи до В. Сімовича від видатних мовознавців того часу – В. Ганцова, О. Курило, М. Наконечного, С. Смаль-Стоцького, Р. Смаль-Стоцького, І. Зілінського, І. Панькевича, А. Артимоновича, Б. Кобилянського, Є. Грицака, Ю. Шевельова, від письменників – Винниченка, Б. Лепкого, П. Карманського, О. Кобилянської, М. Драй-Хмари, Т. Осьмачки, В. Стефаника та ін., від істориків і політичних діячів – М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Січинського, від бібліографа – В. Дорошенка, від мистецтвознавця – Д. Антоновича та багатьох інших. Сам В. Сімович був активним у листуванні ще від часу свого студентства у Чернівецькому університеті (1899–1905): листувався з І. Франком, М. Грушевським, Лесею Українкою, Оленою Пчілкою. Проте, як пише сам В. Сімович у спогадах про перебування Лесі Українки в Чернівцях, це листування пропало на початку першої світової війни. Тому вцілілий епістолярний архів В. Сімовича охоплює час від 1915 до 1944 рр. У листі від 20 квітня 1923 р. з Праги Д. Антонович пише йому про те, що він має славу недбалого у листуванні: “Дорогий Васильку! [...] На Вас тут ще нарікають, що Ви ніколи не одписуєте на листи – ну, це вже характер, і тому це треба поважати. Отже, мені можете не відписувати, але коректу відбитки пришліть обов’язково”. Та попри таку вдачу В. Сімович мав-таки дуже багато адресатів і саме завдяки його особі ми можемо досліджувати їх листи.

Листування В. Сімовича з родиною Антоновичів посідає особливе місце в архіві, оскільки воно найбільш тривале. Збереглося 20 листів і вітальних листівок від Д. Антоновича (1921–1943), писаних з Відня, Праги, Подєбрад, Тшеботова, з Сільця біля Самбора; 2 листи Катерини Антонович, дружини Д. Антоновича, до родини Сімовичів, писані з Праги в 1934–1935 рр. З Дмитром Антоновичем Василь Сімович був знайомий від лютого 1901 року, коли той приїхав до Чернівців у справах видання рупівської газети “Гасло”, яку згодом редагував В. Сімович, він же зберігав весь архів РУП до серпня 1914 року [7, с. 220 – 222]. Василя Сімовича і Дмитра Антоновича поєднували не лише ділові, а й теплі дружні стосунки. Напевно, тому й діти Д. Антоновича – сини Михайло і Марко, дочка Ляля – ставилися до В. Сімовича як до близького товариша, порадника. Про це свідчить зміст листів і поштових

карток Михайла Антоновича, яких збереглося 8, писаних з Берліна і Бреслау з 1928 по 1943 рр. Від Марка Антоновича збереглося 2 листи, написаних з Праги влітку 1943 р.

Полишаючи надзвичайно цікаві деталі і факти, що стосуються побуту родини Антоновичів на еміграції, щоденної праці і творчих планів Д. Антоновича (це тема для окремої публікації), наведемо ті фрагменти з листування, які й досі актуальні для української культурології. Михайло Антонович у листі від 11 листопада 1936 року, дякуючи В. Сімовичеві за надіслану книжку М. Рудницького “Від Мирного до Хвильового”, висловлює цікаві думки щодо визначення меж української літератури: “Деякі спостереження його [М. Рудницького], прим., про дидактично-виховуючий характер нашої нової літератури, внаслідок чого вона не могла стати вистарчальною духовою поживою інтелігенції, рішуче справедливі – деякі, напр. про Драгоманова, не роблять йому чести. Якби це була книжка наукова, то я би ще виїхав на загальний підхід до матеріалу, рішуче застарілий в теперішні часи. Я маю на думці очевидне це вузьке прираховання до української літератури лише українською мовою писаних творів [...]. Українська мова не була ціхою української літератури і цілоти процесу її розвитку ніяк не можна зрозуміти, поклавши її на прокрустове ложе мови. Особливо це стосується першої половини XIX ст. Цілісний процес має духову творчість України, а не писане народньою мовою. Кожна нація переживала свої періоди, коли її творчість ішла в мові інакшій чи чужій. Обмежившись же до самої мови, мусять потому історики літератури скиглити про перериваний, нецільний процес, тоді як в дійсності вони самі дивляться на цільний організм через поламане скло [...] Виходить, що Шевченко не цілком належав процесові розвитку української духовости?”

У дискусії Марка Антоновича з В. Сімовичем щодо модерної української поезії відчувається розбіжність поглядів різних поколінь: “[...] Я з Вами вповні погоджуюся, коли Ви пишете про необхідність перекладати з класичних авторів на українську мову бодай найважливішого, Не погоджуюся все ж Вами щодо Ваших нападів на модерну укр. літературу. Себто, я їй роблю також дуже поважні закиди, й ці закиди йдуть так далеко, що я й сам перестав писати чи бодай друкуватися. Та з моїми закидами Ви, здається, не погодитеся. Не біда, коли поети переспівують і перевертають вже переспіване і перевертане. Це може свідчити хіба про брак фантазії в молодих поетів, але не про їх мистецький хист. Гірше, на мою думку, це відхід від героїчної тематики. Сьогодні вже самі імена поетів і назви їх творів – про осінь, листопад, неволю, сум, нещасливе кохання і т. под. бодай сьогодні нікому не потрібні речі – говорять самі за себе. Великі поети Маланюк, Ольжич, Мосендз мовчать, дехто і не з своєї вини, а “славних прадідів великих правнуки погані” вміють хіба що хлипати, чи таки й справді заливатися слізьми. До того ж, не в гнів Вам сказано, редакція “Наших днів” досить демагогічне кпить собі з поетів, що стараються якось розірвати що

млу безнадії, що запанувала в нашій житті. А все ж в цьому (так, і в цьому!) розірванні безнадії лежить наш майбутній успіх”.

Сучасна потреба пізнання української історії і культури в усій повноті її фактів та дійових осіб підносить епістолярну спадщину на одне з чільних місць серед інших джерел, адже саме в листах, в суб'єктивному висвітленні об'єктивного ми зможемо знайти відповіді на причини перемог і поразок, злетів і падінь на шляху до витворення і реалізації української культури як духової цілості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амбросимова С. Яворницький та його доба у листах сучасників // Хроніка – 2000. – 1993. – Вил. 3–4 (5–6). – С. 128–135;
2. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому товаристві ім. Т.Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 143–156.
3. Доценко Р. Вільна думка з епістолярних шухляд // Сучасність. – 1994. – №6.
4. Кузьменко В. Дифирамб чи епітафія жанрові? // Слово і час. – 1997. – №1.
5. Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. – К., 1978. – Т.10.
6. Листи В.Винниченка до В.Сімовича // Буковинське віче. – 1991. – 17 січня.
7. Лист В.Сімовича до А.Жука // Василь Сімович. Українське мовознавство: Розвідки і статті 2 в. – Оттава, 1984.
8. “Найдорожче для мене зосталося там, коло Вас...” (Листи В.Біднова до Д.Яворницького) // Київська старовина. – 1993. – №2.
9. “Не знаю чому, але Чернівці люблю...” (З листів Б.Лепкого до Я.Весоловського) / Публікація Р.Чопика // Буковинський журнал. – 1994. – Ч. 1–2.
10. Сімович В. Листування Лесі Українки з И.Маковеем (Із додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях). – Львів, 1938.
11. Статеева В. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На матеріалах спадщини М.Коцюбинського, Лесі Українки, Б.Грінченка та ін.). – Ужгород, 1997.
12. Ульяновський В. Українська ідея Миколи Аркаса (Попередні нотатки з епістолю) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 2. – Львів, 1995. – С. 111–129.
13. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеологія. – К., 1993. – С. 48–96.
14. Шерех Ю. Скарби, якими володіємо // Сучасність. – 1993. – №6.

К. Балабуха

ШЕРЕХ СЛОВ'ЯНСЬКОГО НЕБА (Есе)

Пилюка зір хай шерхне на вустах...

Драч І. Ніж у сонці, 1961.

У 950-ті О.Білецький зібрав при Інституті літератури Академії наук чи не цілу команду молодих краян. Не з міркувань земляцтва (подібне “взбранялось”, що не завадило загіздитись якраз тоді, а махрово глушитиме

грядуще, дніпропетровсько-молдавського клану...). Ішлося про “критично-мислячу масу”, що складається поступово десь, а її згодом і “пересаджують”, і “перескачують”, так що першовиток видається й ні при чім, але відтак підупаде й здатність саморепродукування... І.Світличний, В.Іванисенко, Г.Сивокінь, ще дехто ніби знічев’я рекомендуватимуться “харківською школою романтиків”. То був безневинний перифраз чи виклик панівному адмінцентралізові й декларованому ним же соцреалізму?

Ім’я тої школи ніби ефемерне, бо те, що так називалось, хоча й існувало, свого часу в означеній якості усвідомлене не було. Через століття, на порозі 930-х, тричі так нарече Агапій Шамрай заголовком трьох укладених ним збірок розвідок та призабутих творів. Зі зникненням самого з харківського й українського небосхилу не угромадяняться й термін, так що у вузі нам тої “школи” не спопуляризують, а гульк ностальгійно – забринить посутньо...

А чи справді стає безслідним, про що чи про кого згаса навіть відлуння?.. “Отам застрелився Хвильовий”, – заікнувся нам принагідно Г.Гельфандбейн. Хто такий? Чим знаменитий? Та чи міг же не схвильовати!.. У О.Фінкелеві, що, викладаючи російську, більше вів про нашу літературу, вгадували інтелектуальні орбіти й протуберанці емоцій його аспірантської виучки в Білецького. “Ми з Леонідом Арсеновичем,” – рефренів не лише про Булаховського на “дід” О.Я.Петренко, і в тім контексті прозвучало й прізвище Шевельова. Без власного тоді обличчя й конкретних звершень ніби й не “шевельнуло”, та більше не кануло з цього суцього світу.

Важко дались табу епохи фанфар і глухонімоти, де нічого не вартувало пропасти безвісти якщо не через анафему, то на фронті, як батько – ротний політрук десь на прикубанських кручах. Трикутники листів щеміли турботою про нас, дітей, патетично заповіданою Вітчизною, а серед тої веремії зрозумілим і для нас – десь на фронтівій передищі дивом рідних варничків, але – жодного разу!! – не іменем, що ним політруки піднімали на смерть. Уже в перебудову вияснилось одкровенням знане ніби з дитинства: чом улюбленим того було “Все хорошо, прекрасная маркиза!” І чи “безвісти” ж, коли в моїй ніби звичайнісінькій ході поминали його, Хому Васильовича. А я вдивлявся в них, у ветеранів-ровесників: гей, як постарів би він! – а серце стenalось: ой, ні, не постаріє!.. За піввіку не обминув ніде ні однісінького: чи не воювалось на Кубані? Та окрім ізвідти його однополчанина й колись однокашника, що розшукав мене спеціально, – жодного! Брешу – це ось нині вже соратник по КУІн’у Герой Союзу Кузьма Білокінь, але йому там літалось в небі, як над Севастополем і ще де-інде. Загалом же заповзявалось на погибель усіх! І хоч не з медом було скрізь, а домитарюють його ровесники вже за 90 хіба ген за океаном – Чуб-Нитченко, В.Барка...І невже й довіку – “поміж нас все фронти та фронти?” Невже до них, як до неба! Та чи не щемливіш: мов до неба - й до себе?!

Подібний “томливий тон” притаманний, за Костомаровим, чия душа - розливається безміром Weltschmerz -світової скорботи. Втім, такий гіпер-

болізм відомий ще від Піфагора у просвітленішій гармонії сфер, словесно поширеніша романтиками німецькими як Spharenmusik. Музика небесних сфер – чи не Тичинине “в космічному оркестрі”, його “золотий гомін” і реквієми, що “душа співала хором”, фуги, часом із “барабанами епохи”, але й симфонічне “Срібної ночі” якраз на кончину Білецького, де – ніби в небесному акваріумі Коцюбинського зорі – “світила ринули й ричали, – хоч ми й не чули рику їх... Світила гронами черкались одне об друге й, роздробившись, вмиць розпадались на суцвіття” – то “всесвіт сонно позіхав”. І хто в тім “космічнім акорді” перший.

Романтизм відкривав безкрай людини, а в ній і те, що окреслювалось та символізувалось якраз рідним краєм. Власне, Гердерове провістя романтизму й починалося звідси, трактоване деким лиш як первісне, преромантичне, поверхово-етнографічне, стилізоване під фольклор – пізніший жупел “шароварництва”. Бездержавним до часу націям це було не менш як передумовою емансипації з трансформацією Weltschmerz у національну туту.

Кпили з усього того великодержавники. Ніби підхвалявав нас Белінський як столицю малоросійської прози й віршів (тільки - Малоросії не визнавав!), мовляв: “каков Харьков – и воздух романтический!” (а як “достопримечательность” тутешню прославе холодногірську грязь!)

А тут справді складалася школа науково філологічна – до Потебні, Сумцова від Склабовського, Кронебергів, а либонь від Сквороди. Взаємодітною була й власне романтична література – Срезневський, Костомаров, Могила-Метлинський, е. с. т., е. с. т. – мабуть, від “їхав козак за Дунай”, де й музикою заковдано куди більше, ніж у самих складниках. Чи всі ж, хто з-під Харкова, сприймав це, як і мовознавець Шевельов, відомий у критиці й літературознавстві під псевдонімом Юрій Шерех? Адже то він зарікся від 1948 р. й не втомлюється заклинати, як і від кого підхопив першозерно вислову: “Картагена нашої провінційності мусить бути зруйнована!”

Правда, в епоху утворення й за його ініціативою в повоєнній Західній Німеччині МУР’у (мистецького українського руху, де окрім Леоніда Полтави, У.Самчука, Т.Осьмачки, там перед вели харків’яни, особливо І.Багрянний, що не висували політичної альтернативи “або-або”, швидше лиш “аби” не або, фактично феодальний псевдо-комунізм чи – капіталізм, а – ще до теорій конвергенції – АБИ Україні подужати колоніальний статус!), саме Шерех проголосив як естетичне знамено національно-органічний стиль з генетичною романтичною домінантою. Час усе міняв, аж до заперечення. Але – як не полакомився, аби просто вижити, не втершись у фольксдойчі, маючи ж певну домішку німецької крові (ще знаменніше емансипується вже в Німеччині українцем Юрієм Кленом неокласик Освальд Бургардт!), у холодному й голодному грудні 41-го, коли пришерхали не лише тіло, а й душа, – стане отим Шерехом, що, як сам визнає, поділяв “ту саму віру – так, я можу назвати це тільки вірою, – в якій безладно мішалися елементи Шевченкового романтизму, романтичні марення Миколи Хвильового, і, зрештою, советсько-комуністичного візіонерства світлого майбут-

нього, тільки перенесені з місійного святого класу – пролетаріату на місійну націю, її святе селянство” (“З повісті про двох Юрків”).

Хвильовому ж із його “загірною” “романтикою вітаїзму” присвятить блискучу розвідку-есе “Літ Ікара”, у чийй генезі виявлять і вплив Довженкового кіно “звенигірного типу”, й споріднення з музикою (а до своєї власної роботи Шерех проголосе епіграфом платівку “Жалобного маршу” Бели Бартока), й типологізе контрапунктовість асоціацій Хвильового, відмінних “від Яковенка до Лазаря Кагановича і від Щупака до Сталіна, що всі однаково мислили логікою сокири”. То й есеїстський Шерехів тип...

Ніщо з того Харкова не забудеться, але й не ідеалізується – ні Каразін, ні з власних університетських навчителів Білецький, котрий під пером “другого Юрка”, Лавріненка, “з людини російської культури, що толерантно ставилася до української, робився українським патріотом і українцем з діда-прадіда” (а якраз ним козирають, хто вже в незалежній Україні насаджує - виключно носіїв тієї культури на українські кафедри, в українську адміністрацію – хоч гідні ж мізинця Білецького??)...

Та найадекватнішого підшукає 44-го року “по своєму подобию” (хоч своє й буде в постійній зміні) і назве його “інший романтик, інший романтизм – зб. “Третя сторожа”, К., 1993. Інший – хай і з харківських – “як більшість”. А може, й “не як усі” – байронівського, чайльд-гарольдичного типу, автор хоч і не багатьох знаних творів, але одного безумовного шедевра, що десь, будучи переписаний між віршами Шевченка, був і надрукований у Кобзаревій добірці – “Дивлюсь я на небо та й думку гадаю” – справді, конгеніальне. (Так іще “сплутають” хіба “Ще не вмерла” Чубинського!).

Це Михайло Петренко – із небагатьох, чий портрет невідомий, а тут не було навіть дати смерті, так що марно вірилось, як мені про батька: чи не об’явиться ж десь живим? Цю “розмитість” схильні були чути і в Петренковім “Думи мої, думи мої, Де ви подівались?” – ніби вторинному щодо “Кобзаря”. Шерех там добачив більше опонування, антинаслідування.

Не конкретніша, “фольклорніша” романтика, переважаюча в більшості бездержавних тоді слов’янських націй, характерна й для України, а тип романтизму абстрактнішого, ближчого до Лермонтова, переспівуючого “Вечірній дзвін” (з Козлова чи, як і той – від англійця Т.Мура?). Тож не “реве та стогне Дніпр”, не слобожансько-надпслянський пейзаж, а тоπος неба в основному творі – прихисток для відчуженої романтичної душі, заповненої таки світовою тугою, сйдос романтичної, а згодом і неоромантичної мрії, який Леся Українка проектувала *ins Blau* – багатозначно: у блакить.

Дисонує парадигмі хіба тільки те, від чого пісенний варіант твору стерилізували, але аз грішний, хоч підсвідомо, таки заспівував початок третьої строфи, тепер же, чую, виводить її й Петренків земляк А.Солов’яненко: “Бо долі ще змалку здаюся не любий, Я наймит у неї, хлопцюга приплудний; Чужий я у долі, чужий у людей: Хіба ж хто кохає нерідних дітей?” Випадково – особисте? Автобіографічно – ні, але ментальний самокпин і

націоносне, що в осерді «Шевченкового міфу» бачить Гр.Грабович. В отім сливе історіософським, як у преромантичній “Де ти бродиш, моя доле” – Петренкового в Харкові знайомця С.Писаревського, стильові обертони ніби бурлескні, – але подібність либонь позірна: то іронія романтичного контрапункту, генетично ж тої самої, української долі й українців доль.

Хоча поділяємо Шерехів пафос: у переборенні бурлескної, особливо плиткої в епігонів, “котлярєвщини” Петренко був послідовніший, ніж Шевченко. У створенні “чистої” дикції української поезії, не обтяженої реаліями побуту і щоденності, Петренко посів своє, окреме місце в історії літератури. В цьому велике принципове значення цього, зрештою, малого поета”. Правда, переборення не було однолінійним. Власне, тут ми додали дещо своє інтуїтивне, цитуючи із Шереха вже наведене якомсь С.Крижанівським – майже однокашник Шевельова й хіба на сто літ молодші за звідсикашника Петренка. Крижанівський підсумовує: “Отож можна дійти висновку, – що істина десь посередині ... особисто не бачу у віршах Петренка ні наслідування, ні “антинаслідування” Шевченка” (“Слово і Час”. – 1993. – №11. – назва промовиста: “Михайло Петренко: вчора, сьогодні, завтра”).

Не дезавуюючи окресленої Шерехом типологічної тенденції, паче ж злютованого в ній і власного “я” дослідника, – все ж зауважимо: живе явище, тобто постать поета, його хоч і нечисленний доробок – багатші від виснуваної моделі. Й тут прислужиться краєзнавча книжечка І. Овчаренка про Петренка з рідного обом Слов’янська із не надто оригінальною назвою “Йому жити в віках” (1997), що подібні монополізувались за виключним. Вона оприлюднює вперше ніким із нас не бачений портрет – добутий, правда методом “позиченого”, як іще в Маркіяна Шашкевича. Того змалювали з рідного сина, схожого, за свідченнями очевидців, на батька. Цей же аналогічно – з онука. Останнього треба було тільки розшукати, як перед тим іще й місце смерті поета, вияснивши заодно її дату – занотуймо: 25 грудня 1862 року в Лебедині на Сумщині-Слобожанщині.

Виклавши логіку “прецедента з Маркіяном Шашкевичем”, подавши вже дещо стилізоване зображення, краєзнавець скромно заклика: “Сподіваюсь, що шановні читачі сприймуть цей факт із розумінням. І будемо вважати його за портрет Михайла Петренка”.

Будемо. Й не лише тому, що іншого не дано. Він і за стилем – освідомлений Шерехом “петренківський”. І хай поет за етикетом затягався в студентську тужурку чи в чиновницький віцмундир (як теж із харківської школи романтиків Л.Боровиковський), а вивільнившись, віддавав перевагу вишиванці, та хай буде оце партикулярне, загальноєвропейське, як у молодого Шевченка, – той же інтелігентний тип.

Додають тут щось і просвітні “білі плями” біографії, ліквідацію яких і далі планує Овчаренко: “чим займався поет з часу закінчення університету” 1841-44 рр., які причини значного адмінпониження із столоначальника карного губернського суду до колезького секретаря Вовчанського повіту (1847), а потім чи й не доостанку – повітовим стряпчим у Лебедині, – фак-

тично заслання, без відпусток, без дозволу (рапорти збереглись) провідати хвору матір, хоч Сівєрським Дінцем та Осолом не аж така далина. Очевидний привід: київський генерал-губернатор надіслав цареві доповідну в справі кирило-мефодіївців із підозрою на причетність до братства й... Петренка.

Так що НЕ такі вже й різні громадські шляхи з Кобзарем? Про якусь причетність Харкова до київської справи натякав - певно, з тамтешніх чуток - український віршований відгук польського поета зі Львова Генрика Яблонського "Мученикам вольності р. 1847" (зб. "Українською музою натхнені". - К., 1971). Тим паче ж - приналежність до братства харків'ян - М.Савича, особливо ж магістра математики Миколи Головка, що загинув, відстрілюючись від жандармів... ("Шевченківський словник", Т.1). Отаке воно, завершення полтавсько-харківського (за С.Єфремовим) етапу нашого письменства в єдності й житейських доль його творців. За Шерехом, уже й нинішнім ("Світи Тараса Шевченка". - Нью-Йорк, 1991. - С. 3), Петренко "наважився бути інакшим". Це в поезії, а так природно вписується в канву життя післямова, наявна тепер, - зустріч із Шевченком, може, й спеціальна в нетривалій останній поїздці Кобзаря в Україну, - на хуторі під Лебедином.

Та й Петренкова музика сфер - Spharemusik (що, може, й звідси дещо співзвучне: Шерех-бо, кілька разів розказавши про свій псевдонім, не прояснив мовознавець етимології того кореня - може, випадкового, може, багатозначного, - це лише суб'єктивні варіації за шевельовською ж тезою "слова як згустка асоціацій"! - "Сучасність", 1993. - № 4. - С.84), так, "сферомузика" Петренкових поетичних текстів заякорена в ріднім Слов'янську, взаєморезонансні вони й місцеві слов'янські дівчата, де "ходе хвиля по Осолу" (хоч і не за "горами ... підійма", а записано вже як народне аж на Київщині), тут, де козацька Савур-могила, де річка Торець...

А небо - воно скрізь небо, всіхне, вселюдське. Та ясні зорі й тихі води у кожному конкретнім місці шерхнуть по-своєму, по-своєму ословлюють як об'єкт і джерела - всеньку Слов'янщину й рідне місто. І не розпорошується ніщо безслідно в космосі, а хоч і найдрібнішим, та ж вічними корпускулами самозгустившись (і тільки так!) до пуанту-точки, дискретно, складається воно в зоряні акорди, пульсує надособисто й особистісно думкою-чуттям, як у сковородинській мудрості серця. Як у тім, що почало звучати вище, - Тичининим "Срібної ночі":

А там ні сну ж і ні дрімання,
ні обайдужень, ні журби, -
тяжіння вічне й розставання, -
і все під знаком боротьби (даруйте - далась вона йому! - К.Б.)
під знаком одного бажання:
і в хаосі творить скарби...
Яке здоров'я, -
там, - космічне!

Розсівається ж, либонь, тільки неусамобутнєне. Як в тім Шереховім спомині з перших днів гітлерівської окупації нашого міста. Дозволено було вільну торгівлю, з однією умовою: товар мусив мати вивіску, а на ній і прізвище власника. Оскільки ж розмір написів не застерігався – писали мікроскопічно. Не лише з боязні, бо за радянські роки було вбито не лише чуття власника, а й особистості! Тепер у місцевій рекламі інша крайність – гігантоманії, електронних світловитребеньок, та імена, все як і в 41-ім якісь мізерні, запозичено-“картагенські” огризки!.. І, певно, повіданий емігрантський Шерехом досвід “розрадянєння людини” колючий, та без нього годі сподіватись відродженя гармонії. Отож, поки віку, – “пилюка зір хай шерхне на вустах!..” Хоч жухло під спудом у спецхранах, проскрибоване, витравлене, розчавлене, привалєне мерзлотою ГУЛАГів (не обминула цим доля й декого з прямих нащадків Петренка, а непрямих - аж до Світличних, Стусів, Іванисенків). Розвіяє попелом по всіх фронтах, конгломероване в “братських” могилах, розтануле за океаном, – проступає тепер у конкретнім людськїм. І осягаєш, слава Богу, у схожості з неповторним і недосяжним власні рисочки, шерех власної душі – чи то в побляклім довоєнному батьковім фото, чи ось у його посивілім ровеснику, чи в поличчі поета з минулого віку, танє з минушого світу, в його нащадках, схожих і зовні, та хїба тільки зовні - у В.Симоненка, що з “не безлічі стандартних “я”, а з “безлічі всесвітів різних” із таким українськи чітким “земним тяжінням”, або ось у землякові, теж поетові-слов’янцю, випускникові нашого вузу Миколі Сіробабі, що вже з ери пост-чорнобильської варіює на вічний мотив “Присвяту” країнину, а може, й поспіль землякам, землянам:

Посивів від інєю чорний полин,
Змілілий Торець уповільнив свій плин.
Можливо, з тих круч, під якими він звивсь,
Колись ти журливо у небо дививсь,
З недолі молитви до Бога складав
І в хмарах сріблястих втонути жадав,
Бо там лише туга мина й не мина,
Бо там лише правда не є дивина.

Романтичне бажання “у світі їх яснїм себе покохать”, але тільки взаємодїйсненне. Тож сьай, мерехти, гармоніє зоряних сфер, шерех слов’янського неба!..

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ МОВИ ТА ЇЇ ІСТОРІЯ

О. Муромцева

І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Значення І. Нечуя-Левицького в історії української культури, усвідомлення його ролі в становленні української літературної мови і літератури може бути з'ясоване і здійснене лише з урахуванням багатогранності його особистості, різноманітних виявів його мовної діяльності: прозаїк і драматург, автор художніх нарисів і публіцистичних статей, мово- і літературознавець, перекладач Біблії на українську мову. Повністю його мовна особистість може бути пізнана лише внаслідок системного аналізу всіх написаних ним текстів; поки що підвалинами такого дослідження мають стати характеристики окремих сторін його творчості, що потроху вже й здійснюється українськими мовознавцями [4]. Пропонована розвідка має на меті бодай ескізно визначити особливості мови і стилю І. Нечуя-Левицького, які сприяли розвиткові нових засобів вираження в українській літературній мові, утвердженню нової манери письма в українській художній літературі. Об'єктом уваги були переважно художні прозові твори письменника, окрім історичних.

Особливості творчої індивідуальності І. Нечуя-Левицького, що, безперечно, впливали з його світосприймання, темпераменту як особистості (С. Єфремов характеризує вдачу письменника як спокійну, урівноважену, трохи аж ніби холодну [1, с. 484]), засвідчені в таких рисах, як об'єктивність, відстороненість від зображуваного, відсутність поспіху, нервозності, вибухів чуття, вміння помітити смішний бік деяких серйозних речей, гармонійність, злагода письменника з природою, оптимізм.

Відзначені риси зумовлюють більш простий, прозорий, спокійний синтаксис і переносять центр ваги на лексику, чим і викликані її багатство і різноманітність.

Показ людської психології, мотивованості вчинків через зображення повсякденного життя, побуту, звичної праці героїв є принциповою засадою творчості Нечуя-Левицького. Однак праця і побут людини мають у письменника і самодостатню цінність: це така ж органічна, об'єктивно існуюча і вічна реальність, як і природа. Не впадаючи в етнографізм, письменник щедро користується побутовою лексикою, створюючи за допомогою неї

правдиві і соковиті жанрові картини. Назви сезонних робіт: косовиця, возовиця, полоття, грабовиця, робіт жіночих: тіпати коноплі, обшморгувать буряки, прясти, шити, вищивати, назви сільськогосподарського реманенту: розв'язь, бительня, бич, віз, плуг, рало, борона та ін. – це той словесний матеріал, який створює природний фон, обставини, в яких минає життя селянина. Водночас окремі елементи цієї лексики набувають символічного значення, виходячи за межі своїх реальних, “приземлених” значень. Лексема мотовило, наприклад, у “Кайдашевій сім’ї” виконує кульмінаційну роль: усе незадоволення Мотрі життям із свекрухою ніби намоталося, сконцентрувалося на мотовилі, і змагання за нього означало для Мотрі одержання самостійності і незалежності від свекрухи.

Лексика сільського побуту і сільського господарства стає у Нечуя-Левицького також засобом відтворення побуту дрібних поміщиків і водночас засобом вираження симпатій до тих із них, хто добре веде сільське господарство і безпосередньо працює в ньому (наприклад, Масюк із “Хмар”). Однак в устах молодого Радика, представника нових людей, сільськогосподарська лексика символізує все приземлене, таке, що потребує клопоту і праці: “Практичний бік сільського господарства мені не до вподоби, – сказав Радюк, – разуразня тяганина, завсідній клопіт, завсідня купівля, продаж, усяка дрібна снасть: ті ярма, занози, підгерстя, підтоки, війя, мушні, ухналі, шаблі, стегели”.

“У прозі І.Нечуя-Левицького, всім пафосом своїм спрямованим на оборону “меншого брата”, за традицією селянина, водночас увага привертається до соціально ширших кіл суспільства, де взаємодіяли селяни і заробітчанин-пролетар, інтелігенція і духовенство з їх численними перехідними прошарками” [1, с.77]. Це зумовлювало залучення до літературного обігу лексики представників різних соціальних груп, розширювало функціонально-стилістичні можливості літературної мови. При цьому зберігалось справді народне джерело літературної мови: адже зафіксована письменником лексика побутувала в усному народному мовленні, це і народна назва цукрового заводу сахарня з її іншомовним відповідником рафинад, і продукт сахарень малаяс, і така загальна лексика, як залізна дорога, парова машина, костепальня, казарма, посесор заводів та ін. Саме за допомогою названих: слів і словосполучень Нечуй-Левицький описав місце і умови праці Миколи Джері і його товаришів, відкривши для українського читача мало-знайомі або незнайомі сфери праці простих людей і ставши попередником зокрема І. Франка, який увів у літературну мову величезну кількість лексики професійної, жаргонної, побутової, наукової, створюючи велику картину народного життя.

У творах з життя інтелігенції І.Нечуй-Левицький такий же щедрий на зображення деталей побуту, роду занять, предметів суперечок своїх героїв, як і в творах з життя інших верств населення. Але міняється характер лексики як з погляду семантики, так і з погляду походження: в мові героїв і в мові автора вільно уживаються слова з абстрактним значенням, у назвах

предметів побуту, абстрактних понять багато слів іншомовного походження. Із замилюванням, хоч і не без легкої іронії, змальовує письменник навчання студентів у Київській академії початку XIX ст. в повісті “Хмари”, вживаючи лексеми ректор, студент, процесор, магістр, бакалавр, теологія, світські науки, академічна наука, академічний курс, екзамен, екзаменування, білет, кафедра, авдиторія, бал, конференція. У мові героїв повістей “Хмари”, “Над Чорним морем” часто повторюється лексика, що позначає ідейні пошуки української інтелігенції 60–70-х років XIX ст.: національність, націонал, ідея, ідеал, ідеаліст, космополітизм, просвітність та ін. Взагалі, суто книжну лексику, літературного походження фраземи Нечуй-Левицький уживає досить широко, в багатьох випадках ці елементи служать засобом образної характеристики осіб, явищ, набуваючи різних експресивних відтінків залежно від ставлення автора до героя, характеру героя тощо. Контрастне поєднання книжної лексики з розмовно-експресивною є однією з оригінальних рис стилю Нечуя-Левицького, що створює враження серйозної розповіді з прихованим гумором. Наприклад: “В городянському пансіоні вони (Сухобрусівні – О.М.) трохи вхопили романтизму, разом з тодішніми сентиментальними великоруськими романсами, котрі приблудились на Україну з романтичною великоруською літературою” (“Хмари”). У художніх нарисах “В концерті”, “Ніч на Дніпрі”, “Вечір на Владимирській горі” у вживанні книжної лексики письменник не обмежує себе жодними настановами: вона виступає цілком природним і органічним компонентом мови інтелігента, і в цьому Нечуй-Левицький виступає сміливим оновлювачем народної мови, не ховаючись за постаттю героя-оповідача, як правило, селянина, а вводячи образ автора з властивою саме йому мовою. Не всі сучасники і наступники письменника зважувались на це: досить згадати, наприклад, висловлювання Панаса Мирного щодо вживання М.Коцюбинським літературної лексики у повісті “На віру”: “Одно мене непутить: додатки від самого автора таких словечок, яких народ не вживає, як-от нерви, енергія і др. У повісті без їх зовсім би можна обійтися, і тоді б вона мала більший вплив – не було б у вічі, що це автор розказує та ще й ученими словами” [2, с.467 – 468].

І.Нечуй-Левицький, описуючи різні соціальні типи, конфлікти, характери, явища природи, постійно тяжіє до зорових вражень, які здобуває від зовнішніх виявів осіб, предметів, явищ. Розширення групи слів на позначення кольорової гами навіть порівняно з Т.Шевченком спостерігаємо вже у Марка Вовчка, А.Свидницького; ще більшого розвитку зазнає вона у Нечуя-Левицького, що сприяло накопиченню словесних елементів для адекватного відтворення дійсності, підвищенню естетичних властивостей слова, збагаченню мовної палітри.

Панівним кольором у творах письменника виступає зелений – колір рослинності влітку; до речі, саме літні пейзажі з їх яскравими фарбами переважають у Нечуя-Левицького; наступний за уживаністю – синій, далі червоний, чорний білий. Рідше вживаються слова жовтий, сірий, блакитний, сизий, рожевий. Вводить письменник і слова на позначення кольорів, що

мають іншомовні корені: фіолстовий, оранжевий. Синонімом до останнього виступає жовтогарячий. Таким чином, лише перелік назв кольорів, уживаних Нечуєм-Левицьким, свідчить про те, що він вийшов за межі народної мови; остаточно ж нас переконує у цьому намагання відтворити власне художнє бачення кольорів та їх відтінків, ввести метафоричні назви кольорів. Наприклад, відтінки зеленого кольору він передає словами ясно-зелений, ярко-зелений, темно-зелений, зеленкуватий, жовто-зелений, зелено-синій; червоного-червонястий, червоно-крово-яний. Активно діє у Нечуя-Левицького прикметник золотий на позначення жовтого кольору з золотим блиском: золоте сонце, золоте марево, золоті верхи [церков], букет золотих квіток [про церковні бані], золотий блиск, золотиста стежка. Колористична лексика Нечуя-Левицького не обмежується прикметниками, які передають лише статичні ознаки; прагнучи відтворити динаміку різнокольорової природної гами, він практично від кожного прикметника на позначення кольору (крім складних за будовою) утворює дієслова на позначення етану, процесу, дії [4, с.143].

Найвищу майстерність в описі явищ природи І.Нечуй-Левицький виявив у художньому нарисі “Ніч на Дніпрі”, написаному вже на схилі віку: вражає тонке відтворення гри фарб, переходу одного кольору в інший, найтонших порухів, змін у природі при заході і сході сонця. Наведемо лише один короткий приклад: “Небо на сході помаленьку яснішало. На небі вже ясно визначались веселчані смуги: внизу понад чорними борами лежала ясна червона смужка, за нею жовтогарячий та жовтий колір переступав в зеленуватий, а далі в блакитний та фіолетовий. А поверх цієї квітчастої смуги ще чорніло небо, обсіпане подекуди зірками”. Без перебільшення І.Нечуя-Левицького можна вважати найвизначнішим колористом в українській прозі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., з яким може рівнятися хіба що М.Коцюбинський.

І. С. Нечуй-Левицький був переконаним прихильником ідеї безперервного оновлення мови, яке відбувається, на його думку, насамперед в усному мовленні народу. Письменник вважав, що за “народною мовою нам треба не йти слідком, а бігти, щоб догнати її, і не втекли хвилі цього змінливого моря од письменників” [3, с. 434]. Він був глибоким знавцем і невтомним збирачем народних слів і виразів; зібрані ним відповідники до галицьких мовних елементів могли б послужити матеріалом до синонімічного словника. Однак І.Нечуй-Левицький не відмовляв і письменникові у його праві творити неологізми, “бо це закон розвитку кожної книжної мови, коли вона поступає вперед” [3, с.387]. Цим правом він активно користувався й сам, розбудовуючи семантику народної лексики, збагачуючи словниковий склад літературної мови новими словами. Важливим правилом для нього в цій роботі були відповідність новостворених слів законам, нормам, духові народної мови. Потреба в нових словах, ужитих у художній прозі, зумовлювалась у Нечуя-Левицького не стільки естетичними вимогами, як це спостерігається у письменників ХХ ст., які одержали в спадок уже достатньо

розвинуту літературну мову, скільки вимогами номінації життєво важливих понять, яких [вимог] не могла задовольнити народна мова. Ось чому письменник не піддався стихії спонтанного словотворення, а намагався обґрунтувати власний новотвір, урахувуючи різні фактори: відповідність народному словотворенню, наявність синонімів не тільки в українській, а й у російській мові, омонімія та ін. Так, наприклад, уживши в оповіданні “Без пуття” слово сутнота, письменник у листі до Н.Кобринської пояснює його як відповідник до старослов’янського существо, або “все сущеє на цьому світі взагалі”. Слова ж істота, існувати, на його думку, не відповідають народній мові [3, с.366 – 367]. Такими поясненнями, мовознавчими розвідками рясніють його численні листи.

І.Нечуй-Левицький мав свої улюблені моделі, яким він віддавав перевагу перед загальноновживаними. Наприклад, помітна його схильність до творення віддієслівних іменників з суфіксом -ття: полотття, розвиття, живоття, з суфіксом -ість: суцність, штучність, прилюбність. Зрідка вдавався письменник до калькування російських слів, можливо, з певною стилістичною метою. Так, рос. предчувствую він відтворює як передпочуваю, що надає висловлюванню певної манірності: “Я передпочуваю, що мені навіть буде трудно звикнуть до міста...– сказала Галя” (“Хмари”).

І.Нечуй-Левицький усвідомлював як естетичний фактор членування слова, морфему як інструмент словотворення і як самостійний експресивний елемент. Тому в його творах помітна тенденція підкреслити функцію морфеми, добитися за її допомогою певного впливу на читача. Повтор однакових префіксів задає текстові динамічність, зосереджує увагу не стільки на значеннях слів у цілому, скільки на значеннях префіксів; унаслідок узагальненого значення останніх, у сприйманні читача закарбовується насамперед ідея, а не конкретні значення слів. Часто це сполучається з паралельним уживанням і однакових суфіксів, наприклад: “Хлопці підгукували, приказували й присвистували” (“Дві москочки”) – важлива не стільки сама дія, скільки значення супроводу; “Село закричало, заклекотіло тисячею усяких голосів, зашуміло, як ліс на великому вітрі” (“Хмари”) – “початок, раптовість дії”; “Але він зроду якийсь нетяма, нерозторопа...” (“Київські прохачі”) – “негативна оцінка, заперечення позитивних якостей” і т.п. Не одну виразну картину змалював письменник, використовуючи експресивні властивості словотвірних елементів.

І. Нечуй-Левицький увійшов в українську літературу із власною неповторною манерою письма, спираючись на народну мову і водночас сміливо трансформуючи її, що виявилось у введенні в обіг лексики і фразеології різних соціальних груп і прошарків, у поєднанні суто народних, інколи розмовно-фамільярних елементів із книжними, в активному формо- і словотворенні. Перелік новацій і своєрідних рис стилю письменника, які сприяли розвиткові української літературної мови, можна було б продовжити. Однак слід визнати й те, що творчість І.Нечуя-Левицького у всіх її виявах ще не стала об’єктом належної уваги лінгвістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
2. Мирний Панас. Зібрання творів: У 7-и томах. – К., 1971. – Т. 7.
3. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: У 10 томах. – К., 1965 – 1968. – Т. 10.
4. Творча індивідуальність І.С.Нечуя-Левицького і літературний процес: 36. тез доп. і повідомл. республік, наук. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження письменника. – Черкаси, 1988. – С.83 – 164.

Є. Широкопад

ВЧЕННЯ О.О. ПОТЕБНІ ПРО СУФІКСИ “ІМЕННИКОВОСТІ”

Свою рецензію на III том “Из записок по русской грамматике” О.О.Потебні В.І.Харциев назвав: Нова праця з історії мови та думки О.О. Потебні (Посмертне видання)” (Харків, 1899). Автор рецензії зосереджує увагу (в тому числі) на такій особливості праці видатного мовознавця: “Головне завдання праці – *зберегти історичну перспективу і національну*. Але для цього дослідникові, а разом з тим і читачеві, необхідно подолати забобони, звільнитися від невірних уявлень, цілком природних для людини, що знає сучасне і вкладає це в минуле (υδτερον – πρτερον), знає *своє* або *поодинокі* і приписує це поодинокі за аналогією *іншому* поодинокому” [7, с.379].

Саме подібних забобонів не позбавлені, на жаль, деякі праці сучасних дослідників, зокрема описові академічні граматики східнослов'янських мов щодо питань словотвору та морфемної будови слова, підстави для спростування яких саме й дає зазначена праця Потебні. Маємо на увазі розгляд іменників чоловічого роду з суфіксом -ец- (рос. *удалец, мудрец, старец*), -ец- (-эц-, -ац-) (блр.: *удалец, мудрэц, старац*) на позначення особи за якісною ознакою. За характером мотивації загальний словотвірний тип іменників чоловічого роду з суфіксами -ец / -овец / -авец РГ – 80 поділяє на підтипи, серед яких зазначаються: “Іменники, мотивовані якісними прикметниками, що називають предмет за характерною якісною ознакою: *хитрец, глупец, слепец, удалец, юнец, поганец...*” [4, с.168]. До цього ж підтипу автор відповідного розділу розглядуваної праці відносить: *мертвец, гордец, чернец, храбрец, мудрец* [4, с.168]. Пор.: “Менш уживальними з'являюцца назоўнікі, якія ўтвораы пры дапамозе суфікса -ец-, (-ац) ад асноў прыметнікаў і дзееспрыметнікаў. Гэтыя назоўнікі могуць абазначаць: ...асоб па ўласцівых ім рысах і прыметах: ... *старац, мудрэц, храбрэц, удалец* ... і інш. [2, с.104]. Граматика білоруської мови обмежується наведеними рядками; академічна граматика сучасної української літературної мови [6], відокремлюючи іменники з суфіксом -ець як особливий словотвірний тип,

ніяких коментарів не подає.

РГ-80, відзначаючи відсутність в основі іменника основи “мотивуючого прикметника”, для пояснення застосовує термін “фіналь”, а замість суфікса -ец- у відповідних випадках виділяє суфікс -авец-: “...морф -авец (виступає) після парно-твердих приголосних в *скверный – сквернавец* (розм.), *мерзкий – мерзавец* (розм.) та *красивый – красавец* (у двох останніх – з відсіканням основ за рахунок фіналей -к -ив-)” [4, с.169]. Або: “Фіналь -н- (після приголосної) основи прикметника в таких утвореннях відсутній: *безумный – безумец, остроумный – остроумец*” [4, с.168]. Словотвірне значення співвідносних з розглядуваними іменниками чоловічого роду іменників жіночого роду з суфіксом -іц(а) в РГ- 80 кваліфікується як “модифікаційне значення жіночості”. Такі іменники тут розглядаються як мотивовані саме іменниками з суфіксом -ец-, напр., *красавец* мотивує *красавица*. Розбіжність основ мотивуючого й мотивованого і в цьому випадку пояснюється так: “Щодо мотивації словами і фіналями основ -ик і -ец-/-ц- ці фіналі регулярно відсікаються: *безумец – безумица*” [4, с.201]. На відміну від РГ – 80, ГБМ – 62 іменники жіночого роду з суфіксом -іц-а (-ыц-а) на позначення осіб (*маладзіца, чарніца*) розглядає як такі, що творяться від основ прикметників [2, с.116]. Отже, м’яко кажучи, із трактуванням іменників на позначення особи за якісною ознакою в академічних працях не все як слід.

Як відомо, за Потєбнею (й іншими дослідниками), дві частини мови: іменник і прикметник – генетично пов’язані, обидві вони розвинулися з імені (протиставленого дієслову) у різних мовленнєвих функціях і, отже, первісно за формою не розрізнялися. Ще й у початковий письмовий період розвитку східнослов’янських мов спостерігається омонімія цих частин мови (або генетична, або як наслідок новоутворення іменників у процесі субстантивізації вже існуючих прикметників). Ось що писав з цього приводу Потєбня: “... “*црвеника*” [в синтагмі “*црвеника вино – Є.Ш.*] утворено від теми *црвен, хъцьникъ* в “*вълкъ хъцьникъ*” – від *хъцьн*, тобто від тем, які нам, з погляду пізнішої мови, уявляються прикметниками, але ці утворення слід поставити в один ряд з такими, як “*мжжъ борець*”, якому передує *бор*, що є не прикметник, а п. аг. іменник, і з таким, як *дуб – стол*, де *дуб* визначить як прикметник тільки той, хто буде сприймати будь-яке атрибутивне ім’я як прикметник. Отже, *хъцьн* до утворення іменника на -икъ могло бути іменником ... Щоб зрозуміти мотив появи цього новоутворення, слід уявити собі *хъцьн* в момент його двозначності, роздвоєння його значення на іменник і прикметник. Приєднання -икъ, який утворює лише іменник, усуває цю двозначність, залишаючи нове значення прикметника *хъцьн* при давнішому суфіксові) [3, с.102 – 103].

Подальший розвиток іменників та прикметників – поступова диференціація їх за формальною ознакою. Такою ознакою для іменників Потєбня і вважав, зокрема, “суфікс іменниковості”, функціональна роль якого зводиться до оформлення субстантивного значення, значення особи (і отже

природної статі) іменника. Такий суфікс не змінює ні лексичного, ні категоріального, ні будь-якого граматичного значення попереднього імені, новоутворення за цими ознаками є тотожним попередньому, яке й виходить з ужитку як іменник; омонімічний прикметник залишається (якщо зберігається у мовленні) із старою основою.

Говорячи про суфікс *-ец-* (< *-ьц-*) як суфікс “іменниковості”, Потебня розрізняє *-ьц* (ь) “первісний і похідний (primar und sekundar): I. Як первісний - *ьц* (ь), (утворює) *nomina agentis*, рідко – *nomina actionis*. II. Як похідний – утворює (в тому числі – Є.Ш.)... 3) іменники від прикметників [3, с.100].

Приклад першого – *боец*, приклад другого – *слепец*. При цьому відмінність між ними, як зазначає Потебня, пояснюється “лише значенням теми”, тобто основи: перша – вербальна, друга – ад’єктивна. Принципово важливою у даному разі є думка Потебні про те, що і перше, і друге утворення мають передумовою *не корінь як безформне слово, а іменник* [3, с.101] (підкреслено мною – Є.Ш.), тобто утворення іменників “від прикметників” слід розуміти у даному разі як утворення їх від субстантивованих прикметників (якщо взагалі не від давніших імен з первісними властивостями іменника). В іншому місці тієї ж таки праці Потебня пише: “Взагалі я вважаю, що іменники на *-ьц* (ь), *-иц* (а) та інші суфікси, що не вносять ніякого особливого відтінку, окрім іменниковості..., безпосередньо утворені не від прикметників, а від іменників (*бѣль молодець* від *бѣль молодь*) незалежно від того, чи необхідним було для виникнення цього іменника усунення при ньому означуваного, чи ні. Спонукає приєднання до такого іменника *молоть* суфікса *-ьц* (ь) могло бути саме бажання відокремити його від прикметника *молоть* і таким чином відособити категорію прикметника” [3, с.47–48].

Викладені думки Потебні є занадто важливими не лише для уявлення процесу взаємодії й поступового відокремлення двох частин мови – іменника та прикметника, а й для правильного розуміння характеру слововиводу іменників від прикметників, що є неадекватним у різні історичні епохи існування мови. Вони є яскравим свідченням по-справжньому історичного підходу до мовних явищ і застерігають дослідника від змішування синхронії з діахронією.

З наведеними думками Потебні перегукуються (очевидно, конгеніально, бо посилання на Потебню відсутні) положення сербського славіста Р.Бошковича. Розглядаючи моцйні суфікси (суфікси “жіночості”) **ic(a)* (<**-ik-a*) та ін. У праці “Основи порівняльної граматики слов’янських мов”, Р. Бошкович проводить думку, співзвучну з думкою Потебні: суфікс **-к(a)* [на основі якого розвинулися *-ik(a)*, *-ьк(a)*, *-ьк(a)*], що маркує іменники жіночого роду на позначення особи жіночої статі (подібно до суфікса *-ьц(ь)*) іменників чоловічого роду на позначення особи чоловічої статі), міг приєднуватися лише до субстантивів з ад’єктивною основою, віддаляючи їх формально від омонімічних прикметників, які могли зберігатися, могли й

втратитись: *старица* (при збереженому в мові субстантиві *стара*, пор. *старьць* і прикметник *старь*, *-а*, *-о*); *чърница* (**črnica*) при втраченому прикметнику **игни*, субстантивованому і теж несубстантивованому, який змінив свою тему [1, с. 153].

Викладену думку Р. Бошковича доповнює інша, також важлива у нашому випадку: від прикметника, що як частина мови позначає (абстрактну) ознаку, можуть засобом суфіксації утворитися лише *Adjektivabstracta*, а не *nomina Attributiva*, тобто *старость*, *чернота* і под. “Як би імена **игни*, **суьи*, *stari* і под., що лежать в основі іменників *črnica*, *suьica*, *starica*, історично являли собою результат безпосереднього зв’язку суфікса *-ica* з коренями прикметників, то їхнє значення повинно було б бути іншим., *вруштина*, *бистрота* тощо. Тільки у цьому випадку їхнє значення було природним результатом зв’язку суфікса *-ica* з коренями прикметників ... Сербськ. *чрница*, *суишица*, *старица* тощо за своїм значенням повинні сприйматися ... як спадкоємиці субстантивованих прикметників типу **črni*, **суьи*, **stari* тощо” [1, с. 153]. Або: “Як видно, зміна *игни* > *ипика* само по собі, повинно було означати у праслов’янській мові лише заміну двох формальних категорій і нічого більше, безсуфіксна субстантивація прикметників поступилася місцем суфіксальній субстантивації” [1, с. 154].

Характерним для з’ясування словотвірних особливостей розглядуваних іменників в аспекті вчення Потебні є явище варіювання іменників із суфіксом та без нього, яке спостерігаються у пам’ятках східнослов’янської писемності. Напр.: *И многи слѣпци просвѣти*. Усп. сб. к. XII – нач. XIII вв., л. 125а. – *Многыя слѣпца просвѣтивъ* Кир. Тур. Слово о снятии тела Христова с креста и о мироносицах по сп. XIII в.; *Аще бо слѣпъ слѣпа ведеть. оба въ пропасть вьвалитася*. Никон. Панд. слово 17. – *Рече же притъчно имь. Еда можеть слѣпецъ слѣпца водити, не оба ли въ яму вьпадета* с.л. Л. VI, 36. М. Е., л. 75а та численні інші подібні випадки.

Щодо наведених в академічних граматиках прикладів, уважаємо, виходячи з мовних фактів, узагальнених у працях Потебні, що, напр., *красавец* (рос.) утворено від *красав* (пор. *красава* (Волог., Перм., Урал.), *красавка* (Воронеж.), *красавик* (Калуж., Моск., Ряз., Костром., Курск.) [5, вип. 15, с. 172] і далі), *мерзавец* – від *мерзава*, *мерзава* – від *мерза* (пор. *мерзава*, м., ж. (Арх.), *мерзавъ*, ж. (Тамб.), *мерзец* (Пск., Ленингр.) і *мерзавий*, *-ая*, *-ое* (Твер.) [5, вип. 18, с. 117]. Пор.: *Або ти мья, коню, вези, або ты мья звержи, Тільки ты мья, коню, не завези до якої мерзи*, Голов. II. 260 [3, с. 42] та інші.

Отже, оскільки наука про словотвір за своєю суттю є наукою історичною, розгляд відповідних явищ потребує саме історичного до них підходу, до того ж без ігнорування важливих здобутків попередніх видатних дослідників, яким визнається не в останню чергу Потебня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика

тика й словообразовині. – М., 1984.

2. Граматика беларускай мовы. Марфалогія. Мінск, 1962. – Т. 1 (ГБМ – 62).

3. Потебня А. Из записок по русской грамматике. – М., 1968. – Т. III.

4. Русская грамматика. – М., 1980. – Т. I. (РГ – 80).

5. Словарь русских народных говоров. Л. – СПб, 1965 – 1998. – Вып 1 – 32.

6. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969.

7. Харциев В. Новый труд по истории языка и мысли А.А. Потебни. (Посмертное издание). III том “Из записок по русской грамматике” А.А. Потебни // Потебня А. Из записок по русской грамматике. – М., 1977. – Том IV. – Вып II. – С. 365 – 382.

Л. Полюга

ЛЕКСИЧНА СПОЛУЧУВАНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Теоретична проблема цього явища в українському мовознавстві ще чекає свого дослідження, а прикладний характер його в сучасній українській мові також, по суті, ще не опрацьований. Найбільше в цьому плані пощастило прикметникам, бо в окремих лексикографічних працях відбита субстантивно-ад’єктивна сполучуваність слів [1], частково це питання розроблялося в “Словнику антонімів” Л. Полюги [2]. Окремого словника сполучуваності нема й досі [3], хоч його створення для сучасної української мови стає необхідністю, тому що він повинен би стати основним посібником при вивченні української мови як іноземної.

У сучасних мовах валентність береться значно ширше, як її визначав Люсьєн Теньєр (1883 – 1954), окреслюючи її з дієсловами та предикатами. Сполучуваність слів визначається граматичними, лексичними і семантичними чинниками. Нас же цікавить словосполучуваність, яка служить засобом визначення номінації і яка безпосередньо пов’язується з контекстом. Саме в лексикографічному опрацюванні матеріалу словосполучення може мати подвійне сприймання: словосполучення як мовне явище, теоретичних засад якого так чи інакше торкаються дослідники при опрацюванні питань синтаксису, і словосполучення як метод, який використовується в лексикографічних та лексикологічних працях для окреслення семантики слів і довершення досконалості словників. Ось ця остання словосполучуваність, яка ще називається валентністю, найчастіше і пов’язується із проблемою тексту.

Якщо не брати до уваги праці І. Срезневського [4], то можна говорити про три історичні словники в українському мовознавстві [5]. У словнику за

редакцією Є.Тимченка зафіксовані значення лексем та стійких словосполучень, тобто загальнономовних лексикалізованих словосполучень (*быти в лѣтах* – “мати певну кількість років” [5, с.165; 6], та словосполучення, що виражали термінологічні значення (*битая дорога* – “гостинець” – [5, с.93]).

Історичні словники ССМ і СУМ XVI – першої пол. XVII ст., що базуються на останніх здобутках слов’янської та світової лексикографії, торкаються цих питань значно ширше. Причому, те, що доходить до користувача у виданих працях, є вже результатом тривалих роздумів, перевірок, рецензувань та саморецензувань, редагувань, що попереджують появу цих подач, фіксацій у тій чи іншій словниковій статті. Щоб розкрити всі ці моменти, які допомагали витворити ту чи іншу словникову статтю, усі випадки врахування тих чи інших словосполучень при укладанні всіх словникових статей, необхідно вникнути і розкрити деякі елементи творчої лабораторії словників, довелось б написати низку досліджень. Наші ж спостереження стосуватимуться певних узагальнень, які доводилося використовувати в процесі творчої роботи.

Найважливішим при опрацюванні кожної словникової статті є визначення системи значень, а при їх розміщенні в словнику, в міру можливого, – відтворення ієрархії їх виникнення. Крім цього загального критерію, що стосується кожної частини мови, є специфічні особливості слів тієї чи іншої категорії. Ця робота стає більше або менше трудомісткою залежно від того, 1) чи слово багатозначне і 2) чи на це слово достатньо прикладів у картотечі. Якщо фіксацій багато, а семантична структура слова нерозгалужена, це значить, що сполучуваність слів відповідно лексем невелика й однонамітна. Вона може яскравіше виявлятися не стільки у вираженні різних значень, а у виявленні стійких словосполучень.

Візьмімо іменник *Богъ*. У ССМ [1, с.105] він зафіксований 636, а найбагатше слово *онъ* – 12342 рази. У новому СУМ XVI-XVII ст. їх також багато, але в ньому кількісні показники не подаються. У зв’язку з цим, що слово має лише два значення у новому словнику, створити таку словникову статтю неважко. Єдине, що в ній становить труднощі, це визначення стійких фразеологічних словосполучень загальнонародного зразка, (*нехай Богъ дасть*), які доводилося виділяти та спеціально тлумачити. Наявність тексту при визначенні значення, а в тексті – окреслення словосполучення, є дуже важливим чинником при творенні словника. При опрацюванні слова *нація* (його графічні варіанти *нацѣя, нацея*) в контекстах чітко виділяється значення “люди одного племені, роду”. Підтвердженням цього є словосполучення, в яких зіставляються назви різних народів (“*зобравши купу людей розныхъ націй... то естъ гишпановъ, волоховъ*” – 1619 Арх. ЮЗР 16 [1, с.401], або коли вони протиставлялися одні одним (*Тои абы не презъ и(н)иши(х) нацы(и) людей, але през(з) наши(х) роуски(х) мещанъ бывальъ залецан* – 1609 ЛСБ 421, 1 зв.) Коли трапляється текст із словосполученням, що не вписується у це розуміння, то доводиться виділяти значення “(представник того самого роду) родич, одноплемінник”: *А если же бы тот*

муж еє Щаурский ... наперед ниж она умер, тебы она... маеть замуж за нацею нашу ити [1581 Арх ЮЗР 8 [III, 333]. Ще в іншому контексті, коли слово *нація* стоїть у словосполученнях назв країн, це слово передає значення “країна, держава”: православнісо папе/ж/ники смѣшаются яко оу венеции, крѣтѣ и други/х/ нация/х [1596. Виш. Кн. 250 зв.].

Валентність слів дуже часто стає причиною виділення вторинних або і переносних значень. У Картотеці СУМ XVI-XVII ст. слово *начине* представлено 26 картками, але сполучення цього слова з іншими в тексті вимагало виділення не лише значень, які донесла українська мова до наших днів (“предмети”, “інвентар”, “підручне знаряддя для виконання різних ремесел”, “кухонний посуд”), а й семантичні відгалуження, яких сучасні словники не фіксують, серед яких “частина якогось приладу”, “церковні речі”, “речі, призначені для ритуалів”, “одяг”, “майно”, “придане”, а також переносні – “суть”, “джерело” (начине душевное очистил -Виш. Кн. 70).

У прикметникових словникових статтях субстантивно-ад’єктивні словосполучення диктують різноманітні семантичні нюанси і доводиться виділяти не раз переносні та вторинні значення, які часто зумовлені індивідуальним вживанням того чи іншого словосполучення. Це властиве багатьом словниковим статтям, які представлені в картотеці значною кількістю фіксацій. У таких випадках доводиться групувати вживання прикметника якимсь об’єднувальним узагальненням. У словниковій статті *великий* виділено 46 стійких словосполучень та термінів, 11 складних власних назв, 11 відтінків значень і 10 загальних значень, серед яких є такі, що могли б розчленовуватися на менші, але вони об’єднані уточнювальною тлумачною ремаркою “значний за силою, інтенсивністю або ступенем вияву”. Сюди здебільшого залучаються прикметники, що виступають означенням абстрактних іменників *немоць, голось, крикъ, буря, жсалость, небезпечность*. Навіть якщо прикметник має два значення, наприклад, *божий*, то й він може мати багато стійких словосполучень. У прикметниковій статті *божий* їх – 17.

Серед повнозначних частин мови великі труднощі представляє опрацювання дієслівних словникових статей. Сполучуваність таких дієслів, як *брати, быти, взяти, мати (имати), дати, учинити* і інші, не раз сприяє тому, що виникає бажання виділяти майже суцільну групу стійких словосполучень. Але оскільки при визначенні стійких словосполучень втрачається частково значення самого дієслова, тому доводиться створювати значення, в яких об’єднуються відповідна кількість однорідних назв понять для того, щоб відтворити відповідні значення дієслів. Наприклад, у словниковій статті *брати* виділяються у значенні “одержувати в користування” відтінки: (благословення, похвалу, духовні цінності і т. ін.) сприймати; (*видомости, новину, назву* і т. ін.) одержувати [СУМ XVI-XVII, 3, с.54-59]. Але в багатьох випадках доводиться виділяти окремі стійкі словосполучення, значення яких споріднене зі значенням іменника. У Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. у словниковій статті *учинити* їх виділено

20: *учинити вѣру, учинити законъ, учинити справу, учинити миръ* і ін. [ССМ, 2, с.492-495].

Якщо порівнювати сполучуваність слів віддієслівних іменників з дієсловами, то виявляється, що її функціональні можливості подібні.

Визначення вільних словосполучень займенників у відповідних контекстах, як правило, не викликає труднощів, бо їх семантика здебільшого зрозуміла, крім тих випадків, коли займенник може виражати приналежність до різних розрядів: *онъ* може бути особовим і присвійним [ССМ 2, с.85-86].

Аналіз сполучуваності слів є необхідний при творенні прислівникових словникових статей. Це вимагає особливої уваги тоді, коли прислівник утворюється 1) від сполучення прийменника з іменником (*внизъ*); 2) сполучення прийменника з прикметником (*вготове*); 3) прийменника з займенником (*по-своєму*); 4) від сполучення прийменника з числівником (*вѣсно, надвоє*) [ССМ 1, 2]. Особливої уваги вимагає врахування валентності при визначенні прислівників від певної відмінкової форми іменника (*верхамъ, вечеръ, зиме, локтемъ* [ССМ]). У цьому плані варто взяти до уваги і такий досвід: після завершення роботи перевірити всі аналогічні словникові статті, щоб звести їх до одноманітної подачі.

Праця над вільною сполучуваністю при укладанні історичних словників має велике значення для окреслення омонімічності слів. Саме укладання і розгляд карток з дієсловом *находити* дало змогу створити омоніми зі значенням “відшукувати, виявляти” і “довго, не перестаючи ходити, мандрувати” [Картотека СУМ XVI-XVII, 3, 187]; *ббивати* – “заганяти в середину” і “спричиняти до смерті” [СУМ XVI-XVII, 3, 187].

Неувага до словосполучуваності слів при укладанні словника може спричинитися не лише до неправильного окреслення значення того чи іншого слова в системі значень, але і до виділення вільного чи стійкого словосполучення, а це може здеформувати стан досліджуваної в словнику української мови. Таким чином, вивчення і опрацювання вільних сполучень слів при укладанні будь-якої лексикографічної праці – надзвичайно важлива і складна робота, яка вимагає від лексикографа дуже прискіпливого і уважного ставлення, бо всі словникові статті якоїсь праці так чи інакше між собою пов'язані. Порушення якоїсь однієї ланки може поламати систему визначень і призвести до їх помилковості.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемлй Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1909. – Ч.8, Т.3.

Виш. Кн. – Книжка Иоанна мниха Вишенского // ИванВишенский. – Твори. – К., 1959. – С.41 – 158.

ЛСБ – Документи Львівського Ставропігійського братства: рукописи кін. XVI-серед. XVII ст. – Збірці: у Львівському державному історичному архіві, ф. 129, оп. 1. ССМ – див. Література №6. Перша цифра вказує на том, друга – на сторінку.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Бибик С., Єрмоленко С., Пустовіт Л. Словник епітетів української мови. – К., 1998; Бутенко Н. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів, 1989.
- 2 Полога Л. Словник антонімів. – К., 1987.
- 3 Сахно І. Словник сполучуваності слів найуживанішої лексики української мови (1057 с. машинопису) – 1993.
- 4 Срезневский И. Материал для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893-1903.
- 5 Историчний словник українського язика / За ред. Є.Тимченка. – Х.-К., 1930.
- 6 Словник староукраїнської мови. – К., 1977-1978. – Т. 1, 2.
- 7 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994-1998. – Вип. 1 – 5.

К. Шульжук

ДО ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Функціональний аналіз синтаксичних явищ є актуальним у сучасному мовознавстві, оскільки він “переборює наявні в теорії традиційного синтаксису вияви еклетики у висвітленні ряду синтаксичних явищ, вносить істотні корективи щодо виділення системи синтаксичних одиниць, їх ієрархії та функцій” [1, с.3 – 4]. Виокремлення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного і комунікативного аспектів дає можливість диференційовано розглянути особливості кожного аспекту, що, звичайно, жодною мірою не заперечує необхідності дослідження взаємодії формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної і комунікативної структури речення.

Загальна типологія складного речення встановлюється передусім на формально-синтаксичній основі – наявності / відсутності сполучників і сполучних слів на межі предикативних частин складного речення.

Отже, виділяються такі типи складного речення:

- сполучникові:** 1) складносурядні (елементарні, багатокомпонентні);
2) складнопідрядні (елементарні, багатокомпонентні);
3) складні речення з сурядністю і підрядністю (багатокомпонентні);
безсполучникові: 1) з однорідними частинами (елементарні, багатокомпонентні);
2) з неоднорідними частинами (елементарні, багатокомпонентні);
3) з однорідними і неоднорідними частинами (багатокомпонентні);
сполучникові-безсполучникові (багатокомпонентні): 1) з сурядністю і безсполучниковим зв'язком;

2) з підрядністю і безсполучниковим зв'язком;

3) з сурядністю, підрядністю і безсполучниковим зв'язком.

Складні безсполучникові речення виділені в окремий тип нещодавно, в 50-х роках нашого століття; а до того часу (та й пізніше) вони розглядалися у межах складносурядних та складнопідрядних речень [2, с. 178, 332].

У сучасному українському мовознавстві теж наявні різні підходи до встановлення синтаксичного статусу безсполучникових конструкцій: частину їх віднесено до складносурядних речень, частину до безсполучникових складних речень із недиференційованим синтаксичним зв'язком [1, с. 304, 321]. Нам такий підхід видається не зовсім правомірним, оскільки безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком так само легко здебільшого прирівняти до складнопідрядних. Тому, на наш погляд, при виділенні типів складного речення слід передусім урахувувати наявність /відсутність формального показника на межі частин складного речення (сполучника чи сполучного слова) [пор.: 4, с. 409 – 417].

Диференціація типів складного речення посилює роль семантичних чинників, тому, ураховуючи структурні і семантичні параметри складного речення, доцільно виділити кілька рівнів опису і класифікацій складного речення. Нам видається, що таких рівнів, починаючи від поверхневої структури речення і закінчуючи його глибинною структурою, доцільно виділити чотири: *абстрактно-синтаксичний*, *конкретно-синтаксичний*, *семантико-синтаксичний*, *семантичний* [6].

Найбільш поверхневий формально-синтаксичний аспект репрезентує *абстрактно-синтаксичний* рівень, на якому враховується експліцитність / імпліцитність сполучників чи сполучних слів на межі частин складного речення. Цей рівень охоплює усі типи елементарних і неелементарних складних речень.

На *конкретно-синтаксичному* рівні враховується характер синтаксичного зв'язку між предикативними частинами складного речення. Тому на цьому рівні розглядаються лише сполучникові складні речення, які поділяються на складносурядні (елементарні і багатокомпонентні), складнопідрядні (елементарні і багатокомпонентні), складні речення з сурядністю і підрядністю (багатокомпонентні). На цьому рівні класифікації складні безсполучникові конструкції у зв'язку з імпліцитністю сполучників не є об'єктом аналізу. Тому цей рівень є частковим.

Не охоплює всіх типів складного речення і *семантико-синтаксичний* рівень, об'єктом аналізу якого є лише та частина сполучникових складних речень, у яких предикативні частини поєднуються семантичними сполучниками (зіставними, протиставними, розділовими, приєднувальними, градаційними, що виражають семантико-синтаксичні відношення між сурядними частинами складносурядного речення; часовими, причиновими, цільовими, умовними, допустовими, наслідковими, порівняльними сполучниками, що реалізують відповідні семантико-синтаксичні відношення у складнопідрядному реченні). Цей рівень репрезентує лише частина спо-

лучникових неелементарних речень, у яких всі сполучники є семантичними. Але таких багатокомпонентних конструкцій порівняно небагато, тому що в складних поліпредикативних структурах, як і в елементарних, переважають складнопідрядні речення з підрядними означальними і з'ясувальними, у яких функціонують асемантичні сполучники.

Семантичний (глибинний) рівень опису складного речення виходить за межі сполучників і сполучних слів, залучаючи предикативні частини (повністю чи частково) до встановлення семантичних відношень. На цьому рівні виділяються всі типи елементарних і неелементарних безсполучникових речень, а також частина складносурядних і складнопідрядних із речень з функціональними сполучниками та деякі складнопідрядні речення з сполучними словами (це передусім конструкції з підрядними означальними і з'ясувальними). На цьому рівні визначається частина складних сполучниково-безсполучникових речень, а також частина складних сполучникових неелементарних речень з усіма функціональними сполучниками.

Щодо складних багатокомпонентних конструкцій, то в багатьох випадках у них поєднуються асемантичні і семантичні сполучники, тому такі утворення нерідко стають предметом аналізу одночасно на всіх чотирьох рівнях, тимчасом як базові речення обмежуються двома-трьома рівнями.

У семантичному аспекті (особливо при диференціації власне семантичного і семантико-синтаксичного ярусу) складні елементарні речення мають один рівень членування, в центрі якого перебуває сполучник, що виконує роль пропозиціонального предиката.

У складних багатокомпонентних реченнях семантична структура значно складніша, здебільшого в них наявна ієрархія пропозиціональних предикатів. З урахуванням одномірності / багатомірності структури складного багатокомпонентного речення можна виділити три власне семантичні моделі складних предикативних речень:

- 1) із зовнішніми і внутрішніми пропозиціональними предикатами;
- 2) із зовнішніми пропозиціональними предикатами;
- 3) із внутрішніми пропозиціональними предикатами [5].

Визначення складного речення, встановлення його меж є дискусійними питаннями сучасної синтаксичної теорії. Сьогодні вже очевидно, що встановлення обсягу речення "від крапки до крапки" не може бути правомірним. Особливо це стосується таких одиниць, як складні багатокомпонентні речення, що перебувають "на виході" синтаксичного рівня мови і значно більшою мірою, ніж прості та елементарні складні речення, стикаються з текстом як одиницею мовленнєвого рівня. Тому одне складне неелементарне речення подеколи оформляється у вигляді декількох "формальних" речень. Незаперечним є й те, що в одному такому "реченні" може функціонувати кілька цілком самостійних речень, кожне з яких виконує комунікативну функцію. Це особливо виразно виявляється у безсполучникових складних конструкціях. І якщо навіть мінімальні безсполучникові структури (з двох предикативних одиниць) викликають дискусії, то більш об'ємні струк-

тури, що оформляються як одне речення і нерідко являють собою тексти, у багатьох випадках справді становлять об'єднання простих і складних речень.

Віднесення до безсполучникових об'єднань речень усіх безсполучникових складних речень мінімальної структури не може бути правомірним [3, с. 634—656].

Звичайно ж, не можна трактувати як об'єднання речень складні безсполучникові конструкції з неоднорідними частинами, оскільки часто їхні частини (прості речення), взяті окремо, нерідко не оформлені як прості речення і не можуть самостійно функціонувати: вони взаємоприспосовані структурно і семантично саме в межах безсполучникового речення. Наприклад: *Пригадуєш у Тургенєва: перше кохання як вранішня роса* (Л. Дмитерко); *Найнявсь робити — значить роби* (О. Копиленко); *Не візьмешся за роботу — робота сама не зробиться* (Народна творчість).

Найбільшою мірою наближені до об'єднань речень складносурядні і безсполучникові конструкції з темпоральними відношеннями між компонентами. Наприклад: *Над болотами та озерами, в долинах рік стоять тумани, важкі хмари плывуть над селами і хуторами* (М. Олійник); *Падав сніг, і ні в чому не відчувалася зима* (Є. Гуцало).

Серед складних багатосполучникових конструкцій об'єднаннями речень часто є безсполучникові багатокомпонентні утворення з однорідними частинами, складносурядні конструкції з однаковими функціональними (асемантичними) сполучниками та сполучниково-безсполучникові структури з єднальним (приєднувальним) сурядним зв'язком і безсполучниковим зв'язком, властивим реченням з однорідними частинами.

У таких відкритих структурах спостерігається своєрідне “нанизування” простих речень. Наприклад: *Ми збирали з сином жолуді дубові, і про день майбутній я казав синкові, і плвли багрові хмари в вишині, і співала осінь весняні пісні* (М. Рильський); *А ранок вставав перед ним теплий і вітряний, а картоплі бігли до обрїю, а сукня дівчини майорїла на вітрі все ближче й ближче* (Ю. Мушкетик); *А літо йде полями і гаями, і вітер віс, і цвіте блакить* (А. Малишко).

Таким чином, дискусійні питання типології складного речення вимагають подальшого опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1993.
2. Курс сучасної української літературної мови: В 2 т. / За ред. Л. Булаховського. — К., 1951. — Т. 2.
3. Русская грамматика: В 2 т. — М., 1980. — Т. 2.
4. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. Білодіда. — К., 1972.
5. Шульжук К. Семантична структура складного багатокомпонентного речення / Мовознавство. — 1987. — № 6. — С. 11—16.

Л. Фоміна

ІЛОКУТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОВЛЕННЄВОГО АКТУ НАКАЗУ, ЩО ВИРАЖЕНИЙ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ СКЛАДНИМ РЕЧЕННЯМ

Висловлення, що виражене спонукальним безсполучниковим реченням, являє собою єдиний складний мовленнєвий акт, що складається з двох простих мовленнєвих актів, один з яких (власне директивний) є домінуючим і має вирішальне значення для ілокутивної сили висловлення в цілому, а другий – допоміжним. Допоміжний мовленнєвий акт може мати різноманітну природу, але в складному мовленнєвому акті він виконує, принаймні, дві функції: по-перше, він задає світ виголошення відповідного домінуючого директиву за допомогою прямої або непрямої експлікації деяких компонентів ілокутивної сили цього директиву; по-друге, він сам має непряму ілокутивну функцію спонукування. Тому в складному мовленнєвому акті, вираженому безсполучниковим спонукальним реченням, як допоміжні виступають, як правило, такі мовленнєві акти, ілокутивні характеристики яких пов'язані і здатні активно взаємодіяти з ілокутивними характеристиками відповідних домінуючих директивів.

Так, наприклад, мовленнєвий акт прохання, на відміну від наказу, характеризується тим, що єдиною підставою звернення мовця до адресата є його зацікавленість у виконанні дії (умова щирості), і, таким чином, прохання являє собою достатньо простий мовленнєвий акт, ілокутивна сила якого не містить великої кількості початкових припущень і пресуппозицій. Проте, одна з умов правильного вживання прохання полягає в тому, що адресат повинен бути інформований про наявність у мовця мотивованої підстави для прохання або потреби в ньому. Світ виголошення прохання може бути заданий широким контекстом, мовною і позамовною ситуацією, і в цьому випадку можуть задаватися усі або більшість умов його виконання. У спонукальному безсполучниковому складному реченні допоміжний мовленнєвий акт може експлікувати лише одну з умов успішності прохання, задаючи тим самим певні характеристики світу його виголошення. Найчастіше допоміжний мовленнєвий акт виявляється пов'язаним з *умовою щирості* прохання. Мабуть, це обумовлено тим, що дія, про яку просить мовець, завжди відповідає його власним інтересам; у той же час статус мовця не дозволяє йому розраховувати на безумовне виконання прохання

(на відміну, наприклад, від наказу). Тому мовцю не залишається нічого кращого, як дати зрозуміти адресату, що він хоче, щоб дана дія була виконана, і пояснити, чому він цього хоче:

(1) *Дай мені борщу, я хочу їсти.*

Ілокутивний потенціал речень, що вживаються в акті наказу, є іншим. А.Вежбицька відзначає, що “різниця між наказом і проханням полягає у початкових припущеннях: наказ містить у глибинній структурі припущення, що адресат повинний робити те, що хоче від нього мовець; прохання містить у глибинній структурі припущення, що адресат може зробити, а може й не зробити того, чого хоче від нього мовець” [1, с. 257]. У концепції Дж.Серля подібні припущення є наслідком розходжень у статусі або положенні мовця і адресата в тій мірі, в якій це пов’язане з ілокутивною силою висловлення [3, с. 175]. В ілокутивній логіці Дж.Серля і Д.Вандервекена ці припущення пов’язуються з засобом досягнення ілокутивної мети. Автори відзначають, що “деякі ілокутивні сили мають особливий (фіксований) засіб досягнення своєї мети. Так, наприклад, віддаючи наказ, мовець досягає директивної ілокутивної мети тим, що апелює до свого службового або іншого положення, яке дає йому владу над адресатом” [4, с. 255-256]. Такий засіб досягнення ілокутивної мети, який обмежує умови її досягнення, Дж.Серль і Д.Вандервекен називають особливим засобом досягнення. У “Словнику української мови” дієслово *наказувати* має таке тлумачення: *Віддавати наказ, розпорядження кому-небудь // Давати вказівки, поради, повчати // Вимагати що-небудь. У цьому тлумаченні перемішані різноманітні директивні акти (наказ, розпорядження, вказівка, порада, вимога).* Однак у тлумаченні іменника *наказ* міститься найхарактерніша риса цього директиву: *Офіційний документ, в якому викладається розпорядження, постанова і т.ін. військового начальника, керівника установи, підприємства, організації і т.ін.* Цією особливістю є службове положення мовця (*військовий начальник, керівник установи*), яке змушує адресата виконувати наказ. Л.А.Бірюлін і В.С.Храковський пишуть про те, що “наказ звичайно спрямовується “зверху вниз”, тобто від “начальника” до “підлегло”, які достатньо ясно розрізняються в стандартній комунікативній ситуації. Наказуючи, начальник думає, що підлеглий повинен виконати ту дію, про яку йде мова. З огляду на вертикальну субординацію причини і мотиви наказу, як правило, не викладаються, а він сам не підлягає обговоренню” [6, с. 16].

У безсполучниковому реченні, що виражає складний мовленнєвий акт, домінуючу позицію в якому займає наказ, допоміжний мовленнєвий акт має природу, відмінну від тих випадків, коли він взаємодіє з проханням. По-перше, світ виголошення наказу, що задається допоміжним мовленнєвим актом, істотно відрізняється від світу виголошення прохання. Світ виголошення наказу не завжди успішно задається мовленнєвим актом, пов’язаним з умовою ширості (я хочу, щоб ти зробив X). Це зумовлено саме тим чинником, що адресат за своїм становищем зобов’язаний виконати дію не-

залежно від того, хоче цього мовець чи ні. У ситуації наказу умова “мовець хоче” виявляється менш сильною, ніж “адресат зобов’язаний”; тому задати світ виголошення наказу умовою “я хочу” уявляється зайвим, а може, навіть шкідливим, оскільки наказ у цьому випадку певною мірою втрачає свою категоричність. Інакше кажучи, наказ є безумовним: мовець вже з огляду на своє становище має право розраховувати на виконання наказу, ніяким чином не обґрунтовуючи і не мотивуючи його.

Очевидно, непряма реалізація наказу “Я хочу...” можлива лише в тому випадку, коли світ його виголошення задається позамовленнєвою ситуацією. Наприклад, господар може сказати слугі “Я хочу, щоб ви закрили вікно”, і останній сприйме це висловлення як наказ не тому, що світ його виголошення заданий у мовленнєвому акті, а тому, що статус мовця й адресата визначений заздалегідь. Це відбувається, коли мовець, керуючись міркуваннями ввічливості, етикету, не хоче зайвий раз нагадувати адресату про свій статус, який зобов’язує адресата до безумовного виконання дії. У цих випадках наказ стає більш м’яким, менш категоричним і зовнішньо зближається з проханням (не перестаючи, однак, при цьому залишатися наказом саме з огляду на різницю в статусі співрозмовників).

Світ виголошення наказу найчастіше задається умовою “адресат повинний зробити X”. У випадку прохання “нагадування” адресату про його можливості не завжди є вдалим і успішним, у випадку ж наказу “нагадування” *про обов’язки* цілком доречно, наприклад:

(2) Відчиняйте: поліція!

У подібній ситуації після дзвінка в двері адресат ще не знає, у якому світі він знаходиться (він не знає, хто стоїть за дверима і намагається потрапити до його квартири). Тому, почувши “Відчиняйте!”, він може і не відчинити – він не знає, що це наказ, оскільки не заданий світ його виголошення, мовець зазнає комунікативної невдачі. Висловлення, наведене в останньому прикладі, дозволяє мовцеві цієї невдачі уникнути: допоміжний мовленнєвий акт (*поліція*) однозначно задає світ виголошення наказу, і адресат, опинившись у цьому світі, зобов’язаний наказ виконувати.

Аналогічний приклад:

(3) Встати: суд *ide*!

І тут допоміжний мовленнєвий акт (*суд ide*) задає такі характеристики світу виголошення, які зобов’язують усіх присутніх реалізувати лінію дій, репрезентовану пропозиційним змістом домінуючого директиву.

У складному мовленнєвому акті наказ може також поєднуватися з *загрозою* в тому випадку, коли мовець припускає, що адресат незважаючи ні на що не схильний виконати наказ. Відповідні лексеми в “Словнику української мови” мають такі тлумачення: *загрожувати*: з погрозою говорити що-небудь, попереджати про щось; *погрожувати*, *нахвалятися*; *загроза*: *груба*, *зухвала обіцянка заподіяти яке-небудь зло*, *неприсмність*; *погрожування*, *нахваляння*. Тут, з одного боку, правильно відзначена характерна риса загрози, яка полягає в тому, що її пропозиційний зміст є завжди не-

сприятливим для адресата (*заподіяти яке-небудь зло, неприємність*). З іншого боку, викликає сумніви вживання у тлумаченні дієслова *попереджати*. Мовленнєві акти загрози і попередження різні, і ця різниця полягає в тому, що загроза завжди відповідає інтересам мовця, у той час як попередження відповідає інтересам адресата. А. Вежицька відзначає, що “загроза являє собою “неширий” мовленнєвий акт, у якому говорять одне, а хочуть домогтися чогось зовсім іншого” [7, с. 179]. Дійсно, загроза традиційно відноситься до комісивних мовленнєвих актів, однак її ілокутивна мета є, швидше, директивною (Я говорю це, тому що я хочу, щоб ти не робив X). Загрозу, таким чином, можна розглядати як гібридний мовленнєвий акт, що поєднує в собі характеристики комісива і директива. У складному мовленнєвому акті, що складається з наказу і загрози, мовець, припускаючи (або знаючи), що адресат не схильний виконати наказ, все ж таки намагається спонукати його до дій, вимовляючи загрозу, ілокутивна мета якої саме й полягає в тому, що мовець хоче спонукати адресата виконати дію, яку той не хоче виконувати. Таким чином, і в даному випадку допоміжний мовленнєвий акт (яким є загроза) виконує непряму директивну ілокутивну функцію.

(4) *Стій – стріляти буду!*

Друга частина речення являє собою загрозу, пропозиційний зміст якої завжди є несприятливим для адресата. Взагалі кажучи, наказ можна і не виконувати, однак невиконання наказу, як правило, тягне за собою якісь неприємності для того, хто цей наказ не виконав; у даному випадку мовець повідомляє адресата про ці можливі неприємності. Припускаючи, що адресат не хоче зупинитися, мовець загрожує йому (*стріляти буду*), тим самим спонукуючи його до виконання дії, яку той не хоче виконувати.

Як відзначає О.В. Падучева, “висловлення без експліцитного перформативу часто мають неоднозначну ілокутивну функцію... Правильне розуміння ілокутивної функції висловлення іноді майже невлотимим способом визначається ситуацією” [2, с. 28]. Не є у цьому сенсі винятком і безполучникові речення, що вживаються в мовленнєвих актах наказу і загрози. Прикладом обіграння можливої неоднозначності ілокутивної функції висловлення є відомий анекдот про вартового:

(5) Вартовий стоїть на варті і бачить, що хтось іде.

– *Стій – стріляти буду!* – говорить він.

– Стою, – відповідає той, хто йде.

Вартовий прицілюється і говорить:

– Стріляю.

Людина, що йде, сприймає висловлення “*Стій – стріляти буду!*” як наказ; слова “стріляти буду” звучать для нього як загроза, тобто як повідомлення про несприятливий для нього стан справ, який може створити для нього вартовий у випадку невиконання наказу. Людина, що йде, розуміє також, що загроза є засобом спонукати його виконати дію, яку він згодом не хоче виконувати (зупинитися); тому людина, що йде, зупиняється. Заг-

роза задала для нього світ, у якому він зобов'язаний виконати належну дію.

Мовець розуміє своє висловлення "Стій – стріляти буду!" як прохання (порівн. "Вимкни, будь ласка, світло – я буду спати"); відповідно змінюється вся ілокутивна "оправа" пропозиційного змісту висловлення. Адресат сприймає реальний стан (рух людини, що йде) як несприятливе для себе і таке, що заважає його намірам (він хоче вистрілити, а в людину, що рухається, важко цілитися); він просить того, хто йде, зупинитися і задає світ виголошення прохання висловленням, пов'язаним з умовою щирості (я хочу, щоб ти зупинився, тому що твій рух заважає моїм намірам); прагнучи тим самим створити для себе більш сприятливу ситуацію, яка і виникає внаслідок виконання людиною, що йде, прохання-наказу. Мовець і адресат опинилися в різних світах, і адресант, узагалі кажучи, зазнав комунікативної невдачі: адже адресат неправильно інтерпретував його висловлення. Проте ця комунікативна невдача пішла мовцеві на користь: адже якби адресат опинився в тому ж світі виголошення, що й адресант, і інтерпретував би його висловлення як прохання, він, без усякого сумніву, не зупинився б, а навпаки, кинувся втікати.

Таким чином, у складному мовленнєвому акті наказу, що виражений безсполучниковим складним реченням, допоміжний мовленнєвий акт задає світ виголошення домінуючого директива (наказу) шляхом експлікації однієї з умов успішності цього директива, а саме: "адресат повинний виконати дію", – і може являти собою нагадування про обов'язки адресата або загрозу. Ілокутивна сила складного мовленнєвого акту формується внаслідок взаємодії ілокутивних характеристик домінуючого і допоміжного актів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицка А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – С. 251-275.
2. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. – М.: Наука, 1985.
3. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170-194.
4. Серль Дж. Р., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов / Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 18. – М.: Прогресс, 1986. – С. 242-263.
5. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
6. Типология императивных конструкций / Бирюлин Л.А., Храковский В.С., Груздева Е.Ю. и др. – С-Пб: Наука, 1992.
7. Wierzbicka A. English speech act verbs. – Canberra, Australia, 1987.

І. Муромцев

ПРО ФУНКЦІЇ ТОПОНІМІВ І ТОПОНІМІЧНИХ КОМІСІЙ

Оскільки вельмишановному ювілярові зовсім не чужий соціолінгвістич-

ний аналіз (згадаймо хоча б “Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1941). Стан і статус”), то ці нотатки з приводу сучасного топонімікону Харкова, скомпоновані саме під таким кутом зору, гадаю, не суперечитимуть проблематиці нинішніх викладів. Розв’язуючи це завдання, хочу присвятити його виконання й, наскільки це вдасться, манері викладу високоповажного мовознавця: подібно до того, як його праці досить часто є за формою своєрідною дискусією з практичними і загальними висновками з іншими авторами (наприклад, дискусія з Г. Хабургаєвим у “Между праславянским и русским”), спробую ці нотатки зробити також спрямованими на оцінку діяльності поширених нині в Україні регіональних топонімічних комісій, завданням яких є впорядкування системи місцевого іменування та перейменування топооб’єктів, зокрема діям подібної топонімічної комісії м. Харкова.

Топонімікон сучасного міста, тим більше великого і відносно давнього за часом виникнення, яким є Харків, ще не був предметом подібного дослідження, хоч, як відомо, існують студії історико-краєзнавчого спрямування, присвячені описові назв його вулиць та окремих територій (М. Дяченко, І. Саратов, А. Ярещенко, В. Ярошик, не кажучи вже про окремі місця історичних студій таких видатних слобожан, як М. Сумцов, Д. Багалій, Ф. Гумілевський та ін.). Опис саме сучасного стану системи власних назв великого міста не є на сьогодні популярним жанром, тому, сподіваюсь, ці спостереження не виглядатимуть надто вже тривіально.

Топонімікон сучасного Харкова – це складний конгломерат численних різночасових за виникненням назв різнорідних об’єктів (за напівофіційними даними, відомими міській топонімічній комісії, кількість назв лише вулиць і районів міста становить понад 2,5 тисячі, а якщо додати сюди офіційні й неофіційні назви дрібніших об’єктів-організацій, установ, магазинів тощо, – кількість яких різко зросла в останні роки, то це число можна сміливо щонайменше потроїти). Він охоплює “живі”, функціонуючі назви і назви –архаїзми, відомі тільки обмеженому колу старожилів, людей переважно похилого віку, а то й узагалі лише історикам-аматорам, краєзнавцям. На вироблення всієї системи назв мали вплив різноманітні чинники історичного, географічного, етнографічного, загальнокультурного і зрештою лінгвістичного характеру, причому різні періоди формування цієї системи досить виразно демонструють переважання впливів цих різних чинників.

Як відомо, всякий ономат, у тому числі й топоніми різних класів, з моменту свого виникнення завжди виконує адресну функцію, що і є його основним завданням, яке не змінюється протягом усього його існування, збереження цієї функції ономастичною одиницею становить одну з вирішальних засад довгого або короткого життя топоніма. Відомі на сьогодні національні й загальнолюдські різні типи і способи найменувань об’єктів обов’язково цю адресність відбивають, але чим ближче до сучасності, здебільшого відбивають опосередковано, стаючи водночас важливим і цікавим

джерелом дослідження проблеми “людина і світ” з позицій таких наук, як історія, географія, етнографія, суспільствознавство, культурологія, філологія, зокрема мовознавство. Ця вироблена всією історією людства в цілому та окремими його етнонаціональними і соціальними угрупованнями різноманітність способів вираження адресності топоніма висвітлила й інші, супровідні функції, що їх набув топонім як адресний знак мови. Із найчастітніших зазначимо тут знакову, диференціюючу, прагматичну, естетичну, суспільно-політичну та меморіальну. Історична мінливість способів вираження кожної з них зрештою спричинила величезну строкатість світової (і кожної національної) топонімії при збереженні принципово панівних моделей називання (від найдавніших, тотожних звичайним апелюванням, назвам одиниць місцевості, – до сучасних, мотивація яких буває досить ускладненою для топонімічного знака). Недостатнє врахування чи нехтування такої функціональної навантаженості топонімів є серйозною загрозою ефективній діяльності сучасних топонімічних комісій, зокрема в молодій незалежній Україні, що вибудовується на уламках посттоталітарної та посткомуністичної, постколоніальної ситуації – наголошую на цьому, оскільки попередні етапи топонімічного назовництва Харкова (XIX–XX ст.) значною мірою деформували природну систему його адресних знаків.

Кожна із зазначених вище функцій топоніма виявлена в ньому й слугує йому різною мірою. Знакова функція дозволяє назві включитися в конкретну мовну систему і репрезентувати саме мовні свої властивості (лексичні, граматичні, фонетичні, словотвірні). Так, саме їй завдячує топонім, зокрема здатністю до традиційної тривалості використання, деетимологізації назви, її субстантивізації, до досить обмеженої й усталеної кількості словотвірних моделей, фонетичної адаптації іншомовних твірних основ. Диференціююча функція служить способом розрізнення типів об’єктів, що найвиразніше виявляється у більш–менш чіткому поділі цих типів на відповідно різні семантичні й словотвірні типи та у визначенні взаємопідпорядкованості топонімів-омонімів. Прагматична функція фактично вирішує потребу найменування й доцільність вибору способу й форми його йменування – цим, зокрема, зумовлена тенденція до економії форми назви. Указані вище функції, попри всю мінливість конкретики називання топонімів, є найдавнішими за часом виникнення, що засвідчує аналіз давніх назв світової топонімії. Хронологічно пізнішими виступають решта функцій, які, відбиваючи еволюцію суспільства, фактично оцінно ускладнюють функціональне навантаження топоніма. Так, естетична функція визначає ступінь прийнятності для суспільства назви з морально-естетичних позицій (звідси понятійна обмеженість твірних основ і полярне їй прагнення до оригінальності назви, а також контрольована евфонічність назв). Суспільно-політична функція розставляє акценти щодо припасованості назв конкретному громадянському станові суспільства – нею, зокрема, зумовлений поділ назв на офіційні та неофіційні, висування на передній план тих або інших прийнятних для суспільної верхівки способів називання, їх пе-

реважно ідеологічне оцінювання із суспільно-політичного погляду. Нарешті, виразно похідна від цієї функції функція меморіальна засвідчує прагнення суспільства до вшанування у назві важливих для нього подій чи осіб. Три останні функції, будучи своєрідними оцінними супроводжувачами основних, поряд із додатковими конструктивними ознаками у називанні топонімів, якраз розхитують традиційну тривалість назви, виступають основними причинами до перейменувань топооб'єктів. Отже, як бачимо, у топонімів наявні виключно конструктивні й відносно деструктивні функції при обов'язковій підпорядкованості їх усіх основній – адресній функції. Так, наприклад, меморіальна функція спрацьовує на тривалість топоніма лише як підкріплення адресної, будучи вказівкою на пов'язаність імені особи чи події з конкретним топооб'єктом, інакше вона стає штучною, псевдомеморіальною, а сам топонім швидко зазнає десемантизації й небажаної трансформації. Діяльність усіх зазначених функцій у різні історичні періоди розвитку людського і конкретного етнічно-національного суспільства об'єктивно визначає і весь склад, і ту різноманітність форм і способів назовництва.

Перетворення сучасного процесу називання топооб'єктів із справи суто індивідуальної (бажання конкретного мовця, що зберігається й сьогодні, якщо воно не суперечить існуючим традиціям, у системі неофіційних назв) на суспільну (офіційна оцінка й координація цього процесу громадськістю) покликало до життя таку інституцію як національні й регіональні топонімічні комісії з наділенням їх відповідними повноваженнями (функціями) саме щодо координування іменування, а найчастіше – перейменування. Звичайно, знання й урахування основних властивостей топонімів як адресних національномовних знаків має бути основою діяльності подібних органів, що й відбувають статутні положення таких комісій у багатьох країнах світової співдружності. Це означає, з одного боку, першорядне врахування національномовних традицій називання, особливо при найменуванні нових об'єктів, прагнення до збереження цілісності топонімічної системи, зокрема важливих історичних назв, а з другого боку, – обов'язкове усунення таких топонімічних одиниць, які не сприяють виконанню адресної функції топоніма і є чужими для системи в цілому.

Топонімікон Харкова, за походженням українського полкового слобідського містечка XVII ст., що далі перетворилося у великий промислово-культурний центр, найбільший у Східній Україні, відбиває в собі всі етапи назовництва об'єктів міста у XVII–XX ст. Тут є і назви початкового періоду виразно українського походження з чітко виявленою адресною орієнтацією (Основа, Гончарівка, Москалівка, Клочківка, Джерело, Коцярська, Чоботарська, Бурсацький спуск – переважно від назв колишніх поселень (хуторів) або з вказівками на колишні тракти Сумська, Велика Сумська – чи прив'язаність до певних інших топооб'єктів), і назви часів колоніального статусу України в межах колишньої царської Росії (Університетська, Святомиколаївська, Басейна, Пушкінська (Німецька), Гостинна, Губернаторська, Дівоча, Чорноглазівська та ін., які також здебільшого відбивають адресну

прив'язаність назви, але вже часто в русифікованій або російськомовній формі) та колишнього Радянського Союзу (Карла Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Раднаркомівська, Рози Люксембург, Пасіонарії, 50-річчя СРСР (ВЛКСМ); райони Ленінський, Дзержинський, Фрунзенський, Орджонікідзевський, Комінтернівський та ін.) – з виразним перекосом у бік меморіальної, а найчастіше псевдомеморіальної функції на шкоду власне адресній та іншим обов'язковим функціям топоніма. Топонімікон етапу сучасної незалежної України (90 рр. ХХ ст.) також уже позначився на сучасній карті Харкова (Майдани Незалежності (Свободи), Конституції, вул. Мироносицька, Полтавський Шлях, Олесья Гончара, ст. Метро Холодна Гора – поки що теж переважно назви меморіального типу), хоча здебільшого це виявилось у сфері назовництва окремих установ та організацій, яке на сьогодні має дуже строкатий вигляд і своєю різномовністю, навіть різнографічністю (магазини Венеція, Лікерс, Бзана, Domino; Marynskaja str; мойка машин The Astarta, кафе Юлія, Три пескаря, Торговий дом Павловський, телестудія Тоніс, Оріон та ін.), різномодельованістю семантичних і структурних типів (кафе У грека, Бахус, Егоист, магазин ВВС і под.), і ступенем додержання топонімічних норм, норм загальнокультурних. Але тут уже чітко спостерігаємо стихійне відходження від колишньої ідеологічної зашореності назви. Щоправда цей процес майже зовсім не позначився на корекції іменувань та перейменуваннях вулиць і районів міста.

І якщо дальша розбудова міста за часів царської Росії та найменування нових об'єктів у ньому, попри зростаючу русифікацію, все ж зберігали у назвах їхню мотивовану, хоч і поступово втрачану адресність (пор. Басейна – за тодішньою наявністю на розі вулиці басейну з питною водою; Німецька – як указівка на крупне поселення тут іноземців; Університетська – за розташуванням тут університетського містечка і под. – XVIII–XIX ст), у цілому не виходили за межі існуючих національних принципів називання (в основному однослівність, словотвірна, граматична та фонетична відповідність наявним типовим топонімічним моделям), то назовництво радянського періоду (XX ст.) – його “якісності” свого часу вбивчу характеристики дали І. Ільф та Є. Петров: пиво імені Августа Бебеля – позначилося саме тоталітарно настирливим і водночас люмпенськи-войовничо безграмотним руйнуванням існуючих традицій. Масове (майже дві третини назв) перейменування вулиць і районів та іменування нових об'єктів здійснювалося з грубим порушенням народних і загальнокультурних традицій (багатослівність, порушення граматичних норм, чужомовність, претензійна псевдомеморіальність) на догоду виключно сьогоденним неприховано ідеологізованим, а не адресним потребам панівної верхівки, яка не могла навіть збагнути, що традиційна десемантизація і десемантизація назви, поява народних варіантів типу Ленінка, Дзержинка, Сталінка перетворюють функціонально-меморіальну назву – єдине, задля чого вона в цей час і створювалася, – якщо не на її протилежність, то принаймні у знецінений ідейно й водночас майже безадресний знак (які, скажімо, орієнти-

ри закладено у такі назви, як площа Урицького, вул. Ольмінського, Красіна, Артема і под.?).

Зрозуміло, діяльність місцевої топонімічної комісії має бути сьогодні перш за все, як і всіх інших аналогічних установ України, зосереджена на другому із названих вище завдань – усуненні перекосів топоназовництва радянського періоду. І справді, нове положення про діяльність комісії та порядок найменувань і перейменувань передбачає обмеження назв меморіального типу (увічнення не раніше, ніж через 10 років з дня смерті особи, пам'ять якої увічнюється, переважно кращих представників науки і культури, чия діяльність пов'язана з Україною, Харківщиною), заміну псевдоідеологічної спадщини колишнього Радянського Союзу і взагалі зменшення кількості перейменувань, зведення його до повернення первісної чи історично усталеної назви з обов'язковим оформленням написів назви державною українською мовою. Є вже непогані наслідки діяльності комісії (майдан Конституції, вул. Полтавський Шлях, ст. метро Холодна Гора, Роганський масив), укладено перспективний план дальшої роботи в цьому напрямку. Та, на жаль, практика роботи комісії не в усьому збігається з її вихідними настановами, а лише рекомендаційний характер її діяльності часто зводиться нанівець не завжди продуманими вольовими рішеннями все ще старому заангажованій проросійській і прокомуністичній більшості міськради. Так, наприклад, незнання міськрадівцями об'єктивних законів називання топооб'єктів, зокрема так званого закону ряду, зло помстилося доброму імені відомого у всьому світі харківського астронома Миколи Барабашова: за типовим у топонімії метонімічним переносом назви одного об'єкта на найближчий суміжний, ринок біля станції метро Барабашова природно було названо Барабашовським, що в неофіційному функціонуванні миттю перетворилося на Барабашку. Невдалими слід вважати рішення про залишення назви станції метро Радянська, яка, втративши підтримку нині зниклої назви площі Радянської України, позбавилася своєї адресної функції; не набула адресності й нова назва іншої станції – Маршала Жукова. Не зовсім продуманими можна вважати й нові назви таких вулиць, як Чичибабіна та Гагена (імені одного з командувачів харківських дивізій): нехтування в цьому випадку естетичною функцією топоніма навряд сприятиме утвердженню меморіальності знаків, не кажучи вже про поспішність називання з порушенням часової дистанції щодо увічнення. І досі через переважно політичні спекуляції лишуються неперейменованими згадані вище псевдомеморіальні ідеологеми-назви районів міста. Комуністичний псевдоінтернаціоналізм, за яким приховується відверта українофобія частини депутатів міськради (для порівняння згадаймо більш продуктивну діяльність Львівської та ряду інших міськрад і топонімічних комісій України), гальмує повернення топонімії Харкова її первісного українського національного обличчя – у крайньому разі погоджуються на відновлення назв XIX ст. проросійської монархічної орієнтації не на Україну, а на "ЮГ Росії".

Та незнання законів ономастики помщається – результатом цього є по-

ява в народному мовленні лєнінок, сталінок, хрушоб, кравчучок і под. Функціями ономатів не можна нехтувати, їх урахування при назовництві і має стати основною функцією топонімічних комісій.

Н. Ізмайлова

СЛОВО «СЪМЪРЄНІЄ» В РЯДУ КЛЮЧОВИХ СЛІВ МОРАЛЬНОЇ СФЕРИ У «ЖИТІЇ ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО»

Смирєння – одна з найсуттєвіших чеснот у християнському житті.

Смирєння є протилежним гордості. Смирєнний спосіб життя полягає в тому, що людина не високо думає про себе, має в своєму серці духовне переконання, що нічого свого не має, а має тільки те, що дарує Бог, і що вона нічого доброго не може зробити без Божої допомоги та благодаті. У Святому Письмі «ця чеснота особливо проповідується всім послідовникам Христа: Всѣ ж, підкоряючись один одному, облечіться смиреномудрістю, – говорить Св. Апостол Петро, – тому що Господь гордим противиться, а смиренним дає благодать. Так, смиріться під міцну руку Божу, да піднесе вас свого часу» [1 Петр., 5,6].

Стаття присвячена вивченню значення поняття «смирєння» та функціонування ключового слова «сѣмѣреніє» у Несторовім «Житії Феодосія Печерського» (XI ст.). Під ключовими словами ми розуміємо, слідом за більшістю дослідників, характерні для вираження головної думки твору, або типові, слова.

Найважливішою рисою подвижництва Феодосія у ЖТП є смиренний спосіб життя. Ще отроком Феодосій прийняв у серце смиренний образ Христа. Молодий Феодосій так повчає свою матір, яка перешкоджає йому на шляху до вдосконалення: таче сѣ сѣмѣреніємъ вжстѣвнын оуноша отъвещавашае мтери своен глагола. послушан о мти молю ти сѣ послушан. гѣ бо ісѣ хсѣ самѣ поубожи сѣ и сѣмѣри сѣ намъ образъ дала. да мы лєго ради сѣмѣримъ сѣ паки же пороуганъ бысѣ и опльванъ и заоушамѣ и всѣ претѣрпѣвъ нашего ради спєнєнєа. кольми паче лѣпо єсѣтъ намъ трѣпети. да хѣ приобращемъ [29в 10–30].

У творі через життєвий шлях Феодосія розкриваються різні боки смиренної поведінки, як її заповідано в Євангелії.

Одним з проявів смиренності є постійна праця. Ще дитиною Феодосій почав ходити разом із рабами у поле: соущю же тѣгда вжстѣвнєоумоу Феодосию гї лѣтѣ отголѣ же начатъ на трѣуды паче подвижнѣн бивати. лако же исхѣдити лємоу сѣ рабы на сѣло и дѣлати сѣ вслакынѣ сѣмѣреніємъ [28б14]. Для церкви він розпочав пекти просвіри. Ця діяльність Феодосія творі теж підкрєслєна як смиренна: оумєсли же самѣ

своимъ съмѣрениемъ отлоучити са на то дѣло леже и сътвори [2965–6].

Чернець Теодосій «въспоминала по всѣа дни псалмъскоє оно слово» вижь съмѣрениє моє и троудъ мой и остави всѣа грѣхы моєа [31в], не зраджує Христовій заповіді смиреннѣя. Автор ЖТП такими словами розкриває смиренність Фодосія: тѣмъ вѣсь съ вѣсѣмъ въздържаніемъ дшо съмѣраше. тѣло же пакы троудъмъ и подвижаніемъ дручааше. Іако дивитисѣа прпѣвнѣоумѣоу антонію и великоумѣоу никоноу. съмѣреннію єго и покоренію. и толикоу єго въ оуности блгнравѣствоу. и оукрѣплєннію и бѣдрости [31г1–15].

Важливим боком смиренної праці Фодосія є молитва. Молитва теж схарактеризована в творі як смиренна. Фодосій, поставлений пресвитером з повеління преподобного Антонія: бѣ по всѣа дни бжствєноую слоужьбоу съвѣршала съ всѣакинѣмъ съмєрєнієемъ. блше бо кротъкъ нравѣмъ и тихъ съмыслоемъ. и простъ оумѣмъ и доуховнѣа всѣа моудрости исплєненъ [35б]. У цій цитаті ключовим словом є слово съмѣрєніє, значення якого, на наш погляд, тлумачиться іншими ключовими словами та формулами цитати: кротъкъ нравѣмъ, тихъ смысльемъ, простъ оумѣмъ.

У сані пресвитера Теодосій на рівних із іншими ченцями носить із лісу дрова, воду для будівництва церкви, підтримання життя у монастирі. Цей епізод також підкреслює смиреннѣя преподобного як основну його рису і закінчується своєрідним висновком, який містить в собі дієприкметник з коренем смѣр-: оць же нашъ феодосиє съмѣреномъ съмысльемъ и послоужаніемъ. всѣа преспѣвааше троудъмъ и подвижаніемъ [36б].

Ігумен Теодосій: не измени съмѣрєнієа своєго правнѣа на памѣти нмѣа га рекъша. иже аще кто въ васъ хоцетъ быти старѣи боудн всѣхъ оубо мнни и всѣмъ слоуга. тѣмъ же съмѣраше сѣа мнни всѣхъ сѣа творѣа и всѣмъ слоужа. собою образъ всѣмъ дѣла и на дѣло преже всѣхъ нсходѣа [36г1–13]. У цьому фрагменті розкриті правила смиренної поведінки, зміст самого поняття, розумінню якого навчає весь твір: «тѣмъ же съмѣраше сѣа мнни всѣхъ сѣа творѣа и всѣмъ слоужа».

Уважаємо за необхідне відзначити, що епізоди, у яких є зображенням смиреннѣя Фодосія як найважливіша його риса, повторюються, чим підсилюється значення цієї риси Святого у його характеристиці.

Ідея смиреннѣя проявляється у виборі відповідних мовленнєвих засобів. Найбільш значущим засобом вираження смиреннѣя Фодосія є цитати з Біблії, агіографічних творів (зокрема, Житія Св. Сави Освященного), в яких ядром є слово съмѣрєніє, а також сполучення цього слова (або однокорєневих: съмѣрєнъ, съмѣрєити са) із словами, що пояснюють та конкретизують «смиреннѣя» Фодосія. До них у тексті ЖФП відносяться: кротость, послоужаніє, тѣрпеніє, оукрѣплєніє, блгнравѣство, покорєніє, тихость, мѣлчаніє, неспаніє.

Дослідження виявило, що між цитатами й ключовими словами християнської моралі, які наведені вище, існує нерозривний зв'язок: більшість

ключових слів вперше з'являються у цитатах з Євангелія, а потім повторюються у різних контекстах у вигляді тотожних цитованим сталих виразів - формул. У Житті Феодосія знаходимо цитату з Євангелія, яка з'являється у фрагменті, де Нестор нагадує епізоди життя Христа: **навыкнете отъ мене како крѣтъкъ лесмь и съмѣренѣ срдцьмь** [МТ, 11]. У одному фрагменті автор цитує слова з Євангелії та ними ж характеризує Святого Феодосія: **имлаше бо съмѣрение и кротость великоу. о сѣмь подражала христоса истъннааго ба. главѣшааго навыкнете отъ мене како крѣтъкъ лесмь и съмѣренѣ срдцьмь. тѣмь же на таковое подвижаніе възирала. съмѣрлаше сѣа послѣдънии сѣа всѣхъ творла. и слоужьбьникъ и собою всѣмъ образъ дала. на дѣло же преже всѣхъ нсходла и въ цркви же преже всѣхъ обрѣтала сѣа. и послѣже въсѣхъ излазла** [42г1-16].

Закономірним є використання як мовних засобів для характеристики Святого на лексичному рівні парних сполучень слів, а також таких, що складаються з більшої кількості компонентів (формул), які визначають християнські чесноти Феодосія. У ЖТП це такі сполучення, як **съмѣрение** і **покорение** [31в, 36в], **съмѣрение** і **кротость** [42г], **съмѣрение** і **простость** [42г25], **търпѣние** і **съмѣрение** [34г], **съмѣрение** і **покорение**, **благонравьство** і **оукрѣпление**. **бѣдрость** [31в], **сѣа радостію**, **мълчаниемь** і **съмѣрениемь** [29б].

Крім сполучень, що складаються тільки з іменникових форм, спостерігаються сполучення пасивного дієприслівника **с'ъмѣренѣ** та іменників **с'ъмыслъм'ь**, **оумъмь**, **срдцьмь** [30гб], **дхъмь** [34гб], з іменниками **тродъмь**, **подвижаніемь**.

Підлітки, вчинками яких керує диявол, «роуґающе оукарлахоути лего» [29б20-24]. Феодосій у відповідь: **влженыи въс си сѣа радостію приимаше сѣа мълчаниемь и съмѣрениемь** [29б25-27]. У даному контексті ми виділяємо ряд слів: **радость** - **мълчание** - **съмѣрение**. Цей семантичний ряд складається з компонентів, які пояснюють значення слова-синкрети (термін В.В. Колесова) **съмѣрение** та виявляє й номінує різні боки (ознаки) смирення. **Мълчание** і **радость** як реакція на недобрі дії диявола є свідомим смиренного способу життя. У творі вони протиставлені таким проявам, як **гнѣвъ** та **ярость**, **гордыня**. Саме **мълчание** та **радость** Феодосія як реакція на зло стверджуються як істинні для християнина.

Сполучення **съмѣренѣ** із іменниками **сърдце**, **оумъ** та парні сполучення імен **съмѣрение** і **покорение** знаходимо в епізоді, який зображує віддане служіння Феодосія у церкві: **по вса дни хода въ цркъвъ бжню бѣ же съмѣренѣ срдцьмь. и покоривъ къ всѣмъ** [30а30 - 30б3]. Сполучення «**съмѣрение** і **покорение**» відзначаються у творі повторюваністю, кожного разу нагадуючи читачеві або слухачеві про характерну рису Феодосія як Святого - його смирення. Так, формула «**съмѣрение** і **покорение**» повторюється на листі 36в: **и сего ради въси любляхоути и зѣло и како оца имахоути и зѣло дивлаще сѣа съмѣрению лего и покорению** [36в13]. Слово **покорение** у творі, на наш погляд є повним змістовим екв-

івалентом слова *сѣмѣреніе*. Тому, поєднання цих двох лексем, є, насправді, подвійним повторенням значення слова *сѣмѣреніе*. А повтор, як вже відзначалося, є спадщиною агіографічного канону, служить для підсилення та виділення поняття. Подібним до показаного вважаємо також сполучення близькозначних слів *сѣмѣреніе* й *кротость*. Смирення та покірність Теодосія підкреслені автором як якості, в яких він є подібним до Христа: *сице бо ти бѣ тѣщанине къ богоу блаженааго и доуховнааго оца нашего феодосиа. имлаше бо сѣмѣреніе и кротость великоу. о сѣмь бо подражала христоса истиннааго ба* [42в29–42г4].

У епізоді, в якому зображується праця як одна з головніших рис смирення, спостерігається парна формула «*сѣмѣреніе* и *троудъ*». Для характеристики діяльності Феодосія як ченця та пресвитера використовується формула з конкретизуючим один з найважливіших боків смирення словом *послоушанине*: *оць же нашъ Феодоси сѣмѣренѣмъ смыслѣмъ и послоушаниемъ всѣа преспѣвааше троудѣмъ и подѣвизаниемъ. и дѣлѣмъ телесьнымъ* [366]. До сполучення, вживаного із сполучником *и*, приєднуються інші компоненти, котрі утворюють семантичний ряд: *сѣмѣреніе* – *послоушанине* – *троудъ* – *подѣвизанине* – *дѣло*, який містить характеристики кількох боків ‘смирення’: *послоушанине*, тобто смирення гордості, постійна праця, як один з проявів смирення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Текст ЖФП цитується за: Успенский сборник XII–XI вв. – М., 1971.

В. Калашник

ТВЕРДА ВИМОВА ЗУБНИХ ПРИГОЛОСНИХ ПЕРЕД [i] В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (теоретичний та ортологічний аспекти)

З-поміж питань, здавалося б, часткових, але таких, що мають принципове значення для розуміння своєрідності української мови як системи й саме тому знаходять потрактування у працях Юрія Шевельова, вибране для цієї статті є чи не найбільш показовим щодо невідповідності між справді науковим пошуком та офіційно формованим у радянський час поглядом на порушувану дослідниками проблему. До нього вчений звертається в полемічному творі з промовистою назвою “Так нас навчали правильних проізношеній” [3], де виважено й аргументовано доводять нормативний характер розрізнення твердих і м’яких приголосних перед [i] залежно від походження останнього, посилаючись на студії Олексі Синявського та віддаючи належне кваліфікованому підходу в питаннях літературної вимови

таким видатним українським фонетистам, як Петро Коструба й Микола Наконечний.

Харківським науковцям нинішнього сторіччя творчо пощастило, якщо мати на увазі можливість бути учнями й пізніше колегами таких учених-наставників, як Микола Наконечний, якого тепло згадує серед молодих на час його студентської пори вчителів і Юрій Шевельов. Автора цих рядків (очевидно, не без певного впливу факту належності до природних носіїв твердого типу вимови приголосних у звукосполюках зубних та [i] пізнішого походження) Микола Федорович залучив до спільної праці на ділянці української орфоєпії, запропонувавши, зокрема, підготувати разом доповідь на підсумкову наукову конференцію викладачів філологічного факультету ХДУ.

Та доповідь, виголошена десь на початку 70-х років, викликала жваву дискусію, виявивши як опонентів, так і багатьох прихильників основних її положень, у тому числі щодо розрізнення твердості й м'якості зубних приголосних у відповідних позиціях. Дещо пізніше, після виходу 1976 року монографії Миколи Пилинського "Мовна норма і стиль" [2], ми у співавторстві написали рецензію, у якій загальна позитивна оцінка праці супроводжувалась рядом критичних зауважень у зв'язку з деякою непослідовністю дослідника на рівні теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій, насамперед у питанні нормативності твердоприголосної вимови перед [i], але не з нашої вини рецензія не була опублікована.

В українському усному літературному мовленні нашого часу (як і в діалектах) наявні два варіанти вимови приголосних [д], [т], [з], [с], [л], [н], [ц] у сполученні з [i], що походить з [o], а також із цим голосним (так само генетично пізнішим) у закінченні називного відмінка множини прикметників твердої групи. Це передусім – непалаталізована, тверда вимова поданих вище приголосних у значеннях звукосполюках: [поділ], [стіл], кілька [разіў], [голосіў], [милі] діти, питання ці [йасні], юнаки [смуглолиці] (прикладів подібних слів і словоформ з описуваним тут явищем твердої вимови можна наводити дуже багато); не пом'якшуються зубні приголосні перед [i] у складних словах та на стику слів у сполюках: [спортінвентар], [сад і город] і т.ін. Поряд із цією традиційною вимовою, при якій зубні приголосні звучать твердо (подібно до вимови в інших мовах; у відповідних словах і словоформах російської мови теж твердими є названі приголосні), сучасна українська орфоєпія допускає, як відомо, також і м'яку вимову: [под'іл], [с'т'іл], [раз'іў], [голос'іў], [мил'і], [йас'н'і], [смуглолиц'і] – як рівноправний варіант у межах норми, зважаючи на те, що така вимова властива чималій частині носіїв літературної мови, як і говорів. Уперше про це чітко сказано було в двотомному "Курсі сучасної української літературної мови" за редакцією Леоніда Булаховського (1951р.) і менш виразно у першій книзі п'ятитомного видання "Сучасна українська літературна мова" за редакцією Івана Білодіда (1969р.).

У згаданій вище відповіді своїм опонентам Юрій Шевельов рішуче виступив проти спроби впровадити безваріантну норму щодо звучання при-

голосних перед [i] за рахунок віднесення твердоприголосного типу вимови, здавна поширеного у нас і ближчого до вимовних особливостей інших слов'янських мов, до "застарілих", "ненормативних" уподобань певного кола мовців. Бездоказову ідею відмирання важливої риси української орфоєпії так само рішуче відкидав і Микола Наконечний. З цих позицій учений розглядав, зокрема, деякі місця монографії "Мовна норма і стиль" [2] як надто суперечливі, позначені непослідовністю. За його порадою до нашої рецензії на цю книжку було внесено посутнє зауваження, що подається нижче. Наперекір власним поглядам на норму літературної мови як "реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний факт" [2, с.94] і своїм же твердженням про силу традиції в літературній мові та велику стійкість її фонологічної системи, всупереч його ж, М.Пилинського, висновкові, що вже "на кінець XIX – початок XX ст. сформувалися основні норми усного літературного мовлення" [3, с.280], наш автор фактично солідаризувався тут, на сторінці 53, з поглядами укладачів словника-довідника "Українська літературна вимова і наголос" (1973р.). Посилаючись на сторінки 12–13 того довідника, він твердить, ніби традиційне розрізнювання сполук з м'якими зубними приголосними перед [i] із [o] та сполук з м'якими зубними приголосними перед [i] із [e], із [ʔ] уже, мовляв, відживає і вже певною мірою протистоїть кодифікованим нормам української вимови. Погляд на здиференційовану вимову [ді], [ті] ... – [д'і], [т'і] ... в українській мові нашої доби як на ніби таку тенденцію, що відживає, нами було схарактеризовано як помилковий і в корені неправильний.

Безперечно хибна думка про "відживання" дуже поширеної і тепер у масах мовців традиційної вимови типу [ніс] – *носа* пояснюється тим, що цю визначну рису *фонологічної системи* нашої мови розглядають не на вищому, фонологічному, рівні, пов'язаному з смисловим розрізнюванням слів і словоформ, а тільки в суто *фонетичному* плані, де йдеться вже не про фонему, а про самі-но алофони, або варіанти фонем, які не використовуються в мові для диференціації значень слів і форм їх.

Тверді та м'які зубні приголосні є різними фонемами, що в численній частині (у мільйонів) мовців – носіїв української літературної мови досить чітко, як правило, зберігають смислорозрізняльну функцію, тобто здатність диференціювати слова й форми не лише перед [a], [o], [y], [e], [и], а й перед [i]. Порівняймо: [тік], *току* і [т'ік] від *текти*; [под'іj] від *подоїти* і [подіj] від *подія*; [синіj] від *син* і [син'іj] від *синіти*; [сік], *соку* і [с'ік] від *сікти*; [дружні] від *дружний* (одностайний) і [дружн'і] від *дружній* (приязний); [п'існі] від *пісний* і [п'іс'н'і] від *пісня*; [ц'ілі] від *цілий* і [ц'іл'і] від *ціль* та багато інших таких і подібних до них слів-паронімів (загалом їх у мові велика кількість [1, с.150–165]; де заміна твердого приголосного на м'який перед [i] звичайно – у свідомості цих мовців – міняє склад фонем у слові, отже й саме слово, значення його. У другій, так само численній частині мовців (налічує також мільйони) тверді приголосні перед [i] – всередині слів – звичайно пом'якшуються, хоч і не в усіх випадках, отже кореляція

[д]– [д’], [т]– [т’]... перед [і] у носіїв цього типу вимови здебільшого “нейтралізується”, що приводить до появи нових численних омонімів, відсутніх, як правило, у першій частини мовців.

Множення омонімів є в принципі небажаним, виразно негативним явищем у мові. Їх нагромадженню, зокрема внаслідок ширення м’якоприголосьної вимови розгляданих у цій статті сполук, певною мірою сприяє й наша система графіки, яка не позначає на письмі різниці у звучанні відповідних слів. Однак головна причина криється в недооцінці орфоепічних норм і культури усного мовлення в цілому. Недостатня ще робота над української орфоепією в школі, як свідчить мовна практика, загрожує не тільки тим, що дедалі шириться серед нового покоління знівельована вимова на зразок [т’ік] – *току*, а й дечим іншим. Варто згадати хоча б штучне розривання африкати [дж], розкладання її на два звуки: [бджолá], [ра́джу], теж викликане впливом графіки. А щодо вимови приголосних перед [і] у таких, наприклад, словах і формах, як *ясність*, *сильні*, *славні* (їх дуже багато), у боротьбі за усунення омонімії у випадках типу [дружні] *оплески* і [дружн’і] *почуття до когось* у великій допомозі нам стають інші слов’янські мови, у тому числі й російська мова, яка чітко розрізняє відповідні слова, користуючись виразно різними формами їх.

Про поступове внесення піднебінного елемента у приголосні, що сплучаються з [і], яке походить із [о], писав свого часу Павло Житецький у праці “Очерк звуковой истории малорусского наречия” (1876р.). Коментуючи відповідні міркування відомого мовознавця, Юрій Шевельов зауважив: “Минуло сторіччя, а тверда вимова все зникає. Чи не занадто довго? Чи не прийняли і Житецький і Тарасюк варіантність, зумовлену впливами різних говірок, а тепер і російської мови, за тенденцію літературної мови? Чи, навпаки, тверда вимова зубних перед [і] не виявляє подиву гідної цупкості й опірності? Звуки, що мають фонематичний характер, не так легко й скоро зникають з мов” [3, с.205]. І далі вченим було сказано про марність будь-чийого втручання в цей процес та необхідність його справді наукового дослідження.

Саме твердий тип вимови незаперечно засвідчують фонозаписи українського літературного мовлення з початку ХХ ст., які до останніх днів життя збирав один із найвизначніших вітчизняних фонетистів Микола Наконечний. У багатій фонотеці дослідника є жива мова основоположника українського професійного театру драматурга й актора Марка Кропивницького, голоси відомих українських письменників Павла Тичини, Максима Рильського, Остапа Вишні, Петра Панча, Олесея Гончара, Михайла Стельмаха, Василя Козаченка, Івана Виргана, сценічні партії та інтерв’ю знаних українських акторів Данила Антоновича, Івана Мар’яненка, Гната Юри, Віктора Добровольського, Софії Федорцевої, Лариси Руденко, Юрія Тимошенка, Анатолія Солов’яненка, Романа Черкашина – безумовно кращі, найавторитетніші зразки усного українського мовлення, що можуть правити за еталон сучасної української літературної вимови. А ще вчений спи-

а дані постійних спостережень за мовними особливостями коле-
гів, студентів, учителів, журналістів – усіх, з ким доводилося йому
спілкуватися, мати творчі контакти.

Послідовно відстоювана Миколою Наконечним думка про ортологічну
значущість твердої вимови зубних приголосних перед [i] у численних сло-
вах і словоформах сучасної української мови суголосна поглядам на цю
проблему інших учених, для яких підставою для того чи іншого тверджен-
ня завжди були дослідницькі пошуки з усебічним і глибоким аналізом
фактів. До таких учених, безсумнівно, належить і Юрій Шевельов, зокре-
ма і в конкретному питанні розрізнення твердості – м'якості приголосних
перед [i] як однієї з важливих рис фонологічної системи сучасної українсь-
кої мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наконечний М. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної систе-
ми української мови // Питання історичного розвитку української мови. – Х.,
1962. – С. 100–165.
2. Пилинський М. Мовна норма і стиль. – К., 1976.
3. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень // Шерех Юрій.
Поza книжками і з книжок. – К., 1998. – С. 236–280.

Л. Тарновецька

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА БУКОВИНІ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. І ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ГАЛИЦЬКО- БУКОВИНСЬКОГО КОЙНЕ

Історія регіонального функціонування української мови в кінці ХІХ –
на початку ХХ ст., зокрема на тих теренах, які входили до складу Австро-
Угорщини, й досі залишається актуальним завданням сучасного українсь-
кого мовознавства, оскільки наші наукові здобутки в цій галузі зводяться
головним чином до хрестоматійних тез про недосконалість і невиробленість
тогочасної української мови в Галичині, Буковині і Закарпатті, “відсутність
у ній загальнообов’язкових норм [...], повну суміш різних тенденцій і тра-
дицій щодо вживання лексики, граматичних форм, графіки і орфографії”,
а також про “штучну тенденцію уодноманітнення української літературної
мови шляхом “оґаличанення” мови письменників-наддніпрянців”, яка
“була витвором незначної частини націоналістичної інтелігенції і не мала

під собою ніякого живого діалектного ґрунту” [9, с.49]. Незаперечний історичний факт існування принаймні двох регіональних варіантів (чи двох видозмін) української літературної мови наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. зігноровано й не доведено до практичного дослідження, а розбіжності в мові східноукраїнських та західноукраїнських письменників зведено на “локальні уподобання до кількох десятків лексем і кількох морфологічних та словотворчих форм” [5, с.45]. Таке спрощене розуміння насправді дуже складної мовної ситуації Галичини та Буковини зазначеного періоду запанувало в українському радянському мовознавстві в середині 70-х років. Зокрема, в статті “Уніфікація норм української літературної мови і діалекти” М.Жовтобрюх підтверджує тезу Ю.Карпенка про те, що “на Буковині не могла виникнути “своя”, паралельна літературна мова, бо населення цієї землі було тільки частиною, ще й невеликою, українського народу” [5, с.45], і поглиблює цю тезу вже певною ідеологічною оцінкою: “Якщо прогресивні письменники і публіцисти Галичини і Буковини свідомо орієнтувались на ті норми, що формувалися в літературній мові на Східній Україні, то інші, теж не менш свідомо, відштовхувались від них, чи то додержуючись у своїй практиці штучного “язичія”, різносистемного за своєю структурою, чи орієнтуючись на норми якогось місцевого діалекту – бойківського, буковинського, лемківського тощо. Були спроби навіть створити окремий, галицький різновид української літературної мови, з його власними нормами, витвореними на вузькій південно-західній говірковій основі, великою мірою диференційованій і не уніфікованій за своєю структурою, отже, не сприятливій для вироблення єдиних норм навіть у межах його обласного поширення” [3, с.6].

На жаль, ті ідеологічні засади, на яких змушували провадити мовознавчі дослідження в Радянській Україні, не дозволяли охопити усю соціальної бази української мови перед першою світовою війною, хоч загальні висновки щодо джерел збагачення мови цього періоду в цілому не викликають заперечень. У згадуваній праці П.П. Плюща таких джерел названо чотири: 1) народна українська мова – розмовна та фольклорно-пісенна; 2) інтернаціональні й іншомовні елементи; 3) індивідуальні письменницькі новотвори двох типів: старі слова з новим змістом і “ковані” слова; 4) слов’янізми, використовувані в складному семантико-стилістичному плані [10, с.18 – 19], проте кожне з цих джерел потребує наукової конкретизації на мовному досвіді й подавстрійської України, зокрема – Буковини, про який ми маємо все ще фрагментарне уявлення. До речі, таке саме фрагментарне уявлення ми мали донедавна й про Україну підросійську. Так, лише в 1985 р. вийшла монографія О.Г. Муромцевої “Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ”, в якій авторка зокрема зазначає, що попри “чималий фактичний і теоретичний матеріал, що стосується особливостей функціонування й розвитку української літературної мови” у цей період, накопичений зусиллями українських радянських мовознавців, він має “розрізнений і фрагментарний характер”

[6, с.5].

Таким чином, дотеперішні загальноовизнані засади щодо висвітлення історії української літературної мови на Буковині (як і загалом у західноукраїнських землях) спонукали розглядати її у таких опозиціях: 1) східноукраїнська літературно-мовна традиція і впливи місцевих західноукраїнських діалектів; 2) вміст чужомовних елементів у текстах галицьких та буковинських письменників. Розповсюдженість того чи іншого західноукраїнського локального мовного явища і дотепер невідома, як не відтворено його мовно-історичного контексту, зв'язку з писемними традиціями на цих землях.

В історії української мови Буковина – все ще *terra incognita*, як стосовно мови своїх виданих письменників (включно з Ю.Федьковичем, О.Кобилянською, О.Маковеєм), так і стосовно соціальної розгалуженості та мовних стилів. Але ж, як знаємо, в Галичині і Буковині українська мова мала юридичне закріплення статусу однієї з “краєвих мов”, якою провадилося навчання у початкових школах, гімназіях, частково – в університетах, як також урядування, судочинства тощо. У розпорядженні міністерства освіти та віросповідань від 4 липня 1860 р. йшлося про “вільне подання до урядів (себто установ – прим.авт.) в німецькій, рускій або волоскій мові, що ті подання мають бути полагоджені в тій самій мові, в якій они написані, і що протоколи з сторонами мають писатися в матерній мові кожної сторони в одній з тих трех мов” [11, с.1], а новий державний основний закон з 1867 р. про права кожного громадянина статтею XIX установив право рівноправності всіх уживаних в тому чи іншому краї мов у школі, уряді і громадському житті. З другої половини 1890-х років українські послы до Галицького та Буковинського сойму послідовно обстоюють право української мови як “другої краєвої мови”, обов'язковою для викладання в середніх навчальних закладах. За повідомленням буковинського краєвого президента гр.Гюеса, надрукованим “Буковиною” у 7 числі за 1896 р., 10 березня 1895 р. на засіданні краєвої шкільної ради “ухвалено поробити потрібні кроки, аби наука другої краєвої мови для всіх учеників буковинських середніх шкіл була обов'язковою” (на час публікації вже очікувано позитивного міністерського розв'язання цієї справи) [4, с. 1]. Газета “Буковина” у 12 числі за 1896 р. надрукувала вимоги, подані галицьким послом (депутатом) Романчуком до “цісарсько-королівського правительства”: “1) щоби для кандидатів на урядників були на університеті заведені практичні курси рускої мови; 2) щоби були установлені іспитові комісії, котрі би укваліфікованим кандидатам видавали свідоцтва знання рускої мови в письмі і в слові; 3) щоби для урядників, котрі не мали спроможности набути знання рускої мови в письмі і в слові, устроювано практичні курси науки рускої мови по містах, де будуть до того потрібні услів'я; 4) щоби визначено речинець, в якім мають собі присвоїти знане рускої мови в письмі і слові урядники, котрі доси не мали спроможности рускої мови навчитися” [1, с.2].

Цікавими є й статистичні відомості щодо рівня володіння мовами двох

народів – українців і румунів, які утворювали на Буковині найбільші етнічні групи, при обов'язковому знанні німецької мови як державної: з урядників політичних: 47% румунською (27% – в письмі і слові, 20% – лише в слові); 81% – українською (16% – в письмі і слові, 65% – лише в слові); 33% знає обидві мови (4,5% – в письмі і слові, 28,5% – лише в слові); з урядників фінансових: 77% – румунською (26% – в письмі і слові, 51% – в слові); 92% – українською (15% – в письмі і слові, 77% – лише в слові); 56% знає обидві мови (9% – в письмі і слові, 47% – лише в слові); серед залізничних урядників: 60% – румунською (20% – в письмі і слові, 40% – в слові); 87% – українською (30% – в письмі і слові, 57% – в слові); 60% знає обидві мови (20% – в письмі і слові, 40% – в слові) [11]. Рівень володіння українською мовою серед посадовців доволі високий, а рівень володіння німецькою, українською та румунською мовами, як це не дивно, найвищий у людей на тих посадах, які не потребували університетської освіти, що, відбивало, напевно, реальну мовну компетенцію місцевого населення і може свідчити про відповідну мовну толеранцію. На відміну від підросійської України, на Буковині кінця XIX – початку XX ст. українська мова набувала все ширших прав не лише у приватних, а й у суспільних відносинах, хоч її соціальний престиж зростав поволі і кожен крок її утвердження дався нелегко й вона не була ще літературною у повному значенні цього терміна.

Першим, хто по-справжньому науково підійшов до окреслення соціального статусу української мови в Галичині і Буковині, був Ю.Шевельов, який у своїй праці “Українська мова в першій половині XX ст. (1900–1941): Стан і статус”, зазначив, що “на півдавстрійській Україні були спроби окремих осіб та цілих груп зробити українську мову мовою щоденного спілкування, чому, звісно, передувало послідовне вживання її серед самої інтелігенції” [13, с.19, 21]. Далі у названій праці читаємо: “Можна припустити, що на 1900 рік у місті витворювалося галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діалект, але це питання потребує докладного вивчення, а джерельні відомості про розмовну мову освіченої верстви дуже скупі”. Використавши термін “койне” для позначення мовної ситуації порівняно недавнього часу, Ю.Шевельов підкреслив тим самим наддіалектний характер тогочасної літературної мови і певну унормованість її структурних одиниць, зумовлену дією територіальних та соціальних чинників. Найвірогіднішими джерелами, з яких можна певною мірою відтворити лексику і фразеологію (а отже, й їх фонетичну, морфологічну форму й синтаксичні властивості) розмовної мови освічених буковинців, є, на наш погляд, насамперед епістолярні тексти, а також рекламні оголошення, рясно вміщені у тодішніх газетах, зокрема в “Буковині” (1885 – 1914), адже потреба взаємного порозуміння і взаємне зацікавлення авторів і адресатів тут чи не найвищі з-поміж усіх інших сфер спілкування і максимально спрямовані на пошук і залучення тих мовних одиниць, які належать до спільного тезаурусу міських мовців.

За нашими спостереженнями, україномовні тексти, які з'явилися на Бу-

ковині в згаданий період, засвідчують надзвичайно широкі функціональні можливості тодішньої української мови, її достатню унормованість на фонетичному та морфологічному рівнях. Наддіалектність фонетичних та морфологічних норм виявлялася у тому, що вузьколокальних діалектних явищ ці тексти майже не фіксують, а відбивають спільні для південно-західних говорів риси, якими вони протиставлені до південно-східних. Напр., відсутність протетичних приголосних у словах *острий*, *острення* (гострення), *улії*, *улиця*, активність фонемі -ф- (переважно у запозичених словах): *футро*, *футряний*, *фляшка*, *гафтка* (гапличок, застібка), *фільц*, *фільцовий* (фетровий, повстяний); *флястрівка* (пілястра); звукосполучення -с- з наступним приголосним на початку слова в позиції сучасного нормативного -ш-: *скала* (шкала) *скарпнтки*, *скіра*, *скіряний*, *слюбний*, *спінка* (шпилька-застібка), *стори* (можливо, це “літературні” гіперизми, які виникли в середовищі українсько-німецької двомовності); збереження етимологічного -о- у вимові й написанні слів *богатий*, *богато*, вживання архаїчних фонетичних форм для вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників – *давнійший*, *розумніший*, *найчастіше*; фонетична форма суфікса -ува- – -ова- – *гафтованс*, *ворогованс*, *поступованс*; відмінкові закінчення іменників середнього роду – *житс*, *знанс*, *віруванс*; закінчення -ий для родового відмінка множини іменників чоловічого роду та *pluralia tantum* – *гостий*, *саний*, *дверий*; закінчення родового та місцевого однини, а також називного множини іменників жіночого роду з нульовим закінченням – *впасти*, *в одній часті*, *соли*, *залеглости*; форми двоїни для іменників жіночого роду – *дві книжці*, перевага твердого різновиду відмінювання прикметників – *середній*, *тутешний*, сполучення числівника з іменником – *шість день*, фонетична форма числівників на -дцять- – *чотирнайцять* (при діалектному буковинському – [ште^нрайц^ік^і]), *двайцять*; фонетичні вияви інфінітивів на -чи – *стеречи*, *мочи*, *стричи*, *печи*, у дієсловах, похідних від ймити (йняти), перевага фонетичної форми кореня -йм- – *винаймти*, *приймти*, *займти*, *наймти*; особові дієслівні форми минулого часу – *стпалисьмо*, *перебралисьмо*, майбутнього часу (при довільній позиції щодо дієслова допоміжних часток) – *ме мати*, *ме пасти ся*, *ме повідомляти*, *ме те слухати*, *ме ся значити*, вживання складених присудків у безособових реченнях – *мас ся випалювати*, *не ме ся уживати*, *ме ся печатати*; вживання прислівникових сполучень – *в літі*, *в зимі*, *на весні*, предикативних прислівників – *вільно* (можна), *не вільно* (не можна), *годі*; переважна більшість фонетичних варіантів припадає на іменники, що належать до запозиченої лексики, яка у Східній і Західній Україні мала різні шляхи адаптації: *баволна* (бавовна), *барет* (берет), *білянс* (баланс), *гваранція* (гарантія), *коверта* (конверт), *ковняр* (комір), *колдра* (ковдра), *льожа* (ложа), *матерац* (матрац), *пліш* (плюш), *рижс* (рис), *різік* (ризик), *стрейк* (страйк), *футераль* (футляр) тощо.

Найбільшою строкатістю й неунормованістю вирізнялася лексика тодішньої української мови на Буковині – таким був фактичний стан і таким є

враження сучасного мовця, коли читаючи тексти кінця ХІХ – початку ХХ він мимоволі порівнює свій лексичний запас і сучасне слововживання із тим, давнішим. Проте й у цій зовнішній строкатості лексики була своя система, яка склалася внаслідок тутешніх обставин розвитку української мови, традиційних міжетнічних взаємин в економічній, адміністративній та культурній сферах. Основу словникового фонду становила питома українська лексика, в тому числі й діалектна, архаїчна. З початком ХХ ст. вона опановує собі місце в буковинській українській рекламі: “*Хто хоче сьміятися до розпуку, най запрепумерує собі сю одинокую у нас гумористичну часопись*” (“Буковина”, 1902), “*Карпатські срібно-сталеві коси мають тонке, як папірок, полотно, котру тне, як бритва, найтвердишу псянку, то єсть гірську траву, і збіже; що тільки попадас під око, перетинас за одним замахом*” (“Буковина”, 1903); “*Жадайте завчасу проспектів і поучень і сокотіть ся, аби не попасти в злі руки і на злу дорогу, котрою люде ідуть, гей художба*” (“Буковина”, 1904).

Джерелами запозичень виступали польська, німецька, російська та румунська мови, причому, можна помітити певну спеціалізацію запозичень щодо сфер вживання. Вплив польської лексики і способів номінації відчутний насамперед у тих тематичних групах, які позначають реалії міського побуту, – у назвах товарів легкої промисловості (одяг, взуття, предмети хатнього вжитку, меблі, ліки, косметика, коштовності) – *обува, портмонетка, мішки на біле, коші на начине, зитар до будження (будильник), коперта, дивани до завішання (настінні килими), шапки до ховзанки, черевики до снігу, черевики домові, чоботи до ловів (мисливські), таріль на овочі, у кулінарній термінології – товц для потрав (жир), муштарда (гірчиця), бобковий лист (лавровий лист); у перукарській термінології – фрезисер, фрезисерський сальон, плин (лосьон), нагнітки (мозолі) тощо. Дуже часто у текстах рекламних оголошень можна знайти багато назв предметів, зібраних з різних мов: “Найбільший вибір, валізок, куфрїв, ташок клунків і ремінців до пакованя, касет, циратових мішочків, нецезарків, пледів, дамських мошонок на дорожчїности” (“Буковина”, 1905). Частина полонізмів належить до абстракцій назв – *властива ціна (собівартість), купно, закупи (купівля), набуття (придбання), направа (ремонт, полагодження), пренумерата (передплата газети, журналу), побрання (післяплата), посольська нетикальність (депутатська недоторканість) тощо.**

Запозичення з німецької мови стосуються переважно адміністративної сфери, освітньої, хоч нерідко вживаються і для характеристики приватних стосунків. Напр., у своїх листах О.Кобилянська вживає такі дієслова: *шпирати* (вивідувати, винюхувати), *зблямуватися* (осоромитися, зганьбитися).

Вплив російської мови позначився головним чином на текстах піднесеного стилістичного звучання, а також в авторській мові прозових творів письменників, які поділяли (хоч і певний час) москвофільські погляди (напр. Тодот Галіп). З російської мови запозичували головним чином готові ви-

слова: місце назначення, *дозвольте супроводжати, сповнити вложені обов'язки з повним успіхом, скоботливі обставини, вижидаюче становище* тощо. Активно використовували й слов'янізми, спільні для російської і церковнослов'янської мов, – *найблагородніший чувства, воздух, средство, поцітати, осмотровати, оказати* (вдячність), *вкусні теки* (“искусные”, вишукані) та ін.

Румунські запозичення – спорадичні, оскільки на той час стосовно української румунська мова не мала панівного статусу ані як державна, ані як соціально престижніша. Частіше – це слова, що запозичені з французької чи італійської через посередництво румунської: *дротерія* (ліки, аптека), (товари) тощо.

Існування певного зразка чи варіанта літературної мови, вживаної на західноукраїнських землях в кінці XIX – на початку XX ст., навряд чи можна заперечувати. Тим більше, що тогочасна варіантність літературної норми не була винятково українським явищем. Видатний російський славіст М.Толстой переконливо довів, що для сучасних східнослов'янських літературних мов (як і для західних, і південних) властива наявність кількох діалектних баз. Для української мови, зокрема, “можно принять положение о киевско-полтавском диалекте как о базовом, хотя в XIX веке роль западных “галицийских” говоров была значительна и могла сложиться ситуация контаминации двух диалектных баз или даже двух вариантов украинского литературного языка наподобие сербско-хорватской” [12, с. 19].

Маючи такі новітні засади у розумінні особливостей історичного розвитку української літературної мови, вже час перейти до вивчення конкретних мовних одиниць, рівнів, стилів, які б окреслили східно- та західноукраїнський варіанти літературної мови. Матеріалом і водночас інструментом такого дослідження могли б послужити синонімічні опозиції, оскільки саме через них виявляється варіативність як універсальна властивість мовної системи. До того ж, саме в цьому пункті знаходимо цілком об'єктивну однаковість мовознавців. Рівень літературності мови визначає поняття норми, яке тісно в'язється з поняттям варіантності, “з існуванням у мові не одного, а кількох однозначних або синонімічних елементів, що перебувають в опозиції до інших однорідних елементів її системи. Варіантність норми дозволяє кожному мовцеві добирати саме ті її засоби, за допомогою яких він може якнайкраще висловити свої думки і почуття” [2, с.56]. М.Пилинський стверджує, що “можливість кількох нормативних реалізацій у кожній мові корениться насамперед у особливостях її системи і структури, але сама проява таких реалізацій, причому не як поодиноких фактів індивідуального мовлення, а теж як певної системи, тобто у вигляді протиставлених один одному рядів реалізацій, цілком залежить від особливостей функціонування мови в певному суспільстві, від складу і структури цього суспільства” [8, с.14]. Зі свого боку, можемо додати, що варіантність, існуючи як властивість літературної мовної норми на синхронному рівні, завжди є наслідком діахронічних мовних процесів і можливими шляхами її появи є

контамінація писемних традицій, територіально-діалектних та територіально-культурних впливів. А далі вже позамовним чинникам належить вирішальна роль у тому, які з варіантів-синонімів буде піднесено до літературно-нормативних, а яким буде відмовлено у цьому статусі, оскільки мовна норма є також і соціальним явищем [7, с.64].

Свого часу Л.Щерба дав оригінальне тлумачення розвинутої літературної мови як складної системи більш або менш синонімічних засобів вираження, так чи інакше співвіднесених один з одним. Поглиблюючи цю думку, М.Толстой зазначив, що “всякая стилистика зиждется на системе синонимов, на синонимике лексической, словообразовательной, морфологической й синтаксической, на синонимике слова, сочетания слов и текста, на синонимике основных единиц языка и их комбинаций. При этом очевидно, что лексическая синонимика оказывается главным или наиболее ярким показателем дифференциации основного и дополнительных [...] кругов обозначения тех же понятий” [12, с.27].

Досліджуючи регіональні вияви української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст., ми неодмінно прийдемо до розуміння її як історично зумовленої системи синонімічних засобів і відмовимося від спрощеного трактування варіантів літературної мови – одного як “чистого”, інших – як “засмічених”, а сучасні норми української літературної мови та її стилістичні можливості зможемо удосконалити заповненням штучних прогалів у традиції якомога більшої кількості слововживань, не реанімуючи віджиле, проте й не відкидаючи добре, але забуте.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буковина. – 1896. – Ч. 12; – 1896. – Ч. 29.
2. Жовтобрюх М. Про один теоретичний аспект культури української мови // Мовознавство. – 1967. – № 3.
3. Жовтобрюх М. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти // Мовознавство. – 1979. – № 5.
4. З буковинського краю союму // Буковина. – 1896. – Ч. 7.
5. Карпенко Ю. Становлення української літературної мови на Буковині // Мовознавство. – 1978. – № 1.
6. Муромцева О. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Харків, 1985.
7. Пилинський М. Деякі принципи застосування критеріїв літературної норми // Мовознавство. – 1972. – № 1.
8. Пилинський М. Мовна норма і стиль. – К., 1976.
9. Плющ П. Українська літературна мова другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Шляхи розвитку і специфіка її. – К., 1958.*
10. Плющ П. Українська мова другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Шляхи її розвитку і специфіка її. – К., 1958.
11. Справа мов на Буковині // Буковина. – 1896. – Ч. 29.
12. Толстой Н. История и структура славянских литературных языков. М., 1988.
13. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998.

* у вузівському підручнику П.П.Плюща “Історія української літературної мови” (К., 1971) ці ж самі тези поширено й підсилено класовим підходом до характеристики мовних процесів – протиставленням мови “трудящого люду” і “сільських куркулів, міської буржуазії та уніатського духовенства” (с. 333–352).

С. Яворська

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖАНРУ РЕЦЕНЗІЇ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ)

The critics are the men who have failed in literature and art.

(Benjamin Disraeli)

В цитатах, сентенціях

Загрузла основа.

По суті – рецензія,

Про суть – ані слова.

(І. Золотаревський)

У наш час критика далека від того, щоб бути на рівних правах з іншими формами літературної творчості: майстерність критичного аналізу літератури та інших форм мистецтва практично не досліджена. Стилїстика критичних творів – “біла пляма” в стилїстиці як англїйської, так і інших мов. Критичні твори і досі не мають певного місця в загальній системі видів та жанрів письмєнної літератури, залишаючись просто нескінченним розмаїттям естетичних, проблемних, публіцистичних або частково белетристичних статей, есе, академічних рецензій та рекламних анотацій. Практично ж виявляється, що в сучасній англїйській мові та літературі / літературознавстві набагато ширша палїтра “статей”, яка ще чекає на своє впорядкування.

До цього часу немає одностайної думки щодо галузі знань, яка створює сутність критики; щодо системи поетики та критеріїв аналізу та оцінки самої критики.

Прийти до загального порозуміння “заважають” два протиріччя: по-перше, ставлення до критики як до літературної периферії, яка обслуговує “велику” літературу та не вкладається в рамки її внутрішньої структури; по-друге, поділ літератури на “чисті жанри”, який не допускає проникнення в літературу нічого, крім творів з традиційно окресленими рамками, а деякі

форми критики постійно змінюються як результат багаторазового процесу дифузії жанрів.

Маючи художню творчість за об'єкт аналізу, критика значно відрізняється від неї психологічними засадами, складом мислення та функціями.

Письменник у своїй творчості базується на життєвому досвіді та своїх спостереженнях; критик – аналізує цю “вторинну дійсність”, створену силою творчої фантазії; література оперує образами, критика – поняттями логіки в більшій мірі, ніж виразними засобами та образністю. Критична стаття має за основу логічну аргументацію, точно визначені категорії та чіткі судження. Хоча критик в своїй діяльності прямо залежить від об'єкта (тобто від твору, автора, художньої течії), він, пояснюючи те чи інше явище, спирається на досягнення інших наук, таких, як історія, соціологія, політологія, етика та естетика, літературо- та мистецтвознавство. Таким чином, як можна стверджувати, що критика не наука? Хіба вона своїм суто науковим підходом до життя та мистецтва не забезпечує об'єктивність оцінок? З другого боку, це не що інше, як мистецтво: бо просто неможливо розкрити ефект художнього твору виключно логічними термінами та сухою логікою! А ще, це просто вираження суспільної думки, яка втілює в собі публіцистичну діяльність, спрямовану на ціннісну орієнтацію громадськості...

Критика як система жанрів. Критика утворилась як інтегральна галузь на перетині художньої творчості / літературознавства, наукового аналізу, публіцистики / “писемного ораторського мистецтва” / риторики та газетної статті / журналістики. Це специфічний склад мислення, який не має аналогів ні в одному літературному жанрі, ні в одній науковій дисципліні. Він (цей специфічний склад мислення) залежить від естетичної самосвідомості епохи, від історії сприйняття та перетворення світу та рівня художньої творчості.

Природа критики подвійна та суперечить сама собі: з одного боку, аналіз повинен бути науковим / об'єктивним, але з другого боку, естетичне пізнання неможливе без значної міри суб'єктивного. Крім цього, критика підпадає під дію різномірних елементів і дифузії жанрів.

Стилістика робіт з критики, якою б незначною вона не була, є синтезом художньої творчості, науки та публіцистики. Структура та стилістика будь-якої статті залежить від особливостей її жанру: стаття про художню майстерність, надрукована в літературному або мистецтвознавчому журналі, суттєво відрізнятиметься від рецензії в популярному журналі або щоденній газеті.

Критерії утворення системи критичних жанрів та її упорядкування засновуються природою даної творчої діяльності, умовами її суспільного існування та функціонування. На даний момент існують різноманітні жанрові системи критичних статей, які базуються на засадах різних наук. Ще в 1925 р. російськими літературознавцями були виділені такі жанрові різновиди критики: літературний портрет, філософський дослід (есе), етюд,

стаття-трактат, публіцистично-агітаційна рецензія, критичний фейлетон, літературний огляд, рецензія, критичне оповідання, літературний лист, критичний діалог, пародія, памфлет, літературна паралель, академічний відгук, критична монографія [1, с.61]. Ця класифікація базувалась на різноманітних принципах – за методом аналізу (портрет, діалог, відгук, трактат), за літературними формами (есе, пародія, фейлетон), за об'ємом охопленого матеріалу (рецензія, етюд, огляд, монографія). Вона не є всеохоплюючою. Критика ще й досі перебуває у русі, постійно та динамічно змінюється. Грані жанрів часом важко вловити, існує певний симбіоз жанрів.

У сучасній журналістиці превалює така точка зору на жанри критики.

Критика поділяється на жанри в залежності від:

Предмета аналізу	Завдання, що розв'язується критиком	Адресата	Засобів критичних комунікацій	Обсягу критичного виступу
(наукова робота, фільм, книжка, вистава)	(від короткого відгуку до детального аналізу)	(загальна публіка або наукові кола)	(преса, спеціальні видання, телебачення, радіо)	(«велика», «мала» та «закрита» критика*)

* – видавничче рецензування [2, с.117]

Деякі дослідники критичного жанру (Ю. Бурляй та інші) виділяють такі форми критики [2, с.115]:

мала критика – група рецензій

- анотація
- коротка рецензія
- відгук
- реферативна рецензія
- газетна / журнальна рецензія
- проблемна рецензія-стаття
- рецензія-діалог
- рецензія-есе
- авторецензія
- рецензія-фейлетон
- рецензія-памфлет
- рецензія-жарт
- рецензія-репліка

літературно-критична замітка

група великої критики

- монографія (монографія-портрет, монографія певного періоду, проблемна монографія, змішана)
- нарис
- книга-біографія
- портрет
- стаття (проблемна стаття, полемічна стаття, стаття-фейлетон, памфлет, есе, діалог)
- огляд (ідейно-тематичний, жанровий, персональний)

Інші (Мороховський та ін.) відстоюють таку точку зору на місце критики в системі функціональних стилей [3, с.224].

Функціональні стилі:

офіційно-науковий
діловий

публіцистичний

літературно-розмовний

фамільярно-розмовний

є наступні типи текстів:

- гуманітарні
- технічні
- з політики
- з економіки
- з права
- з моралі
- з мистецтва
- з релігії
- таких жанрів:
 - монографія
 - автореферат
 - дисертація
 - стаття
 - рецензія
 - анотація
 - передова стаття
 - огляд
 - нарис
 - фейлетон

Один з перших підручників з нововведеного в університетські програми курсу з теорії критики відносить критику в цілому до публіцистики [4, с.140]. З точки зору В. Баранова та інших, згідно своєї функції критика утворює наступну ієрархію:

Функція	Форма критики
інформаційна	бібліографія
інформаційна та науково-рекомендаційна функція наукового аналізу	науково-публіцистична критика т. зв. академічна критика літературознавства та мистецтвознавства

У структурі публіцистики критика розташовуються наступним чином:

Публіцистика:

інформаційні жанри аналітичні жанри літературно-художні жанри

Критика вбирає в себе всі характерні риси цих жанрів та поділяється за об'єктом дослідження на такі види:

критика твору (рецензія)	критика автора (творчий портрет, нарис, стаття, монографія)	критика художнього процесу (стаття та ін.)
-----------------------------	---	---

За масштабом та спрямованістю охопленого матеріалу ці види поділя-

За сферою застосування:

- літературна рецензія
- театральна рецензія
- кінорецензія
- наукова рецензія

за об'ємом:

- міні-рецензія
- рецензія-стаття

за взаємодією з іншими жанрами:

- рецензія-есе
- рецензія-фейлетон

за положенням в пресі:

- рецензія в популярній пресі, яка ще поділяється далі згідно:

- а) періодичності видання,
 - б) віковий,
 - в) гендерній та
 - г) професійній диференціації
- рецензія в спеціалізованій пресі

за сферою застосування:

- критичний лист (в журналістиці)
- критичні діалоги (на телебаченні)
- стаття-передмова
- стаття-післямова (в видавничій справі)

за об'ємом:

- штрихи до портрета
- портрет
- монографія
- нарис

за стилем:

- портрет-нарис
- портрет-стюд / ескіз
- портрет-есе
- біографічний нарис
- критико-біографічний нарис
- нарис творчості

за об'ємом:

- газетна «замальовка»
- журнальна стаття
- брошура
- критично-біографічний нарис

за функцією:

- теоретична стаття
- ювілейна стаття
- полемічна стаття
- нотатки критика

за стилем:

- стаття-репліка
- памфлет
- літературна «паралель»
- оглядова стаття
- огляд

Слід зауважити, що є дослідники, які відносять критику до філософських категорій, визначаючи її як « специфічний склад мислення » [5, с.256].

Стилісти англійської мови також не мають однастайної думки щодо місця критики в системі функціональних стилів.

Щодо одного з видів критики, критики в пресі, висловлюються різні думки. Так, М. Д. Кузнец та Ю. М. Скребнев у своїх роботах доводять, що в різних розділах газети як одного із важливих медіумів існування критики відображаються різні стильові системи англійської мови [6, с.124].

З точки зору І. Р. Гальперина, критика належить до газетного стилю, який має дві форми: стиль газетних повідомлень, заголовків та об'яв і стилі газетних статей (есе та ораторський стиль) [7, с.383].

І. В. Арнольд вважає, що існує стиль масової комунікації зі всіма притаманними мові функціями, крім естетичної та контактостворюючої, до цього стилю належить і критика [8, с.265].

В. А. Кухаренко та Л. А. Кузнецова розрізняють такі функціональні стилі: стиль наукової прози, стиль офіційної документації, публіцистичний стиль, стиль художньої літератури та газетний; причому з'являються й змішані стилі, наприклад, науково-популярний стиль з рисами наукового та художньої літератури та стиль нової журналістики з рисами публіцистичного, газетного та художньої літератури [9, с.109], [10, с.80]. Очевидно, критика

належить частково до останніх та публіцистичного.

Таке розмаїття підходів відображає потребу в розширенні поля діяльності дослідників критики з точки зору форми, змісту, стилістики прагматики та інших галузей науки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Искусство. – М., 1925. – Т.3. – С.61-81.
- 2 Бурляй Ю. Основы литературно-художньої критики. – К., 1985.
- 3 Мороховский А., Воробьева О., Лихошерст Н., Тимошенко З. Стилистика английского языка. – К., 1991.
- 4 Баранов В., Бочаров А., Суворцев Ю. Литературно-художественная критика, 1982.
- 5 Современная литературная критика. / Сб. АН СССР, Института мировой литературы им.Горького. – М., 1977.
- 6 Кузнец М., Скребнев Ю. Стилистика английского языка. – Л., 1960.
- 7 Гальперин Р. Очерки по стилистике английского языка. – М., 1958.
- 8 Арнольд И. Стилистика современного английского языка. – М., 1990.
- 9 Kukhareno V. A Book of Practice in Stylistics. – Moscow, 1986.
- 10 Kuznetsova L., Smykalova L. Lectures on English Stylistics. – Lviv University Press, 1972.
- 11 Сенкевич М. Стилистика научной речи й литературное редактирование научных произведений. – М., 1976.

Л. Педченко

НАИМЕНОВАНИЯ ОГНЯ В ГОВОРАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Описания ритуальных и символично-поэтических функций огня имеют давнюю традицию в литературе по этнографии и фольклору (труды А. Н. Афанасьева, А. А. Потебни, Д. К. Зеленина, В. Я. Проппа и др.). Как отмечала В. Н. Харузина, “культ огня и его проявления в верованиях, обрядах и обычаях народа слишком ярко бросаются в глаза, чтобы остаться незамеченными. Едва ли можно найти этнографическое описание народа, племени, группы населения, в котором не было бы затронуто почитание огня” [20, с.69]. В лингвистической же литературе лексика, номинирующая огонь, рассматривалась крайне редко и фрагментарно: исследовались этимология, распространение и функционирование лишь некоторых отдельных лексем.

Поэтому нам представляется интересным изучить эту группу наименований в целом, рассмотреть семантику лексем, а также установить их внутреннюю форму, признаки, служащие основанием номинации (мотивировочные признаки).

При отборе материала для настоящей статьи мы не ограничивались рам-

ками какого-либо конкретного диалекта или группы диалектов, а стремились максимально расширить ареал исследования, привлекая данные как сводных словарей русских говоров [10, 2, 16], так и различных региональных диалектных словарей и атласов. На правомерность и целесообразность такого подхода указывал Н. И. Толстой, отмечавший, что необходим учет “всего диалектного ландшафта описываемого языка” и что “модель сначала должна вырабатываться (выявляться) на основе индуктивных операций с массовым материалом, а затем она уже может использоваться для дедуктивного проецирования на тот же материал, для дедуктивных приемов анализа материала” [19, с.4]. Конечно, добиться полного охвата всех территориальных диалектов русского языка в настоящий момент нам не представляется возможным в связи с отсутствием или недоступностью значительных сегментов лексикографической информации, т.к. отдельные группы говоров не обследованы, публикация многих региональных словарей и СРНГ [16] не завершена. Поэтому задача картографирования исследуемых фактов не ставится, хотя лингвогеографический аспект при работе с диалектным материалом учитывается.

Многообразие наименований огня и особенности их семантики и мотивации обусловлены многоплановостью, неоднозначностью восприятия этой реалии носителями русского языка. Во-первых, огонь может пониматься непосредственно как физическое явление, пламя, независимо от его источника или характера использования. Во-вторых, в языковом сознании диалектоносителей огонь может дифференцироваться в связи с актуализацией его прагматических, утилитарно-бытовых функций (огонь в печи, в овине, пламя лампы, свечи, костра, пожар и т.д.). И, наконец, в связи с древнейшими славянскими мифологическими представлениями огонь может восприниматься символически, выполнять ритуальные функции. Кроме того, огонь (пламя) в реальной действительности никогда не существует изолированно, вне горящего предмета (источника горения). В связи с этим наименования пламени часто переносятся на весь комплекс реалий в целом, то есть пламя и “то, что горит” (костер, свеча, лампа, лучина, факел, пожар и т.п.) номинируются одними и теми же или родственными лексемами. Так, например, лексема *огонь* в русском литературном языке наряду со значением “пламя” имеет значения “о чем-либо горящем, зажженном”, “о разожженном костре, очаге”. “о зажженных осветительных приборах”. [17, т.8, с.631-632]. В томском говоре *огонь* обозначает “пламя”, а также “что-либо горящее, зажженное. – Кругом деревни разжигали курево, огни; Придем, сразу огонь разжигам” [12, т.2, с.236]. Лексема *тепло* в брянских говорах обозначает “огонь, костер. Ены у пуни разклали тепло, да и давай курить” [13, с.260]. Брянское *светла* совмещает значения “огонь; лампа: Темна ужо – запали светла; Было светла запалици, у соседзий разпрасицы” [13, с.237] Разграничить эти значения (“огонь” - “костер”, “огонь” - “лампа” и т.п.) во многих контекстах весьма сложно, что отражается и в словарных дефинициях. Так, например, калужская лексема *жарник* в словаре Г. В. Зотова

толкуется как “огни в поле или на лугу разведенные. Жарки разложить – огонь развести” [5, с.324], а в СРНГ – как “костры, раскладываемые в поле или на лугу, чтобы согреться” [16, т.9, с.79]. Объективно такое неразличение связано, вероятно, и с отмечаемой многими исследователями диффузностью семантики слов, особенно диалектных. “Семантика диалектного слова складывается не из четко отграниченных друг от друга значений, которые логично выстраиваются в иерархическом порядке, а из семантических аспектов единого целого, переходящих друг в друга и реализуемых в речи в разных контекстах” [11, с.48]. Поэтому нам представляется целесообразным привлекать для анализа не только лексемы, номинирующие огонь в узком смысле (пламя), но и другие лексемы, в значениях которых имеются семы “горящий”, “зажженный”. Понятие “огонь” репрезентировано в говорах русского языка значительным количеством лексем, различающихся как семантическим объемом, так и особенностями лексической мотивированности. Среди них наблюдаются немотивированные и мотивированные наименования. К немотивированным можно отнести, во-первых, древнейшие первичные номинации (например, лексему *огонь*). Немотивированными являются, во-вторых, производные в прошлом лексемы, внутренняя форма которых в силу различных причин уже утрачена, “стерта” и не осознается современными диалектоносителями, для ее выявления необходим этимологический анализ. Это такие лексемы, как *пламя* (*поламя, польмя, польмь, поламень, польмье...*), *хмыл, сопот, сапала, багатье* (*богатье, багать, богач, багач...*) и т.п. В-третьих, встречаются заимствованные слова, для русских говоров являющиеся немотивированными (например, тюркские по происхождению *табун, табан*).

Мотивированные номинации различаются внутренней формой, тем признаком, который положен в основу наименования. Признаки эти разнообразны и определяются физическими свойствами предмета, его отношением к другим предметам, а также отношением субъекта номинации к нему. В. Г. Гак предлагает разграничивать два типа признаков: собственные (кваликативные) и относительные (релятивные). К собственным признакам относятся цвет, форма, размеры, устройство и т.п. Относительные признаки отражают связи данного предмета с другими (пространственные отношения, принадлежность, функции и т.п.). “В целом, – отмечает В.Г. Гак, – релятивный признак оказывается более существенным и чаще используется при номинации, чем кваликативный... В предпочтении релятивных номинаций отражается ...то, что пользование языком неразрывно связано с практической деятельностью человека.” [21, с.278] Ту же мысль выразил и Б. А. Серебренников применительно к наименованиям огня: “Люди, особенно на первых порах, оценивали предметы с точки зрения их практической полезности... Огонь мог привлекать внимание человека только как источник тепла и света.” [14, с.103]. Это показывают и данные диалектов русского языка. Хотя Д. Н. Анучин писал, что “названия огня указывают не на теплоту, не на свойство жечь, разрушать, вызывать боль, а на красный цвет, который привлек, по-видимому, прежде

всего внимание человека” [1, с.704], тем не менее, в говорах русского языка нам удалось обнаружить лишь одну номинацию, для которой мотивировочным является цветовой признак “красный”. Это олонецкая лексема *румянь* “красное огненное пламя, пыль” [7, с.102]. Большинство же наименований огня в русских диалектах мотивированы признаками “тепло” и “свет”, которые являются реляционными, так как связаны с функциями огня в практической деятельности человека.

К сожалению, в рамках небольшого сообщения невозможно рассмотреть все лексемы, номинирующие огонь. Поэтому мы остановимся лишь на тех наименованиях, в которых использован мотивировочный признак “тепло” (лексемы, с основами *-тепл-, -жар-, -пыл-*).

Основное значение лексемы *тепло* в русском языке “нагретое состояние чего-н. (о температуре воздуха, тел и т.п.)” [9, с.706]. В некоторых говорах, преимущественно западных, эта лексема и ее дериваты обозначают “огонь”. Очевидно, что мотивировочным признаком этих наименований огня является признак “теплый”, а точнее - “греющий, излучающий тепло”. В словаре В. И. Даля находим: “*тепло*, в знчн. огонь, юж. багатье, не для свету, а ~~тепло~~ *я теплышка* срл *Дый-жо тепла*, то, пойти овин сушить || *Теплину* в поле развести да погреться, огонь в поле, на воле || *Тепло*, зап. Огонь. *Выкресай тепла!* Выруби огня” [2, т.IV, с.399] “Опыт областного великорусского словаря” фиксирует лексему *теплу*, “огонь. Вздуй тепло, т.е. достань огня. Великолуц., Смол. Пореч., Смол.” [10, с.226] В Дополнении к Опыту отмечен акцентологический вариант *тѣпло* “огонь” [4, с.271]. В брянских говорах: “*Тепло*. Огонь, костер” [13, с.260]. Здесь же: “*тапѣльца*, уменьш. к *тепло тапѣльца*-огонь” [13, с.258]. В смоленских говорах: *тѣпло*. “Огонь. Мужики раскаляли тепло на аборку. Тепло расклау падавину.” [3, с.905], *теплушка* “огонь. Бурдят камары кала яво, ни дають спать. Теплушку разлажил лежить на баку. (Добр.Э.С.І, 312). Раскали теплушку – разложи огонь” [3, с.906]: *теплышко*, “огонь. Развести теплышко” Смол.” [4, с.271]. Г. Куликовским зафиксировано олонецкое *теплинка* “огонь” [7, с.118]. Лексема *тѣплина* отмечена и в Опыте в значении “огонь. Новгород.Тихв.” [10, с.226] (В Дополнении – акцентологический вариант *теплина* в том же значении [4, с.271]).

В калининских говорах *тѣплина* обозначает “небольшой костер” [6, с.262]: ярославское *тѣплина* “небольшой костер в поле или лесу для согревания людей. Робятишка теплину жгут все. Разожгите теплину, надо картошку попечь. Теплину разведем, погреемся. Пастухи от волков теплины жгут...” [22, т.9, с.103]. В связи с яросл. *теплина* следует заметить, что для семантики этой лексемы, как показывают иллюстрирующие тексты, функциональный признак “для согревания людей” не является обязательным. Включение этого компонента в словарную статью, вероятно, обусловлено влиянием внутренней формы слова.

Лексема *тѣплина* функционирует в ярославских говорах и в другом конкретном значении: “огонь, костер, разводимый в овине (яме) для сушки

снопов. В овине не печь, а теплина” [22, т.9, с.103]. То же значение имеют и однокоренные лексемы: *тѣплинка, теплица, тѣплена, теплушка, теплынь, теплянка* [22, т.9, с.103] В говорах Калининской области лексема *теплина* также употребляется в значении “огонь в овинной яме для сушки снопов” [6, с.262]. В. И. Даль отмечает: “*Теплена* твр. *теплины* мн. каз. огонь в овине, в овинной яме или печи” [2, т.IV, с.399]. Заметим, что глагол *теплить*, который в сочетании с существительным *овин* обозначает “топить, нагревать” [2, т.IV, с.399], как и рассмотренные наименования огня в овинной яме, имеет внутреннюю форму “тепло”.

Сема “тепло” является основной, ядерной и для семантики общерусской лексемы *жар* и ее производных (*жар* “сильная степень тепла от солнца, от огня, от раскаленной вещи, от пара, от химических явлений” [2, т.1, с.526]). Поэтому у наименований огня, образованных от основы *-жар-*, внутренняя форма включает мотивировочный признак “тепло”.

В Лексическом атласе Московской области как ответ на вопрос Программы “Как называется огонь, поднимающийся над горящими предметами, пламя?” зафиксирована лексема *жарень* [8, с.271]. В СРНГ отмечено субстантивированное прилагательное *жаркое* “огонь. Дон., 1929” [16, т.9, с.81]. Там же находим *жаровь*, и. ж. “пламя, огонь: жар от огня, пламени. Сиб. 1858” [16, т.9, с.84]. В калужских говорах зафиксировано *жарки*, ков. мн. “огни в поле или на лугу разведенные. Жарки разложить – огонь развести, Макаров. 1844.” [5, с.324]. Эта калужская лексема отмечена и в СРНГ (В значение здесь включена функциональная сема “чтобы согреться”). [16, т.9, с.79]. В словаре В.И.-Даля находим: “*Жарник*. м. большой огонь в поле. костер, особ. по ночам при осенней молотье” [2, т.1, с.527]. В СРНГ это значение лексемы *жарник* отмечено как “Северо-Вост.” [16, т.9, с.81]. Лексема *жарник* известна и в орловских говорах в значении “горящая куча дров, хвороста и т.п.: костер” [15, т.3, с.109].

Как показывают рассмотренные примеры, лексемы, образованные от основ *-тепл-* и *-жар-*, в говорах русского языка номинируют как собственно огонь (пламя), так и его частные конкретные проявления – костер, огонь в овинной яме. Причем конкретные значения характерны преимущественно для суффиксальных образований. Это, вероятно, связано с теми деривационными значениями, которые вносят суффиксы в семантику производных лексем.

В некоторых говорах русского языка в качестве наименований огня функционируют лексемы с корнем *-пыл-*: “*Пыл* м. пыло ср. арх. самый сильный, пламенный жар, полымя” [2, т.III, с.547]: “*Пыло*, а. с. ср. Пламя, пыл. Арханг.” [10, с.185], “*Пыл*, у - жар, пламя, Смол. губ.” [3, с.758]: ряз. *пыл*. у. ж. “сильный жар, пламя”. [18, с.474]: калуж. “*Пыл*, а. м. Сильный жар, пламя (главным образом при обжигании кирпичей). Жиздр. Борщов., 1924” [5, с.822]: моск. *пылка* “огонь, поднимающийся над горящими предметами, пламя” [8, с.27]. Нам не встретились наименования конкретных форм огня, с основой *-пыл-*, что, возможно, объясняется низкой деривационной

продуктивностью этой основы в русских говорах. Во всех случаях в семантической структуре лексемы *пыл (пыло)* совмещаются значения “тепло, жар” и “пламя”, а также выделяется сема “сильный”, указывающая на интенсивность проявления теплового признака. Для некоторых производных от основы *-пыл-* эта сема может стать доминантной, вытеснив другие. Так значение лексемы *пылко* в приведенном В. И. Далем сочетании *Пылко холодно* [2, т. III, с. 547] включает лишь компонент “очень”, то есть в этом случае произошла транссемантизация.

Таким образом, как показывают приведенные данные, концепт “огонь” репрезентирован в говорах русского языка значительным количеством лексем, различающихся семантическим объемом, лексической мотивированностью, территорией распространения.

Одни лексемы расматриваемой группы номинируют огонь в узком смысле (пламя), другие – обозначают частные, конкретные проявления огня. Оба значения могут выражаться одной лексемой и не всегда четко разграничиваются, что является результатом диффузности семантики диалектных слов. С точки зрения мотивированности различаются немотивированные (первичные, заимствованные) и лексемы со “стертой” мотивацией) и мотивированные номинации с “живой”, осознаваемой диалектоносителями внутренней формой. Среди признаков, являющихся мотивировочными для наименований огня, основными являются признаки “тепло” и “свет”. Это связано, вероятно, с тем, что свойства огня выделять тепло и излучать свет являлись наиболее важными, практически значимыми для русских крестьян, использовавших огонь для обогрева и освещения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анучин Д. Н. Огонь // Ф. А. Брокгауз. И. А. Эфрон. Энциклопедический словарь. – Т. XXI-а, 1897. – С. 703-705.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. I-IV. – М., 1989.
3. Добровольский В. Н. Смоленский областной словарь. – Смоленск, 1914.
4. Дополнение к Опыт областного великорусского словаря. – СПб., 1858.
5. Зотов Г. В. Словарь говоров Калужской области. – Магадан, 1972.
6. Кириллова Т. В., Бондарчук Н. С., Куликова В. П., Белова А. А. Опыт словаря Калининской области. – Калинин, 1972.
7. Куликовский Г. Словарь областного олонещкого наречия в его бытовом и этнографическом применении. – СПб., 1898.
8. Войтенко А. Ф. Лексический атлас Московской области. – М., 1991.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М., 1981.
10. Опыт областного великорусского словаря. – СПб., 1852.
11. Осовецкий И. А. Лексика современных русских народных говоров. – М., 1982.
12. Полный словарь сибирского говора. – Томск, 1993.
13. Расторгуев П. А. Словарь говоров Западной Брянщины. – Минск, 1973.
14. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988.
15. Словарь орловских говоров. – Ярославль, 1989-

16. Словарь русских народных говоров. – В. 1-32-, Л., 1965-1998-
17. Словарь современного русского литературного языка. – Т. 1-17. – М., 1950-1965.
18. Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского р-на Рязанской обл.). – М., 1969.
19. Толстой Н.И. Диалектология в этнолингвистической перспективе // Системные отношения в лексике севернорусских говоров. – Вологда, 1982. – С.3-8.
20. Харузина В.Н. К вопросу о почитании огня у русских крестьян и инородцев, с приложением программы. Этнографическое обозрение. – 1906. – №3-4. – С.68-206.
21. Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1977.
22. Ярославский областной словарь. – Ярославль, 1981-1991.

А. Сагаровський

СПРОБА ДІАЛЕКТНОГО СЛОВНИКА ХАРКІВЩИНИ

Наукова творчість Ш.Шевельова багата й різноманітна предметами заінтересувань, вона глибока, фундаментальна підходами до проблем й аналізом їх, доказова висновками.

Визначний лінгвіст (не згадуємо інших царин його плідної розмаїтої діяльності) займався усіма сферами мови і мовлення, у тім числі й історичною граматикую та діалектологією. Скажімо, у статті “Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов’янських мовах...” [5, т.І, с.с. 141–154] учений розглянув статус і генезу синтаксеми – безособового речення на -НО/-ТО зі знахідним відмінком додатка – в українській, російській і білоруській мовах. У роботі “Чому общерусский язык, а не виборуська мова?...” [6, 30с.] Ю.Шевельов аргументовано і струнко виклав свою концепцію і запропонував нову гіпотезу постановня української мови. У фундаментальній праці “Нарис сучасної української літературної мови” [7] автор не поминув можливості оперування діалектним лексичним матеріалом [7, с.46–48].

Загальновідомо, що слово, зокрема говіркове, є інформативним, показовим, уміщує величезний універсальний пізнавальний матеріал, що гуманітарному загалові україні потрібні діалектні словники, але й досі україніка не має зведеного словника, та й у регіональних відчувається гострий недохват, про що неодноразово ішлося (напр., 1) і йдеться на відповідних конференціях, нарадах, у публікаціях.

Звичайно, можна назвати певні, хоч і не всі, здобутки. Із південно-західної мовленнєвої території маємо різного часу словники чи лексикографічні матеріали І.Верхратського, М.Грицака, И.Дзендзелівського, З.Бичка, Ю.Кміта, П.Лизанця, М.Онишкевича, шість випусків фактажу буковинських говірок (Чернівці). Полісся репрезентоване роботами Н.Дейниченко, А.Зе-

ленька, П.Лисенка, І.Приймака, а також працями М.й О.Никончуків та ін. Південно-східна територіальна лексика (і семантика) загалом представлена у доробку В.Вашенка, А.Москаленка, А.Поповського, В.Чабаненка й ін. Слобожанського діалекту (східної його частини) на словесно-значеннєвому рівні торкнулися Б.Шарпило та К.Глуховцева у кількох невеликих публікаціях і дисертації останньої. І майже ніхто більше.

Отож, з огляду на такий стан речей, ми й наважилися заповнити цю прогалину, підготувавши фрагмент пробного варіанта Діалектного словника Харківщини (чи Центральної Слобожанщини).

Основу Словника складуть говіркові матеріали, зібрані викладачами і студентами філологічного факультету Харківського державного університету в населених пунктах області та прилеглих територій упродовж останніх 30–35 років (поки що близько 200 сіл). Здебільшого – це відповіді на позиції Програми для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови (1949), Вопросника Общеславянского лингвистического атласа (1965), Програми для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови (И.Дзєндзелівський, 1987), різноманітних галузевих (бджолярство, городництво, садівництво), топонімічних питальників. Використано фактаж дипломних і курсових робіт, різноманітні зв'язні тексти, сучасні фольклорні й етнографічні записи. Стали у пригоді й матеріали зі Слобожанщини, уміщені в Додатках до підручника Ф.Жилка “Нариси з діалектології української мови” (1955), у хрестоматії “Говори української мови” (1977), в Атласі української мови (т. Ш) тощо.

Укладачі вважають за можливе скористатися лексико-семантичним матеріалом із різноманітних джерел ХІХ століття: С.Александров “Вовкулака, українське повирьє” (Харьковь, 1848), П.Іванов “Жизнь й творчество крестьян Харьковской губернии” (Харьковь, 1898), “Игры крестьянских детей въ Купянскомъ уезде” (Харьковь. 1889), І.Манжура “Сказки, пословицы й т.п., записанныя въ Екатеринославской й Харьковской губерніяхъ” (Харьковь, 1894), “Харьковский сборникъ” (Харьковь, 1887–1893), П.Чугуевець “Малорусскія бытовыя песни. Очерки из жизни провинціального захолустья” (Харьковь, 1889), Я.Щоголев “Слобожанщина. Лирна поезія” (Харьковь, 1898).

Знайшли місце у роботі й діалектизми зі Словаря української мови за редакцією Б.Грінченка (Київ, 1907–1309), зокрема фактаж із помітками “Богод.у.”, “Валк.у.”, “Волч.у.”, “Змієв.у.”, “Харьк.”, “Харьк.г.”, “Харьк.у.”

Повною мірою перенесено слобожанські говіркові утворення зі Словника мови творів Г.Квітки-Основ'яненка (Харків, 1978–1979).

Оскільки наша лексикографічна робота існує поки що в рукописно-картотечному варіанті, можливість для розширення джерельної бази є.

До реєстру Словника, як і в подібних працях останнього часу [2, с.с.3–4; 4, т.1, с.с.4–5], уведено:

І. Локальні лексеми, відсутні в літературній мові: глігавка – “кадик”, “борлак”, гулати – “дужати”, “пересилювати”, долоба – “межа”, “межник”,

шкoмтати – “лoскoтати”, штoмпель – “вiсь витушки”.

2. Слова з iншими, як у лiтературнiй мoвi, значеннями: жaбa – “пляма на обличчi порoдiдлi”, мoскoвкa – “середина кавуна”, перeпiчка – “невдала хлiбина”, стукалoчка – “гикавка”.

3. Словеснi елементи “дитячoгo” мoвлeння: бубa, куль – “ягoдa”, буля – 1. “булка”, 2. “яйце”, дiдi, пипa – “вoдa”, дoдлa, дудa, дудулькa, coся, сяся – “соскa”, цюняти – “смoктати цицьку”.

4. Лeксeми з виразними специфiчними фонетичними oсобливoстями: вoлiдoл – “валiдoл”, гриб – “грип”, кoнaт – “канат”, oвтoбуз – “автoбус”, oпiндiцiц – “aпeндицит”, oтулкa – “втулкa”.

5. Слова зi слoвoтвiрними вiдмiннoстями: дбaю́ха – “дбaйливиця”, зaпoрoхa – “пoрoшинa”, кулай – “кулак”, нaхaлюрa – “нахаба”.

6. Лeксeми з oсобливoстями у гpaмaтичних значеннях: блeснy – “блeшня”, мaзутa – “мазут”, coшa – “шoсe”, тигрa – “тигр”.

Ми не ввoдимо дo реeстрy форми, щo вiдрiзняються вiд лiтературнo-мoвних мoжливим пoмiрним “aкaнням”, часткoвoю глухiстю дзвiнких пригoлoсних; через тeхнiчну складнiсть пoзначення i загaльнoвiдoмiсть явищ не вiдтвoрюeмo “взaємoнаближення” нeнaгoлoшeних /e/ й /и/, пpeпaлaтaльнiсть, aльвeoлярнiсть /л/, слaбкe “укання” тoщo.

Слoвникoвa стaття мaє загaлoм тaкe oфoрмлeння, як у Слoвникy укpaїнськoї мoви [3] чи у рoбoтi В. Чaбaнeнкa [4]:

Вихiднi форми слiв пoдаються зa aлфaвiтoм звичaйнoю гpaфiкoю (з нaгoлoсaми) i дублюються спрoщeнoю фонетичнoю тpaнскрипцiєю, oкрiм мaтeрiалу з джерел ХІХ стoлiття, щo пepeнoситься aвтeнтичнo.

Пiсля лeксeми у мiру пoтpeби слiдують пoзнaчки гpaмaтичнoгo, функцioнaльнo-частoтнoгo i стилiстичнoгo хaрaктeру (флeксiя рoд. вiдм. oдн. для iмeнникiв, рiд, виг., рiдк., бoт., зaст., жaрт. й iн.).

Дaлi йде витлумaчення слoвa чи лiтературнoмoвний вiдпoвiдник.

Пoтiм лeксeмa здебiльшoгo iлюстpується мiсцeвим iнфoрмaтивним кoнтeкстoм (тeж спрoщeнo тpaнскрибoвaним).

Фpaзeологiзми i фpaзeoпoдiбнi утвoрeння пoдаються зi знaкoм рoмбa (◊) i витлумaчуються.

Реeстрoвi слoвa з iлюстpaцiями чи без них дoкyмeнтуються скoрoчeними нaзвaми (зa aлфaвiтoм) нaселeних пyнктiв, у яких дiалeктнi явищa зaсвiдчeнo: oдpaзy пoдається в дужкaх aбрeвiaтyрa, щo сiввiднoситься з пyнктoм зaфiксувaння дiалeктeми (кoнтeкстy), пiсля кoми – рeштa скoрoчeнь oнoмaтiв.

Якщo слoвo пoбyтyє нa всiй дoслiдженiй тeритopiї, зaзнaчaeться: “у всiх oбстeжeних пyнктaх”, a кoнтeкст нaвoдиться з бyдь-якoгo.

Фaктaж зi Слoвaря укpaїнськoї мoви зa рeд. В. Грiнчeнкa i Слoвникa мoви твoрiв Г. Квiтки-Оснoв’янeнкa пoдається з вiдпoвiдними пoзнaчкaми, щo пiдкрeслюються – СГр. i СКв.

Знaчeння пoлiсeмiчнoгo слoвa oфoрмляються пiд пeвнoю aрaбськoю цифрoю з aбзaцa.

Лексеми-омоніми винесено в окремі статті.

Слова-синоніми і варіантні форми рознесено за абеткою по різних статтях, значення розкривається тільки у першому (або найчастотнішому) вживанні. Інші витлумачуються посиланням на цю позицію.

Похідні лексеми теж подано в окремих статтях і тлумачаться через етимологічно пов'язані основні слова.

Пропонуємо фрагмент Словника:

АБИРЬ (абир'), виг. Уживається для відганяння овець. Абир', пішли гет'(У), практично в усіх обстежених пунктах.

АВОСЬКА (авос'ка) -й, ж., нов. Плетена зі шнурків, мотузків, міцних ниток сумка, у якій носять продукти, дрібні речі тощо. З авос'кою на базар худ'ат', у магаз'їн (Кат.), практично в усіх обстежених пунктах.

АВУЛ -у, ч. Юрба, натовп, велика кількість людей. Такий авул спроста не нагодуйш (Б.), В., Кат., О., Сав.

АВУЛОМ, присл. Разом, спільними зусиллями. Авулом і земл'у пахбт' легко (Зд.), Г., Км., У.

АГРАНОМ див. ОГРОНОМ.

АГРАНОМША див. ОГРОНОМША.

АГУ, виг. Уживається для вираження радості, схвалення. Агу! нашій ївзі полегшало на душі, що суддя уподобав її бублики і сьогодні уже діло зробить (СКв.).

АГУЧ, виг. Уживається для відганяння телят. Агуч на пашу (Н.).

АЗИЯТ (азийат) -а, ч. 1. Житель Азії. Азийат, бо прий'хаў з Аз'її (У), В., Кат., СГр.

2. Неосвічена, некультурна людина. Заход'иш і не здоро'укайіс'а, йак азийат (Щ.), О., Сав., СГр.

АЗИЯТКА (азийатка) -и, ж. жін. до АЗИЯТ 1, 2 (СГр.).

АЗИЯТ (аз'їйт) -а, ч. Те, що й АЗИЯТ 1, 2 (СГр.).

АЗИЯТКА (аз'їятка) -й, ж. Те, що й АЗИЯТКА 1,2 (СГр.).

АКИШ, виг. Уживається для відганяння птахів (курей, горобців, голубів). Акиш, параз'їти, покл'ували ўсе на св'їті (У), В., Г., Зд., Кат., Сав., Ч., Ш.

АКОЗЬ (акоз'), виг. Уживається для відганяння кіз. Акуз' на йїх, а вони у шкуду (У), В., Сав.

АКОСЬ (акос'), виг. Уживається для відганяння лоша́т, коней. Йа йомэ акус', акус', а вону пасйц'ца (Сав.), В., Р., СС., Ч.

АЛАДКА -й, ж. Див. ОЛАДКА. Невеликий товстий млинець. Напекла' аладок, так в'ін йїх і попойї (Кт.), Бор., К., СС.

АЛІМІНЬ (ал'їм'їн') -і. ж., заст. Алюміній. У йїх були відра з ал'їм'н'ї (У), В., Ш.

АЛІМІНЬОВИЙ (ал'їм'їн'овий) -а, -е. Алюмінієвий. Ложки у бол'ниц'ї ал'їм'їн'ов'ї (Ш.), В., У.

АЛКАН -а, ч., нов., знев., жарт. Алкоголік, п'яниця. Практично в усіх обстежених пунктах.

АЛКАНАЎТ (алканаўт) -а, ч., нов., знев., жарт. Те, що й АЛКАН. Прак-

тично в усіх обстежених пунктах.

АЛКАНА ВТКА (алканаўтка) -и, ж. Жін. до АЛКАНАВТ.

АЛКАНКА -й, ж. Жін. до АЛКАН.

АЛКАШ -а, сп., нов., знев., жарт. Алкоголік, алкоголічка. Практично в усіх обстежених пунктах.

АЛКАША -і, сп., нов., знев., жарт. Те, що й АЛКАШ.

АЛКАШКА -і, сп. Те, що й АЛКАШ. Практично в усіх обстежених пунктах.

Наша робота, сподіваємося, уможливило висновки про те, що лексику (і семантику) Слобожанщини й інших місцевостей слід призбирувати й вивчати. Говірковий матеріал треба оформляти в регіональні словники й атласи. Фактаж Діалектного словника Харківщини, окрім його самодостатності, самоцінності, міг би значною частиною увійти до праць загальноукраїнського масштабу – словника, атласу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжвузівська наукова конференція з питань укладання обласних діалектологічних словників // Тези доповідей. – Чернівці, 1960.
2. Онішкевич М.І. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – Ч.1–2. – К., 1984.
3. Словник української мови: В 11-й т. – Т.1–11. – К., 1970
4. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4-х т. – Т.1–4. – Запоріжжя, 1992.
5. Шевельов Ю. Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах / безособові речення на -НО/-ТО із знахідним відмінком додатка // Збірн. ХІФТ. – Харків, 1993. – Т.1. – С. 141–154.
6. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? Дві статті про постановня української мови. – К., 1994.
7. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – С. 46–48.

Д Якимович–Чапран

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЬЯТЬ З МОВОЗНАВСТВА У ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Історія мовознавства у слов'янських народів, і в українців зокрема, налічує не одне століття. “Зацікавлення мовою було у багатьох слов'янських народів упродовж тривалого часу тісно пов'язане з питанням про національне існування” [2, с.46]. Відповідно, давню традицію має і наукова лексика на позначення лінгвістичних понять. Дослідники відзначають, що перші слова з науковим лінгвістичним значенням трапляються вже у най-

давніших пам'яток слов'янської писемності, таких, як трактат Чорноризця Храбра і Македонський листок, а на теренах України лексика зі стилістики вперше засвідчена в перекладі праці Георгія Херобоска, вміщеному в Ізборнику Святослава (1073 р.) [5, с.31-32]. Від періоду Київської Русі йде також традиція укладання словничків незрозумілих і малозрозумілих слів [3]. Та все ж це були лише перші поодинокі спроби, а систематичне наукове зацікавлення проблемами мови почалося у XIV ст. і згодом вилилося у низку цінних граматик і словників XVI–XVII ст. Власне, період XVI ст. вважається початковим етапом у формуванні української наукової мовознавчої лексики [6, с.48-49].

Окремі підгрупи лінгвістичної групи лексики даного періоду вже були предметом вивчення у працях українських учених [1], однак можливість цілісного комплексного аналізу всієї лексики, вживаної на позначення наукових понять з мовознавства, з'явилася тільки тепер, коли укладено картотеку "Словника української мови XVI – першої пол. XVII ст.". Саме лінгвістична лексика, засвідчена у матеріалах названої картотеки, і є предметом нашого дослідження.

Ми ставили собі за мету виділити тематичні підгрупи лексики на позначення лінгвістичних понять згідно з традиційним поділом мовознавчої науки на фонетику, графіку й орфографію, морфеміку тощо; встановити походження іншомовних слів, які формували мовознавчу групу філологічної лексики зазначеного періоду. Було проаналізовано приблизно 200 слів і словосполук і виділено такі тематичні підгрупи:

1. Слова та словосполуки на позначення загальнолінгвістичних понять.
2. Слова та словосполуки на позначення понять з фонетики.
3. Слова та словосполуки на позначення понять із графіки та орфографії.
4. Слова та словосполуки на позначення понять з морфеміки.
5. Слова та словосполуки на позначення понять з лексикології та лексикографії.
6. Слова та словосполуки на позначення понять з морфології.
7. Слова та словосполуки на позначення понять із синтаксису та стилістики [7].
8. Назви навчальних книг, у яких висвітлювалися питання лінгвістики.

До підгрупи загальнолінгвістичної лексики входять слова, які позначають поняття мови як специфічної здатності людини, сукупності довільно відтворюваних, загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок: *языкъ* (тут і фонетичних і граматичних варіантів не наводимо), *гласъ*, *діалектъ*, *глаголь*, *вимова*, *мова*, *слово*. Дані слова різні за походженням: лексеми *языкъ*, *мова*, *вимова*, *слово* – питомо українські і розвинули наукові значення на базі загальноновживаних; слова *гласъ* і *глаголь* – старослов'янізми, а слово *діалектъ* походить з грецької мови (*dialektoх* – "розмова, говір") [8, с.219].

Лексеми *языкъ* і *діалектъ* у тогочасній лінгвістиці використовувалися лише зі значенням “мова”. Інші з перелічених слів фіксуються також зі значенням “мовлення”. Пор.: Сътворилъ былъ бѣ члка ... и словомъ *вымовы* (мови – Д.Я.) надъ всѣ животныя оукрасив (Острог 1599 Кл. Остр. ПУРМЛ V, 215) і Еднак такъ брыдка нашего вѣкоу есть нецнота, ижъ на оулицы нічого частий не почувеш надъ блюзнірство: то есть мова й *вымова* (мовлення – Д.Я.) французка... (б.м.н. поч. XVII ст. Проп. р. 24 зв. – 25). На позначення поняття “мовлення” використовувалися також слова *мовленьє*, *бесіда* і словосполука *голосъ живый*. Назвою дії мовлення виступало у пам’ятках XVI – першої пол. XVII ст. дієслово *вымовляти* (док. вид. *вымовити*).

На позначення різних національних мов уживалися словосполуки, де означуваним виступало слово *языкъ* (*діалектъ*, *мова*, *вымова* тощо), а означеннями були відносні прикметники: *грецкій* (*греческій*), *еллинскій*, *латингскій*, *россійскій*, *словенскій*, *французкій*. Слова *языкъ*, *діалектъ* тощо у сполуці з прикметниками *прирожденый*, *отчистый*, *отчий*, *отческии* позначали поняття “рідна мова”.

У цей період на позначення латинської мови вживалися також іменники *латынь* і *латина*, а на позначення слов’янської мови – субстантивованний прикметник *словенское*: міліа з’рознихъ мѣсць оного зложена: И на *словенское* Справне переложена (Львів 1609 На Злат., 3).

Зі значенням “певною мовою” виступали відприкметникові прислівники: *по ангелску*, *по арапски*, *по влоску*, *по гебрейску*, *по грецки*, *по Злинску*, *по жидовску*, *по єврейску*, *по латыне*, *по немєцку*, *по руску*, *по славєнску*, *по турецку*, *по фліандрску*, *по французку*. Значно рідше вживалися прислівники без *по*: *авсоньски* (“по-латинському”), *латїнски*, *руски*, *чески*, нагр.: *Пѣтель*, *Чески* и *руски* когутъ, *Волински*, *Півень*, *литовски*, *петухъ* (Київ 1627 ЛБ, 104).

У XVI – XVII ст. існувало також поняття “діалект, говірка”, на позначення якого використовували словосполуку *помѣстна бесѣда* (Київ 1627 ЛБ, 85 – 86).

На позначення форм мовлення вживалися прикметники *устный* чи *словный* у сполуці з іменниками *поведан*, *розмова* тощо, а також прислівник *усне*.

Поняття “мовознавство” виражалося за допомогою слова *граматика* (з гр. γραμματικη від γραμμα – літера, написання) [8, с.182]. Оскільки мовознавство періоду XVI – XVII ст. розвивалося головню у теоретично-практичному напрямку [4, с.4.], то граматику трактували так: важилемсѣ из друку выдати... первую от семи наукъ *кграмматіку*, которой кождый добресѣ научивши может книги словенскаго языка добре читати и право писати (Вільна 1596 Зиз. Грам. (Посл. Спуд. 2 зв.– 3). Широко вживалися словосполуки *граматика словєнска*, *кгрецка*. Іменник *граматика* дав в українській мові досліджуваного періоду і низку дериватів: *грамматичка*, *грамматический*, *грамматичкий*, *грамматичний*. Перелічені прикметники часто виступали у сполуці зі словами *наука*, *художество*, позначаючи поняття “мовознавство”.

Отже, підгрупа загальнолінгвістичної лексики охоплює 55 слів і словосполук, що становить 25% від усього масиву лексики на позначення мовознавчих понять у пам'ятках XVI – першої пол. XVII ст. За частиномовною приналежністю слова аналізованої підгрупи здебільшого іменники, що виступали в текстах самостійно, позначаючи поняття “мова”, “мовлення”, “мовознавство”, або у сполуці з різними прикметниками, які вказували на національну приналежність мови, форму мовлення тощо. Окрему мікрогрупу (19 одиниць) складають відприкметникові прислівники, що вживалися зі значенням “певною мовою”. До загальнолінгвістичної лексики входить також одне дієслово на позначення дії мовлення.

Аналогічно проаналізовано лексику решти перелічених вище тематичних підгруп. Дослідження довело, що мовознавча наука інтенсивно розвивалася в Україні у XVI – XVII ст., що засвідчує поява у даний період низки словників і граматик, де зафіксовано чималу кількість (приблизно 200 слів і словосполук) лексем на позначення лінгвістичних понять.

Усі слова мовознавчої групи лексики поділяються на тематичні підгрупи, що відповідають практично всім відомим у сучасному мовознавстві галузям цієї науки, за винятком хіба фонології та дериватології, які виділилися в окремі розділи лінгвістики у 20-х – 50-х рр. нашого століття.

Обсяг групи лінгвістичної лексики і чітка диференціація лексем, які формують дану групу, свідчить про досить високо розвинену понятійну базу науки про мову у період XVI – XVII ст.

Найбільші за обсягом підгрупи загальнолінгвістичної (55 од.), лексикологічної та лексикографічної (53 од.), графічної та орфографічної (52 од.) лексики. Це відображає напрямки досліджень, які були пріоритетні на той час.

Усі тематичні підгрупи відзначаються синонімічним багатством. Найчастіше на позначення одного поняття фіксуються три відповідники, один з яких питома український, другий – старослов'янськ, третій – грецизм чи латинізм. Цей факт засвідчує, що українська наукова мовознавча лексика перебувала на першому етапі свого розвитку, коли відбулося нагромадження найменувань для різних понять. Зрозуміло, що цей процес не був цілком свідомий і цілеспрямований. Часом в одній і тій самій праці знаходимо кілька дублетних назв для одного і того ж поняття (напр., у Граматиці М.Смотрицького), отже, автори ще не прагнули до уніфікації наукової лексики. Ця проблема постала перед дослідниками пізніших поколінь на новому етапі в історії розвитку українського мовознавства.

Серед способів поповнення складу мовознавчої лексики виділяються такі:

1. Семантичний, коли загальноновживані слова набувають наукових лінгвістичних значень.

2. Запозичення (головним чином зі старослов'янської, грецької та латинської мов).

3. Калькування. Це стосується насамперед морфологічної лексики, яка формувалася під значним впливом грецької та латинської граматичних термінологій

ЛІТЕРАТУРА

1. Жигецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. – Львів, 1941; Огієнко І. Історія української граматичної термінології // Записки Наукового Товариства у Києві. – 1908. Кн. 1; Його ж: Історичний словник української граматичної термінології // ЗНТ у Києві. – 1909. – Кн. 4.; Москаленко Н. Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959; Баймут П. З історії української граматичної термінології // Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції 15-20 грудня 1959 року. – Харків, 1959; Регушевський Е. Научная терминология украинского языка и фиксация ее в словарях ХУІ–ХУІІ вв. // Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков. Тезисы докладов и сообщений всесоюзной научной конференции. – Днепропетровск. 1975; Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К., 1983.
2. Исаченко А. Некоторые вопросы лингвистической терминологии в частности славянской // Известия АН СССР. Отд. литературы и языка. – М., 1961. – Т. XX. – Вып. 1.
3. Німчук В. Біля джерел давньоруського мовознавства // Мовознавство. – 1980. – № 5; Його ж: Древнерусская и староукраинская лексикография в контексте европейской филологии // Славянские культуры и мировой культурный процесс. – Минск, 1985.
4. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. – К., 1985.
5. Панько Т., Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство. – К., 1994.
6. Про це див. [2], а також кн.: Нудьга Г. На літературних шляхах. – К., 1990.
7. Слова цієї підгрупи найскладніші для диференціації. Річ у тім, що синтаксис як окремий розділ мовознавства, який вивчає речення і словосполучення фактично не розглядався в лінгвістичних працях XVI–XVII ст., хоч автори граматики (спілка Адельфотес, Л. Зизаній та ін.) неодмінно називали у передмовях до своїх книжок поруч з орфографією, етимологією, просодією і розділ сунтасіс, однак у жодній з цих праць немає спеціальної частини, присвяченої висвітленню питань синтаксису. Лише у граматиці М. Смотрицького вперше розглянуто деякі синтаксичні проблеми, пов'язані з правилами вживання прислівників з дієсловами, прийменників з відмінковими формами іменників, а також охарактеризовано різновиди стилістичних фігур і зворотів.
8. Словник іншомовних слів / за ред. О. Мельничука. – К., 1974.

О. Плаксі́й

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ СПОСОБІВ НОМІНАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У сучасній українській літературній мові одним з основних типів термінологічної номінації є словосполучення. Як свідчать дані спеціальних досліджень, 70% різних терміносистем (а деякі автори називають цифру 80-90%) становлять аналітичні терміни [11, с. 8].

Термінологічні словосполучення були об'єктом уваги багатьох науковців. Серед них треба назвати В. Даниленка [3], О. Іващишина [4], А. Коваль [6],

В.Марченка [7], З.Осипенко [10] та інших. Чимало питань, пов'язаних із специфікою складених термінів, уміщено в матеріалах конференцій, присвячених проблемам науково-технічної термінології, що проходили у Львові та Києві протягом 1992-1997 рр.

Активність синтаксичного способу термінотворення, на думку Д.Будняка, можна пояснити двома причинами:

1). термін-словосполучення несе в собі номінативне завдання; широка можливість різного комбінування при творенні термінологічних словосполучень із двох, трьох чи більше слів, що сприяє швидкому утворенню нових термінів-словосполучень;

2). виражаючи складні поняття, вони репрезентують семантично стійкі розчленовані словосполучення [2, с.32].

У науковій літературі існують різні визначення термінологічних словосполучень. Так, О.Івашишин трактує це поняття як «граматичне поєднання двох або більше слів, яке служить засобом номінації спеціальних понять і має відносно сталу й адекватну дефініцію» [4, с.41]. Ф.Циткіна називає такі риси, властиві терміносполученням:

а) однозначність;

б) зручність для систематизації та класифікації споріднених понять, утворених за однією моделлю;

в) чіткість у вираженні семантичних зв'язків між компонентами термінологічних словосполучень;

г) можливість вираження об'єктних, обставинних, означальних відношень та ін. [13, с.58].

В академічному виданні за редакцією І.Білодіда терміни-словосполучення визначаються як «словесні групи, нерозкладні за структурою і цілісні за значенням, поява яких зумовлена постійним розвитком різних галузей науки, техніки, мистецтва та ін.» [12, с.365]. Матеріал цей уміщено в розділі «Фразеологія». Але щодо належності складених термінів до фразеологічної системи мови у науковій літературі існує кілька поглядів. Так російський мовознавець О.Ахманова [1] усі термінологічні словосполучення вважає органічною частиною фразеології. Із суттєвими обмеженнями відносять складені терміни до фразеологічної системи С.Ожегов [9], В.Даниленко [3], В.Калашник та О.Покровська [5], А.Коваль [6] термінологічні словосполучення (за незначними винятками) вважають одиницями, які не належать до фразеології.

Підставою для віднесення деякими мовознавцями термінологічних словосполучень до фразеології є їх стійкість та семантична цілісність. І складені терміни, і фразеологізми є лексикалізованими словосполученнями, у зв'язку з чим не піддаються членуванню без деформації семантико-синтаксичної єдності. І ті, й інші мають єдину синтаксичну функцію, здатні відтворюватись у готовому вигляді. Але якщо фразеологічні сполуки допускають елементи змінного плану (напр.: *Краще синиця в руці (жмені), ніж журавель в небі*), то термінологічним словосполученням це абсолют-

но не властиво: при введенні або пропущенні якогось члена вони повністю змінюють своє значення. До того ж, для фразеологічного фонду, на відміну від термінологічних систем, типовими є явища полісемії, омонімії, синонімії.

Фразеологізми та складені терміни мають спільну номінативну функцію. Але сам спосіб номінації різко відмінний: фразеологічна сполука називає уже названі предмети думки, термінологічне словосполучення – не названі. Однією з основних функцій складених термінів є дефінітивна. Фразеологізмам вона не властива, але ці одиниці можуть мати експресивно-образну, розважально-жартівливу функцію широких життєвих узагальнень тощо.

Крім того, складені терміни входять у регулярні системні відношення, мають вільну сполучуваність, незалежно від того, мотивовані чи немотивовані їх структури. Фразеологічні одиниці, порівняно з термінологічними словосполученнями, нерегулярні, співвіднесені з предметними категоріями дійсності не прямо, а через свої лексичні синоніми.

Термінологічні системи значно мобільніші у порівнянні з фразеологічним фондом. Пояснюється це бурхливим розвитком науки і техніки, що стає причиною швидкої зміни стійких понять та їх термінологічних позначень.

Усе сказане дає підставу вважати термінологічні словосполучення та фразеологічні сполуки одиницями різних рівнів лексичної системи.

Термінологічні словосполучення, як видно з самої назви цього лінгвістичного явища, суміщають у собі властивості термінів та словосполучень. Як термін вони характеризуються однозначністю, відсутністю емоційно-експресивного забарвлення, системністю, наявністю дефініцій. Як і будь-яке словосполучення, складений термін є синтаксичною конструкцією, утвореною з двох чи більшої кількості повнозначних слів на основі підрядного зв'язку: узгодження, керування, прилягання.

У зв'язку з цим термінологічні словосполучення можна розглядати в кількох аспектах.

Із структурної точки зору розрізняються дво-, три-, чотири- та багатокомпонентні складені терміни. Серед двоконпонентних найпоширенішими є такі моделі:

іменник+іменник, напр.: баланс банку; чек без забезпечення; якість відповідності;

іменник+прикметник, напр.: акцизний збір, біржова практика, іменна акція.

Триконтонентні термінологічні словосполучення найчастіше будують за такими моделями:

іменник+іменник+іменник, напр.: атестація якості продукції, індекс ко-тирування акцій, час обігу капіталу;

іменник+прикметник+іменник, напр.: анулювання страхових договорів, вексель державної скарбниці, кон'юнктура світового ринку;

прикметник+іменник+іменник, напр.: безмитний ввіз товарів, девальваційне знецінення валюти, портфельні вкладення капіталу;

прикметник+прикметник+іменник, напр.: декурсивна відсоткова ставка, мінімальний споживчий бюджет, простий валютний арбітраж.

Шляхом додавання до трикомпонентних терміносполучень іменників, прикметників та дієслів утворюються чотирикомпонентні термінологічні словосполучення, напр.: авуари з певним режимом використання; діапазон цін на цінний папір; золотий вміст грошової одиниці.

Багатокомпонентні термінологічні словосполучення також творяться на основі словосполучень нижчого порядку. Вони мають у своєму складі від п'яти і більше компонентів, наприклад: акредитив з платежем у вільно конвертованій валюті; баланс поточних економічних операцій із зарубіжними країнами. Критерієм термінологічності таких структур є наявність у них дефініцій. Межі складених словосполучень визначаються можливістю їх позначати певні поняття.

Характерною особливістю термінологічних словосполучень є наявність у них опорного слова, яке, уточнюючись додатковими означеннями, набуває смислової цілісності, точності визначення того чи іншого поняття. У зв'язку з цим доцільним буде розрізнити субстантивні, ад'єктивні, вербальні, адвербальні терміносполучення.

Із семантичного погляду термінологічні словосполучення можна поділити на три типи:

1. Обидва компоненти складеного терміна належать до спеціального словника, напр.: брокер з купівлі; девальваційна валюта; ф'ючерсний опціон.

2. Один компонент – термін, другий – загальнозживане слово, напр.: захищена акція; інжинірингові послуги; чистий хедж.

3. Обидва компоненти – слова загальної лексики, напр.: споживчий кошук; якісний аналіз.

У цій статті ми окреслили невелике коло питань, пов'язаних із термінологічними словосполученнями. Проблема ця на сьогодні досить актуальна і потребує подальшої уваги.

ЛІТЕРАТУРА

1 Ахманова О. Очерки по общей и русской лексикологии. – М., 1957.

2 Будняк Д. Терміни-словосполучення польського походження в лексичному складі української мови // 2-а Міжнародна наукова конференція «Проблеми української науково-технічної термінології». Україна, Львів, 21-21 вересня 1993 р.: Тези доп. – Львів, 1993.-С.32.

3 Даниленко В. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1977.

4 Іващишин О. Структурні особливості та семантична диференціація термінів-словосполучень у науково-технічних текстах // Іноземна філологія, – 1996. – Вип. 109. – С.41 – 44.

5 Калашник В., Покровська О. Складений термін у фразеологічному аспекті // Всеукраїнська наук. конференція «Українська термінологія і сучасність». Київ, 1996.: Тези доп. – К., 1996. – С.97.

6 Коваль А. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. – К., 1970.

7 Марченко В. Основні способи термінотворення // Культура слова. Республ. міжвід. зб., 1980. – Вип.18. – С.36 – 40.

8 Михайлишин Б., Слободян Н. Стійкість складених термінів та їхня природа // Всеукраїнська наук. конф. «Українська термінологія і сучасність». Київ, 1996р.: Тези доп. – К., 1996. – С.38.

9 Ожегов С. О структуре фразеологии // Лексико-графический сборник. – Вып.2. – М., 1957. – С.31 – 53.

10 Осипенко З. Номінативні словосполучення з термінологічним значенням в російській мові // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С.35 – 40.

11 Панько Т., Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство: Підручник. – Львів, 1994.

12 Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За ред. І.Білодіда. – К., 1973.

13 Циткіна Ф. До питання про структуру термінів-словосполучень // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С.58 – 64.

О. Покровська

ХАРАКТЕРИСТИЧНІ РИСИ МОВИ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Засоби масової інформації виступають не тільки місцем ідейних дискусій, але й стають тією ланкою, яка активно сприяє формуванню і виробленню мовних норм, на якій «апробуються» окремі новотвори, виразно акумулюються загальні зміни лексичного складу мови. Загальновідомим є вплив засобів масової інформації на сукупні суспільні уявлення про нормативну правильність мови, хоча й нерідко засоби масової інформації приймають мовний узус за мовну норму. Предметом даного повідомлення є відзначені нами характеристичні ознаки лексики мови засобів масової інформації, пов'язані із взаємодією різних стратифікаційних шарів словникового складу української мови. Йдеться, зокрема, про проникнення у мову засобів масової інформації літературно-ненормативної лексики – молодіжного сленгу, суржика. Соціальні діалекти виникають внаслідок дії різних причин, з-поміж яких – тоді, коли мова йде про молодіжний сленг, – слід виділити свідому або несвідому опозицію молодого покоління до існуючих мовних норм відносно застиглої суспільної системи.

Вплив молодіжного сленгу на засоби масової інформації до 1990 року був не таким помітним, як сьогодні. Коли лексика молодіжного сленгу активно поповнюється за рахунок лексем злочинного або напівкримінального жаргону.